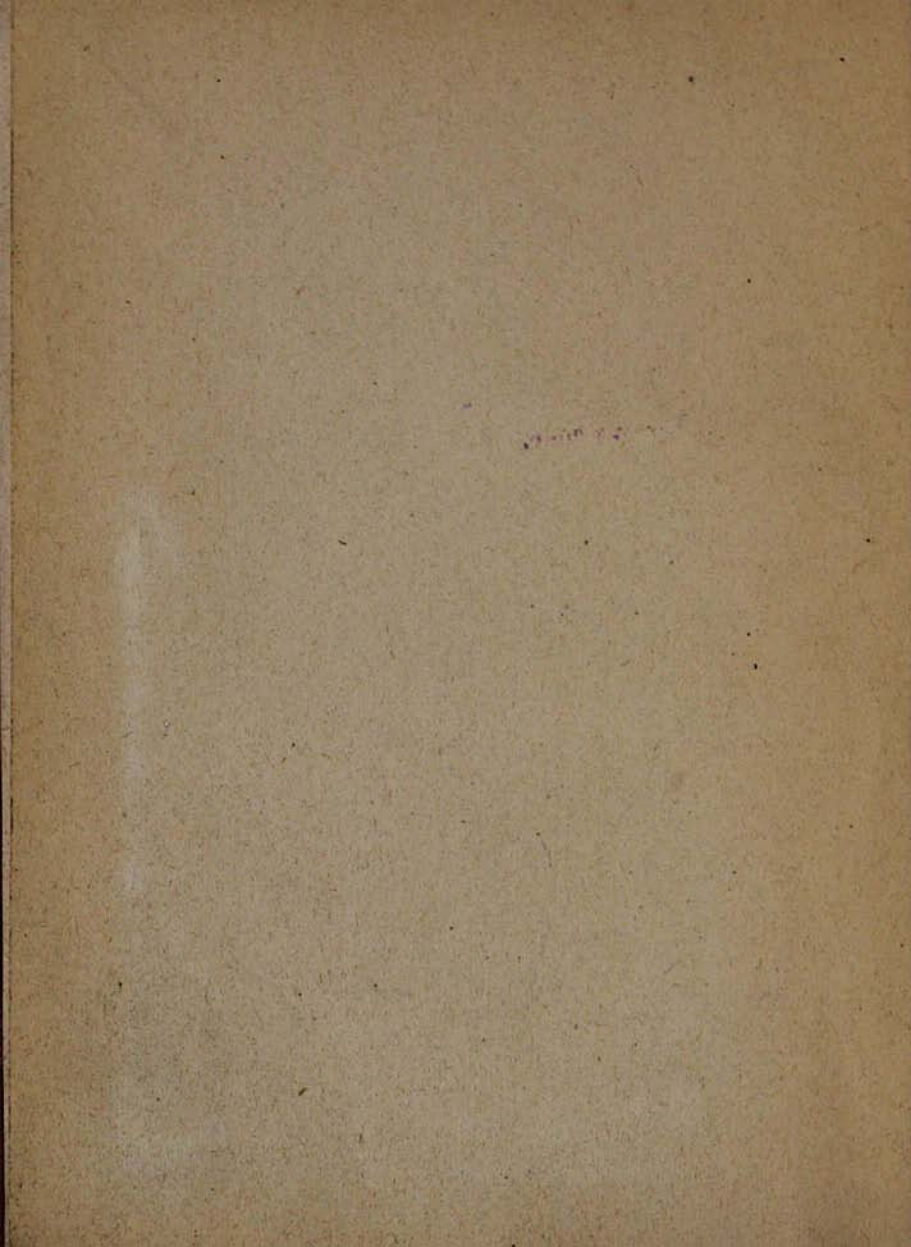

37
U-16

Հրատարակութիւն Ներսիսեան Դպրոցի

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑԻ

ԵՐԹԱՆԱՍՈՒՆԵԻ ՀԻՆԳԱՄԵԱՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ

(1824—1899)

Կ ա զ լ կ ց

Ս օ . Մ ա լ խ ա տ ե ա ճ ց

1250

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան || Тип. К. МАРТИРОСІАНЦА.

Орбеліановская ул., д. № 13.

1900

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հիմնադիր Ներսիսեան Գաբրիել

Մ-15

Հրատարակութիւն ներսիսեան Դպրոցի

5(8)

ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑԻ

ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆԵՒՀԻՆ ԳԱՄԵԱՑ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ

(1824—1899)

616

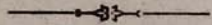
~~11~~

Կազմեց

Ս. Մալխասեանց

A II
67914

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան | Тип. Е. МАРТИРОСІАНЦА.
Орбеліановская ул., д. № 12.

1900

18x12

საქართველოს რევოლუციური მთავრობის დადგენილება

საქართველოს რევოლუციური მთავრობის დადგენილება

საქართველოს რევოლუციური მთავრობის დადგენილება

Доволено цензурою 1-го Мая 1900 года, г. Тифлисъ.

5252

Ներսիսեան Դպրոցի Մեծ. Հոգաբարձութիւնը, որոշելով տօնել Դպրոցի եօթանասունևհինգամեայ գոյութեան (1824—1899) չորելեանը՝ ի միջի այլոց միտք էր չղացել՝ այս առիթով տպագրել Դպրոցի ընդարձակ պատմութիւնը, որը չանձնարարել էր կազմել պ. Աղեքսանդր Երիցեանին։ Այս ընդարձակ պատմութեան առաջին հատորը լոյս տեսաւ անցեալ տարի. երկրորդ հատորը պատրաստուած է հանդէսի օրը հրատարակուելու, իսկ երրորդը կտպագրուի ապագայում։

Այս ընդարձակ պատմութեան հետ՝ Մեծ. Հոգաբարձութիւնը կամեցաւ տպագրել և մի համառօտ պատմութիւն, որ իւր ծաւալով ու բովանդակութեամբ մատչելի լինէր ընթերցողների աւելի ընդարձակ շրջանի։ Այս համառօտ պատմութիւնը կազմելու գործը Մեծ. Հոգաբարձութիւնը բարեհաճեց յանձնել մեզ, և ներկայ գրքույկը հետևանք է այդ յանձնարարութեան։

Սրա պատմական նիւթը քաղելիս՝ օգտուել ենք — մինչև 1850 թիւը՝ պ. Երիցեանի աշխատասիրած վերոյիշեալ ընդարձակ պատմութեան առաջին հատորից. 1851-ից մինչև 1857 թիւը՝ նոյն ընդարձակ պատմութեան երկրորդ հատորի համար պատրաս-

տուած և պատրաստուող նիւթերից, իսկ 1857 թուից մինչև վերջը՝ Դպրոցի դիւանատան գործերից, գըլ-խաւորապէս հոգաբարձական օրագիրներից: 1851—1861 թուականների համար օգտուել ենք նաև Երրեակ հոգաբարձութեան հրատարակած «Տասնամեայ գործողութեանց և հաշուոց Տեսութիւնից», (Թիֆլիս, 1861):

Քանի մօտեցել ենք ներկայ ժամանակին՝ այնքան զգուշացել ենք գնահատելուց որևէ գործ կամ գործիչ դպրոցական ասպարէզում, այ բաւականացել ենք միայն իրողութիւնները հաղորդելով:

Ստ. Մ.

28 ապրիլի, 1900,

Թիֆլիս:

Եթէ երևակայութեամբ փոխադրուինք մեզանից 100 տարի առաջ, տասնևիններորդ դարի սկիզբները, և մեր աչքին պատկերացնենք այն ժամանակի հայոց մտաւոր և հասարակական դրութիւնը, ինչ տխուր, խաւար պատկեր կը ներկայանայ մեզ: Չկայ գրականութիւն և մամուլ, չկայ հասարակութիւն և հասարակական շահեր, չկայ դպրոց և գրագիտութիւն, առհասարակ չկայ այն ամենը՝ ինչ որ միասին վերցուած՝ այսօր ընդհանուր խօսքով կոչուած է քաղաքակրթութիւն: Տիրում է տգիտութեան խոր խաւար, և այս խաւարի մէջ եռում գեռում են անձնական կրքեր, անիրաւութիւններ, հարստահարութիւններ, մատնութիւն, ռիսկակալութիւն: Հայ ժողովուրդը կորցրել է իւր լեզուն, խօսում է վրացերէն. նոյն-իսկ քահանաները դժուարանում են հայերէն խօսել: Եթէ հատ-հատ պատահում էլ էին այս և այն դաւառից կամ արտասահմանից եկած «գիտնական» հայեր՝ դրանց գիտութիւնը սկսում էր սաղմոսով և վերջանում «ճարտասանութեամբ», որից այն կողմն այլ ևս գիտութիւն չկար, ան

դունդն էր սկսուում. այսինքն այնպիսի զիտնա-
կաններ՝ որոնց բնորոշելու համար ներկայումս
«տիրացու» անունն են տալիս: Եւ այսպիսի
«զիտնականը», իւր ջնջին հմտութեամբ, իւր
նեղ աշխարհայեացքով՝ այնու ամենայնիւ մեծ
զանձ էր համարուում, որովհետեւ կարգալ-գրել
զիտցողների կատարեալ սով էր տիրում այն
ժամանակ, և յայտնի է, որ «կոլլերի մէջ մի
աչք ունեցողը թագաւոր է», ինչպէս ասում է
առաճը:

Թիֆլիսը, Արաստանի մայրաքաղաքը և
ամենահայաշատ քաղաքը Անդրկովկասում, միև-
նոյն ժամանակ մտաւոր և հասարակական գոր-
ծունէութեան կենդրոնը ահա ինչ դրութեան
մէջ էր. «Թէ վրացիք, թէ հայք ոչ մի դպրոց
չունէին: Հոգևորականները զրել կարգալ չի-
տէին և ժամասացութիւնը սովորել էին բերա-
նացի միմեանցից լսելով: Հայ քահանայք, բա-
ցարութեամբ մի երկուսի, իւրեանց ազգանունը
ստորագրում էին վրացերէն և կամ բաւակա-
նանում էին ստորագրութեան տեղ մեկանոտ
մատով կնքել պէտք եղած թուղթը: Ամբողջ
քաղաքիս մէջ քաջ հայերէն իմացողի համբա-
ուէն էր միմիայն Նորաշէն եկեղեցուց ժամկոչ
Եղիազար Գալստեանը, որ իւր երկու ոտքով կաղ
լինելու պատճառով մնացել էր առանց ձեռ-

նադրուելու: Եկեղեցուց ոչ հեռու, խարաղխանայում, սա վարձած ունէր մի դուքան, ուր գետնի վրայ չողած էին 13 հոգի մոնթեր— ապագայ քահանայացուք, և տաւարի քէճի անուանեալ ոսկրէ թիակի վրայ գրում և կարգում էին բարձրաձայն: Ուսուցանողն էր միայնակ այն ժամկոչ Եղիազարը, իւրեան օղնական ունենալով փալախան: Գուքանի դռները բաց էր, և փողոցում անց ու դարձ անողները կանգնում նայում էին թէ մոնթերի իմաստութիւն ուսանելուն և թէ նոցա փալախայ ուտելիս— «վնչ, վնչ» գոռալուն: Գրաստութիւնն էլ շարունակ ու կանոնաւոր չէր և շուտ-շուտ էր ընդհատուում: Զարաթը երկու անգամ այդ դպրոցում խալիֆայ Եղիազարը թանաք էր եփում և կաւեղէն ամաններով ուղարկում էր մոնթերին փողոցներում ծախելու՝ «թանաք առէք» պոռալով: Բացի այդ՝ օր չէր անցնիլ, ժամ չէր անցնիլ, որ ծանօթները, բարեկամները և աւհասարակ «խալիֆայի պատիւ» ճանաչողները չգային ու չխնդրէին, մէկը թէ՛ «մերոնք (ընտանիքը) այսօր բաղանիք են դնում ամբողջ օրով, մի կամ երկու մոնթ քան քան լուացքի բողջէքը տանեն ու բերեն»։ միւսը խնդրում էր, թէ «կտուրս կաթում է, թող մոնթերը զան, ոտքով տախտափեն կտուրը»։ երրորդը՝ թէ

«սանամէրդ (կնիկս) այսօր հաց է թխում, թող մոնթերից մէկը գայ ծծի երեխային օրօրելու» և այլն: Եւ մեծահոգի խալիֆան ոչ ոքի խաթրը չէր կոտրում ու մոնթերին բռն էր «սպի», օրերով այս կողմ, այն կողմն ուղարկում:

«Ահա այսպէս էր դարուս սկզբում հայոց վարժարանի նախատիպը Թիֆլիզում, և այն էլ միայնակ էր և հետը մրցող չունէր:

«Իրաց այդ դրութեան մէջ հայ հոգևորականութիւնը տգէտ էր, ըմբոստ, անպատկառ, ոչ իւր կարգը և ոչ պատիւը ճանաչող: Եկեղեցիքը թալանուած, ազգային եկամուտները յափշտակուած:

«Ազնուականք և իշխանականք—անուսք, գոռոզք իւրեանց ցեղական ծագմամբ, բայց զազրելի վարք ու բարքի տէր, կեղեքիչք, հարստահարիչք ռամիկների ու տկարների:

«Փողբովուրդն ընկղմած խաւարի մէջ, բարոյապէս ընկած, օտարամոլութեան հակուած, խղճալի և ցաւալի դրութեան մէջ»: (Ա. Երեցեան, Պատմ. ներս. դպր. Ա. 30—31):

Այս խղճալի դրութիւնը, եթէ երկար շարունակուէր՝ կորստաբեր կլինէր Անդրկովկասի հայոց համար: Բարեբախտաբար մի քանի նպաստաւոր դէպքեր այս կորուստի առաջն առան և հայերի առաջ ճանապարհ բացին դէպի լոյս

և քաղաքակրթութիւն: Այս դէպքերից ամեկարևտորը, անտարակոյս, այն եղաւ, որ Ռուսաստանը՝ դարիս սկզբից հետզհետէ իւր տիրապետութիւնն ու հովանաւորութիւնը տարածեց Անդրկովկասի վրայ, բերելով իւր հետ կարգ ու կանոն, քաղաքացիական ու հասարակական կեանքի, ընդհանուր մտաւոր զարգացման և արդիւնագործութեան սկզբունքներ: Միւս կողմից մեծ նշանակութիւն ունեցաւ այն հանգամանքը, որ ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմներից յետոյ, քսանական թուականներում, Անդրկովկաս գաղթեցին Պարսկաստանից և Տաճկաստանից տասնեակ հազարներով հայաձէս և հայախօս հայեր, որոնք ոչ միայն խտացրին հայ ազգաբնակչութիւնը Անդրկովկասում, այլ և հայ լեզուն տարածեցին վրացացած հայերի մէջ: Իսկ հայերէն գրագիտութեան, ազգային գրականութեան և ինքնաճանաչութեան մեծ զարկ տուեց Ներսէս կաթողիկոսը, իւր անունը կրող Ներսիսեան հոգեւոր Դպրոցով:

Ա.

Ներսէս Ե. կաթողիկոսը ծնուել է Աշտարակ գիւղում, 1770 թուին. նրա հայրն էր Յարութիւն քահանայ ճահազիզեան, իսկ մայրը՝

Քիւրականցի Սուսամբարը: Այս զոյգը ունենում է մի քանի որդիներ, որոնք սակայն չեն ապրում, շուտով մեռնում են. ուստի ամուսինները ուխտ են դնում, որ եթէ արու դաւակ ունենան և ապրի՝ նրան՝ Էջմիածնին կնուիրեն: 1770 թուին նրանք ունենում են մի տղայ, որին մկրտութեան ժամանակ Թորոս անունն են տալիս: Երբ երեխան դառնում է 8 տարեկան՝ նրա կնքահայրը, Գալուստ արքեպիսկոպոսը, համաձայն ծնողաց ուխտին, նրան տանում է Էջմիածին իւր մօտ և տալիս է ժառանգաւորաց զպրոցը կարդալու: Ինչպէս վկայում են ժամանակակիցները՝ Թորոսը եղել է «նիհար, կարճահասակ, աշխոյժ և կրակոտ, խաղական այն աստիճան, որ մօտենում է չարութեան, սրամիտ և հնարագէտ, զարմանալի լիշողութեան տէր, աշխատասէր, ընթերցասէր, բայց և նախանձոտ իւրեանից յառաջադէմների փառքին» (Անդ, եր. 3): Թորոսը 1791-ին ձեռնադրւում է սարկաւազ, օտանալով Ներսէս անունը, իսկ 1794-ին վարդապետ: Զանազան կրօնական— եկեղեցական յանձնարարութիւններով ուղարկւում է Զմիռնիա, Մոլդաւիա, Վալաքիա, Յունաստան, Կ. Պոլիս, և 1799-ին դառնում է Էջմիածին, Գալթ-Գանիէլեան տիւրահռչակ կռուի ժամանակ, և դառնում է պարագլուխ և հոգի Գանիէլեան

կուսակցութեան: Նորից երկար ճանապարհորդութիւններ է կատարում դէպի Կ. Պոլիս, ասլա Թիֆլիս և հարաւային Ռուսաստան, Օղեսսա, Ֆեսարաբիա, Նախիջևան ևն, և 1808 թուին վերադառնում է Էջմիածին, ձեռնադրում է Փանիէլ կաթողիկոսից եպիսկոպոս և արքեպիսկոպոս և նրա աջ բազուկն է դառնում կառավարութեան և կարգադրութեան մէջ: 1814-ին նշանակւում է առաջնորդ Արաստանի և Իմէրէթի թեմի, որի մէջ մնում է մինչև 1827 թուականը: Ապա, իբրև քաղաքավար աքտոր, Պասկեվիչի ցանկութեամբ, ուղարկւում է Ֆեսարաբիա, իբրև այդ թեմի առաջնորդ: Այստեղ գտնուելիս, 1843 թուին, ընտրուեց կաթողիկոս և 1845-ին մուտք գործեց Թիֆլիս, որտեղից դիմեց Էջմիածին: Ապա փոխ առ փոխ ապրելով Էջմիածնում և Թիֆլիսում՝ 1857-ին վախճանեցաւ Թիֆլիսում: Նրա մարմինը փոխադրուեց Էջմիածին և թաղուեց տաճարի աւագ դռան աջ կողմում: Նրա մարմարիոնեայ գեղաքանդակ տապանաքարի վրայ փորագրուած է. «Պաշտպան Հայրենեաց»:

Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցում սովորելով այն ժամանակների գիտութիւնները, որ ամփոփւում էին միայն կրօնական և լեզուային գիտելիքների մէջ (ժամասացութիւն, աստուա-

ծարանութիւն, քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն), Ներսէսը, վարդապետ ձեռնադրուելով, երկար ճանապարհորդութիւններ կատարեց: Այս ճանապարհորդութիւնները շատ օգտակար եղան նրա համար, որ ի բնէ օժտուած լինելով սուր մտքով, խելքով, դիտելու ընդունակութեամբ՝ շատ բան սովորեց զանազան աշխարհներ շրջելիս, լայնց իւր աշխարհայեացքը և առիթ ունեցաւ շատ մարդկանց հետ ծանօթանալու, դիտելու կեանքն ու մտաւոր դրութիւնը օտար աշխարհներում: Կարելի է ասել, որ նրա հինգամեայ առաջին ճանապարհորդութիւնը՝ նրա բարձրագոյն ուսման շրջանն եղաւ. և երբ նա վերադառնում է Էջմիածին՝ արդէն տեսնում ենք նրան որոշ հայեացքների և ուղղութեան տէր, կուսակցութեան պարագլուխ և ազդեցիկ գործիչ: Գուցէ այս ճանապարհորդութիւնների ժամանակ նրա մէջ յղացաւ մի մեծ դպրոց հիմնելու, ազգային կրթութիւն տարածելու միտքը, միտք՝ որ նրա բազմատեսակ գործունէութեան մէջ անդադար զբաղեցնում էր նրան և վերջապէս իրականացաւ՝ Ներսիսեան Գպրոցի հիմնարկութեամբ:

Դեռ 1807 թուին, Նախիջևանում եղած ժամանակ, նա մտադրուեց այնտեղ հիմնել մի

մեծ ուսումնարան, որի համար նոյն-իսկ իւր
ձեռքով մշակեց հետաքրքրական կանոնադրու-
թիւն: Թէպէտ այս ուսումնարանը զլուխ չեկաւ,
բայց Ներսէսը չետ չկանգնեց իւր մտադրութիւ-
նից: Էջմիածնում 1813-ին նա հիմնեց ժառան-
գաւորաց դպրոց 50 հոգու համար, «որպէս մի
ստուեր նրա մտքում նախատպաւորուած ուսու-
մնարանի», որ վայելուչ լինէր ամենայն Հայոց
կաթողիկոսական աթոռին: Այս ուսումնարանը,
կամ ինչպէս Ներսէսը կոչում է, համալսարանը
պէտք է հիմնուէր 200 աշակերտի և չորս լե-
զուի վարժապետի համար, որին ձեռնարկելու
համար Ներսէսն սպասում էր Կ. Պոլսից 75,000
դուրուշ օժանդակութեան:

Սակայն Էջմիածնի միաբաններից շատերը,
ինկատի առնելով մեծամեծ ծախսերը՝ հակա-
ռակ էին Ներսէսի այս մտքին. հակառակ էր
նաև ժամանակի գիտնական Սերովրէ եպիսկո-
պոսը, թէև ուրիշ տեսակէտից. նա ապացուցա-
նում էր, թէ Էջմիածնում, Պարսից տիրապե-
տութեան տակ, վանական կարգ ու կանոնի
մէջ, չէ կարելի բարեկարգ դպրոց ունենալ. ա-
ւելի յարմար է Էջմիածնի հաշուով և հովանա-
ւորութեամբ այդպիսի մի դպրոց բանալ Թիֆ-
լիսում, Ռուսաց տիրապետութեան տակ, որտեղ
թէ՛ ապահովութիւն կայ և թէ՛ ուսմամբ պա-

րապելու յարմարութիւն: Ներսէսը Հակառակն էր պնդում. «Իջմիածին է տեղին Հաստատեալ՝ Հիմնեալ և սրբեալ յերկնուստ ըստ տեսեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և է աթոռ նորա, վասն որոյ կվայելէ, որ ազգի մէջ լոյսը այս տեղից տարածուի և ոչ թէ արտաքուստ զայ»:

Արդեօք Սերովբէ եպիսկոպոսի փաստերը Համոզեցին Ներսէսին, թէ Հանգամանքները այնպէս բերին—դժուար է զուշակել.—բայց տեսնում ենք, որ Հայոց Համար բարձրագոյն դպրոց Հիմնելու Համար Ներսէսը վերջ է վերջոյ կանգ առաւ Թիֆլիսի վրայ, ուր և Հանդիսաւոր մուտք գործեց նա 1814 թուին իբրև առաջնորդ, ոգևորուած ջերմ ցանկութեամբ՝ այստեղ ուսումնարան Հիմնելու:

Բ.

Թիֆլիս ժամանելով՝ Ներսէս անմիջապէս Հետամուտ եղաւ իւր փայփայած նպատակն իրագործելու: Սրա Համար նա Թիֆլիսի Հայ մեծամեծներին ժողովի Հրաւիրեց և իւր մտադրած ընդարձակ ուսումնարանի ծրագիրը բացատրելով՝ առաջարկեց նուէրներ Հաւաքել այդ նըպատակով: «Եթէ իմ թեմում գտնուող գոնէ 12,000 Հայ ընտանիքները մի-մի ըուրբի նուր-

րեն՝ ասում էր նա, ես ուրիշ թեմերից և օտար երկիրներից հանգանակութիւն անելով կը լրացնեմ 30,000 ըուբլի, որ մշտնջինաւոր աղբիւր լինի ուսումնարանի ապահովութեան համար»: Փողովուած հասարակութիւնը, որ ժամկոչ Եղիազար Գալստեանի գուքան-վարժարանից զատ ուրիշ ուսումնարան չէր տեսել, զուցէ և հասկացողութիւն էլ չունէր՝ այս գումարը լսելիս՝ ապշեց ու ծիծաղեց միանգամայն, ասելով, թէ «վարդապետը ուզում է բանկ շինել», և ցրուեց առանց որևէ հետևանքի: Ապա վրայ հասան զժողովիւնները Ներսէսի և Թիֆլիսի մի քանի ազդեցիկ հայ իշխանների մէջ, որի պատճառով Ներսէսը ստիպուեց հեռանալ Գորի և այնտեղ մնալ առ ժամանակ: Այնուամենայնիւ, սպասելով յարմար դէպքի, իւր մտադրած ընդարձակ դպրոցը հիմնելու համար՝ 1815 թուին Վանքի եկեղեցու խուցերում քացեց ժամանակաւոր փոքրիկ դպրոց, որտեղ մօտ քսան հոգի, քահանաների որդիք, սկսեցին կարդալ-գրել սովորել նախ Տէր-Յովհան աւագ քահանայի և ապա Պողոս վարդապետի ղեկավարութեամբ, և Ներսէսը նոյն-իսկ Գորիից հետևում էր այս դպրոցի ընթացքին և իւր խորհուրդներով ղեկավարում Տէր-Յովհանին:

Միայն 1817 թուին Ներսէսը հնարաւո-

բուժիւն ունեցաւ ձեռնարկել ու իրագործել այն՝
ինչ որ տարիներով որոշուած էր իւր մտքում և
Հանգիստ ու դադար չէր տալիս: Այս թուին
Սարգիս Լուիս-Մելիքեանը դպրոցի կառուցման
Համար ~~սահման~~ նուէրը մատուցեց Ներսէսին—
500 ռ. թղթադրամ: Մի քանի օրից՝ Վանքի
աւագ քահանան Ներսէսին ներկայացրեց մի
գրութիւն, որից երևում էր, որ 1801 թուին
վախճանած Յովհաննէս աղայ Լազարեանցը կը-
տակել է, որ Թիֆլիսում Հայոց ուսումնարան
շինելիս՝ իւր ժառանգները այդ նպատակի Հա-
մար տան 3,000 ռ. թղթադրամ: (Եւ Յովակիմ
Լազարեանցը, կտակողի ժառանգը, 1818 թու-
ին վճարեց այս գումարը, աւելացնելով նաև
2,000 ռ. իբրև տոկոս, բացի սրանից՝ 1820
թուին կրկին նոյն նպատակի Համար նուիրեց
2,100 ռ.):

Այս բարեյաջող նշաններից քաջալերուած՝
Ներսէսը ձեռնարկեց Դպրոցի շինութեան: 1818
—1824 թուականները ամբողջապէս նուիրուած
էին շինութիւնը պատրաստելու: Հեռատես Հի-
մնադիրը, կամենալով իւր Դպրոցի Համար մըշ-
տական աղբիւր պատրաստել՝ նախ շինել տուեց
32 խանութ, որի Համար նախընթացաբար
պէտք էր ջրհոր փորել, աղիւս թրծելու Հնոց
շինել, քար կտրել, կիր Հանել, կամուրջ շի-

նել և այլն: Այս բոլորը, ներսէսի յարատև աշխատութեամբ և ժողովրդի աջակցութեամբ, գլուխ եկաւ, և 1822 թուին խանութները արդէն պատրաստ էին և հետզհետէ սկսեցին վարձով տրուել: Երբ խանութների շինութեան գործը բաւական առաջ էր գնացել՝ ներսէսը 1821 թուին սեպտեմբերի 16-ին, «յուսով մարդասիրութեան ողորմած Տեառն Աստուծոյ ամենակարողի, «իկէքն արար Բրեւոյ շինմանն ուսումնարանի», նախապէս երկար դրադրութեամբ ու հետաքրքրութեամբ պատրաստել տալով կրկնայարկ շինութեան պլանը, բերել տալով զանազան տեղերից հմուտ վարպետներ և կարևոր նիւթերի մասին հոգալով:

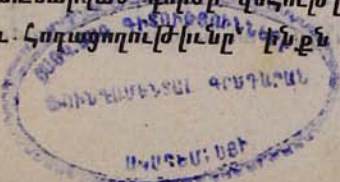
Վերջապէս 1822 թուին փետրվարի 7-ին ներսէսը, ներկայութեամբ Երմօլով կուսակալի և խուռն բազմութեան, հանդիսով հարարեց Ոսումնարանի հիմնարկէսը, և այս առիթով փառաւոր ճաշ տուեց հիւրերին և բանուորներին: Ինքը Հիմնադիրը նշանակել է իւր յուշատեսւրում:

«1822 փետրվարի 7, երեքշաբաթ, ի տօնի Սրբոց Ղևոնդեանց քահանայիցն կատարեցաք զհանդէս հիմնարկութեանց»:

Փողովուրդը, տեսնելով իւր առաջնորդի ձեռնարկած գործի վեհութիւնը, նրա եռանդն ու հողացողութիւնը ինքն ևս եռանդի եկաւ:

5253 616 979 5525

4/1629

և թէ նուիրատուութիւններով, թէ աշխատանքին ու ծախսերին մասնակցելով՝ նիւթապէս ու բարոյապէս աջակից եղաւ ներսէսին:

Այնուհետև գործը սկսեց եւ գալ և արագ-արագ առաջ գնալ, թէպէտ սակաս չէին դարձեալ տեխնիքական և իրաւարանական խոչընդոտներ: Զինութիւնը բոլորովին աւարտուեց 1829 թուին և ըստ վկայութեան ներսէսի՝ արժեց աւելի քան քառասուն հազար ռուբլի, մի գումար, որ այն ժամանակներում ահագին պէտք է համարուէր, այն էլ մի ուսումնարանի շինութեան վրայ ծախսուած: Սրա փոխանակ՝ շինութիւնն այնքան հոյակապ դուրս եկաւ, որ Թիֆլիսում միակն էր համարուում փառաւորութեան կողմից և գրաւում էր թէ քաղաքացոց և թէ օտարականների ուշադրութիւնը, և մինչև անգամ ուսեսերէն տպուած աշխարհագրական մի քանի ձեռնարկների մէջ լեջուած է, թէ Թիֆլիսում նշանաւոր է ներսէսի կառուցած Դպրոցի հոյակապ շէնքը:

Թէպէտ Դպրոցի շինութիւնը կատարելապէս վերջացաւ միայն 1829-ին, բայց դեռ 1824-ի ամառը երկրորդ յարկի շինութիւնն արդէն վերջացել էր. ուստի այս տարուայ սեպտեմբերին Պօղոս վարդապետն իւր աշակերտներով վանքի ժառանգաւորաց ժամա-

Նակաւոր դպրոցից փոխադրուեց այստեղ, Ներսէսի հրամանով, և շարունակեց իւր սկզբնական դասաւանդութիւնը: Իսկ Ներսիսեան Գորոցը, իւր յատուկ կազմակերպութեամբ, «պաշտօնապէս Բողոսեց 1824 թուի դեկտեմբերի 1-ին: Այս մասին չկան պաշտօնական թղթեր և ոչ բացման հանդէսի նկարագրութիւն: Կայ միայն Առ. Մարատեանի, Ներսիսեան Գորոցի անդրանիկ ուսումնաւարտի այս վկայութիւնը. «Ներսիսեան ուսումնարան բացաւ ձեռամբ Յարութիւն քահանայի Ալամգարեան ի դեկտեմբերի մէկ յամի 1824»...

Գ.

Նորաբաց Գորոցի համար Ներսէսը, երկար հարցուփորձերից յետոյ, հրաւիրեց Մոսկվայից Յարութիւն քահանայ (յետոյ վարդապետ) Ալամգարեանին, որին, բացի ուսուցչութիւնից և ուրիշ պաշտօններից՝ յանձնեց և Գորոցի տեսչութիւնը: Ալամգարեանը լաւ կրթութիւն ստացած, գրական տաղանդի տէր, լեզուագէտ, աշխույժ, գործունեայ, բարեխիղճ աշխատաւոր էր: Նա ծնուել էր Աթղէրխանում 1796-ին, աշակերտել էր գիտնականի համբաւ վայելող Սերովբէ վարժապետ Պատկանեանին և սպա Մոսկվա գնալով՝ քարտուղարի պաշտօն

էր վարում Լազարեանների մօտ, միւսնոյն ժամանակ դասախօսում էր Լազարեան ճեմարանում և Թարգմանութիւններով պարապում: Նրա տաղաչափական գրուածքները, որ Հրատարակեց նրա Թուր (մօր կողմից) պրօֆ. Ք. Պատկանեանը 1884 թուին՝ փայլեցնում են Հեղինակի ճաշակը, փափուկ զգացմունքը և հմտութիւնը գրաբար լեզուի: Այամդարեանը դեռ 18 տարեկան հասակում, 1813 թուին, ամուսնացաւ և ունեցաւ երկու աղջիկ զաւակ. բայց 1821-ին *) նրա կինը մեռաւ, և Այամդարեանը, արդէն քահանայ, դեռ 26 տարեկան՝ մնաց այրի, երկու դեռահաս որբ երեխաներով: Այս ժամանակ ահա նա հրաւէր ստացաւ Ներսէսից՝ Թիֆլիս գալու և իւր հիմնած Գալոցը կառավարելու:

Այամդարեանը Թիֆլիս հասաւ 1824 թուի աշնանը և լցուած երիտասարդական հասակին յատուկ ոգևորութեամբ, իրախուսուած Ներսէսի հովանաւորութեամբ և օրինակով՝ անձնատուր եղաւ նորաբաց Գալոցի կազմակերպութեան

*) Պ. Ա. Երիցեան (Անդ, եր. 85) դնում է 1822-ին. բայց Այամդարեանի երկերի մէջ տեսնում ենք, որ 1821-ի օգոստոսից նա ողբում է իւր սիրելի կորուստը, իսկ «Յար վառ է կայծ» երգում, որ գրուած է 1821-ի օգոստոսի 15-ին և նուիրուած իւր կնոջ Մարգարիտին՝ նա իրան կոչում է «այրի»: Տես Յար. վարդ. Այամդարեանցի 2-րդ քերականք, Ս. Պետերբուրգ, 1884, եր. 8:

Լ բարեկարգութեան, որպիսի գործունէութիւնը անտարակոյս մեծ սփոփանք էր նրա գեռ ծխացող, վշտացած սրտին: Նրա տեսչութեան ժամանակը, որ տւեց 6 տարի, 1824-ի դեկտեմբերից մինչև 1830-ի օգոստոսի 1-ը, չնայելով զանազան պատահարներին՝ կազմում է Ներսիսեան Գալոցի ամենից արդիւնաւոր շրջաններից մէկը և կոչուել է «Գար Ալամդարեանի»:

Ալամդարեանը Ներսէսի հաւանութեամբ նախ կազմեց ծրագիր՝ աշակերտների և դպրոցական դասընթացի մասին: Այս ծրագրի համեմատ՝ Գալոցը պէտք է ընդունուէին աշակերտներ 8 տարեկանից սկսած, (բարձրագոյն տարիք մտնող աշակերտների համար չէր որոշուած՝ «յաղագս չլինելոյ չազգի մերում դըպրութեան»), և կարող էին մնալ Գալոցում սովորելու մինչև 18 տարեկան հասակը: Ուսանելի առարկաներն էին— հայերէն, ռուսերէն և կամ ֆրանսերէն կամ պարսկերէն (ուրիշ լեզուները՝ կամաւոր). այս լեզուների քերականութիւնը. ապա ճալտասանութիւն, տրամաբանութիւն, գրականութիւն, բրիստոնէական վարդապետութիւն, աստուածաբանութիւն, թուաբանութիւն, հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ֆիզիկա, նկարչութիւն: Ամիսը մի անգամ պէտք է տեղի

ունենալին ժողովներ, խորհրդակցելու համար աշակերտների վարքի և ուսման մասին: Այս խորհրդակցութիւնների մասին պէտք է կազմուէին արձանագրութիւններ: Ժողովներին պէտք է մասնակցէին, բացի ուսուցիչներէց, նաև Գէորգ Աղայ Արծրունին, (որ սկզբից ի վեր գլխաւոր հոգացող էր Դպրոցի տնտեսական մասի), Թիֆլիսի 6 եկեղեցիների երէցփոխներ և ուրիշ հասկացող անձեր՝ քահանաների միջից: Նախ որոշոււմ էր բանալ Յ նախապատրաստական դասարաններ՝ մի-մի ուսուցչով իւրաքանչիւրի համար, յետոյ հետզհետէ պէտք է բացուէին բարձր դասարանները՝ առանձին ուսուցիչներով իւրաքանչիւր առարկայի համար: Դասատուութիւնը պէտք է տւելի օրական 8 ժամ, կէսը մինչև ճաշ, կէսը ճաշից յետոյ:

Այնուհետև Այամդարեանը կազմեց անկի մանրամասն հրահանգ ուսուցիչներին համար և դասերի բաժանման ցուցակ: Հրահանգի մէջ նկատուում են արդէն դպրոցավայել, մարդասիրական սկզբունքներ: Աւսուցիչը պարտաւոր է իւր վարք ու բարքով օրինակ տալ աշակերտներին, պէտք է սիրէ նրանց, իբրև հայր, ամենեւին լատրութիւն չդնելով հարուստի և սղքատի մէջ, «որովհետև որ մի անգամ մտանէ ընդ սեամս Դպրոցիս» — Դպրոցիս որդեգրի»: Կա-

շառք չպիտի առնէ, ընծայով կուրացած՝ առաջ չպիտի քաշէ աշակերտին, կամ ընծայ յատանալիս՝ խէթ նայէ կամ արտաքսէ: Հայհոյանք և անէծք արգելում են ուսուցչին: Ծեծը նոյնպէս արգելում է երրորդ (բարձր) դասարանի համար. այստեղ յանցանքի դէպքում թոյլ է տրւում «մի քանի ժամ» ծռենկ չոգեցնել, կամ երեսը մուր քսել, կամ ճաշից զրկել: Ստորին դասարաններում թոյլ է տրւում թեթև ծեծ (քանոնով ձեռքին խփել), բայց խորհուրդ է տրւում, որ ուսուցիչն ինքն զգուշանայ դահճութիւն անելուց, այլ աշակերտներին մէկին հրամայէ 2—4 անգամ խփել յանցաւորի ձեռքին: Ուսուցիչը պարտաւոր է ցուցակ պահել և նրա մէջ նշանակել, թէ իւրաքանչիւր օր իւրաքանչիւր աշակերտ ինչ դաս է ունեցել և ինչպէս է պատասխանել: Ուսուցիչը ճշտութեամբ պէտք է յաճախէ դասերը, նշանակուած օրերը, նշանակուած ժամերին, նա իրաւունք չպէտք է ունենայ աշակերտներին ինքնազուլիս արձակուրդ տալ: Ուսուցիչը իրաւունք չպէտք է ունենայ դասերից յետոյ կամ տօն օրերը այս կամ այն աշակերտին իւր բնակարանը տանել և հետը առանձին պարագել: Գասերի բաժանման հրահանգից տեսնում ենք, որ առ ժամանակ պէտք է բացուէին մի-

այն երեք դասարան. առաջին դասարանում
դասընթացը պէտք է տւէր երկու տարի, եր-
կրորդում՝ նոյնպէս երկու տարի, իսկ երրորդում՝
երեք տարի: Առաջին դասարանում պէտք է
աւանդուէր—հայերէն՝ այբբենարան, հեզելով
Սաղմոս ու նոր կտակարան, և ռուսերէն՝ այբ-
բենարան, համառօտ պատմութիւն ս. Գրոց և
նոր կտակարան. բացի սրանցից՝ երկու լեզուի
վայելչագրութիւն և բառագիտութիւն գրաբա-
րից աշխարհաբար և ռուսերէնից հայերէն:
Երկրորդ դասարանում աւանդուելու էին—հայ-
երէն և ռուսերէն քերականութիւն, պարսկե-
րէնի սկզբունքները, երեք լեզուի վայելչագրու-
թիւն, թուաբանութեան չորս գործողութիւն-
ները և սկզբունք նկարչութեան, աշխարհա-
գրութեան և պատմութեան: Բացի սրանցից՝
աշակերտները Գ. դասարանցոց հետ պէտք է
լսէին քրիստոնէական վարդապետութեան մե-
կնութիւն: Գ. դասարանում պէտք է աւան-
դուէին հայերէն և ռուսերէն ճարտասանու-
թիւն, պարսկերէնի քերականութիւն. թարգ-
մանութիւն և շարադրութիւն այս լեզուներով.
տրամաբանութիւն. պէտք է աւարտուէին
թուաբանութիւն, նկարչութիւն, աշխարհա-
գրութիւն, ընդհանուր ու մասնաւոր պատմու-
թիւն և քրիստոնէական վարդապետութիւն:

Քանցի սրանցից աշակերտները լաւ տեղեկութիւն պէտք է ունենային հայոց և ռուսաց հին և նոր մատենագիրներէց:

Աշակերտների պատրաստութեան աստիճանները տարբեր լինելով առ ժամանակ թոյլ էր տրուում իւրաքանչիւր դասարանում տարբեր դասընթացներ աւանդել, բայց ոչ աւելի քան երեք դասընթաց. (օրինակ, միւսն ոչնչացնում կարելի էր մի քանիսի հետ անցնել քերականութիւն, մի քանիսի հետ ճարտասանութիւն և միւսները հետ տրամաբանութիւն, այսպէս և ուրիշ առարկաներէց): Ուսուցիչները պարտաւորուում էին իրանց անցնելիք դասը դրել տետրակներում, որտեղից աշակերտները պէտք է արտագրէին և իրանց արտագրածի վրայ սովորէին: Այս պարտաւորութիւնը դրուած էր՝ որովհետև դասագրքեր ընդհանրապէս չկային այն ժամանակ, իսկ մի քանի եղածներն էլ այնքան խրթին, դժուարահասկանալի էին, որ նրանցով աշակերտին անհնար էր դաս սովորել: Այս տետրակները ուսուցիչները տարին երկու անգամ, մաքուր արտագրած, պէտք է ներկայացնէին Հիմնադրի քննութեան, որպէսզի եթէ նա գտնէր նրանց մէջ արժանաւորները՝ տպագրել տար և այսպիսով հետզհետէ տպագրուած դասագրքեր պատրաստուէին:

Ինչպէս ասացինք՝ Ներսիսեան Գաբրոբը բացուեց 1824-ի դեկտեմբերի 1-ին: Պօղոս վարդապետն իւր աշակերտներով արդէն այնտեղ էր գտնուում, իսկ նորեկներէ ընդունելութիւնը նոյն դեկտեմբերին սկսուեց և շարունակուում էր անընդհատ: Գեկտեմբերի վերջին աշակերտների թիւը հասաւ 140-ի, 1825-ի սեպտեմբերին հասաւ 208-ի, և այս ժամանակ կազմակերպուեցին երեք դասարանները, որոնց մէջ բարձրագոյն, Գ. դասարանը կազմում էին Պօղոս վարդապետի աշակերտները: 1826-ի յունվարին աշակերտների թիւը հասաւ 302-ի, իսկ նոյն տարուայ մայիսին՝ արդէն 360-ի: Ներսիսեան Գաբրոբի կեանքի այս առաջին շրջանում աշակերտների թիւն եղած է մօտ 400, ինչպէս գրում է Ալամդարեանը իւր նամակներից մէկում Ներսիսին: 1826-ին, երբ աշակերտների թիւը հասաւ 360-ի՝ բացուեցին Գ. և Ե. դասարանները:

Այս սկզբնական տարիներում (1824—5) Գաբրոբը միայն 5 ուսուցիչ ունէր՝ գոնէ այսքան անունէ հասել մեզ: Առաջինն էր, ի հարկէ, ինքը Ալամդարեանը, որ աւանդում էր կրօնը:

Հայերէն, ռուսերէն և վայելչագրութիւն, միւս-
նոցն ժամանակ կատարում էր տեսչի պարտա-
ւորութիւնը, թէև կրում էր «վերակացու» ա-
նունը: Երկրորդն էր Պօղոս վարդապետը, որ ե-
րեւի անանդում էր ճարտասանութիւն և տրա-
մաբանութիւն: Երրորդն էր Ա. Զելինսկի (ռուս-
ագգոյ), որ աւանդում էր ռուսերէն և թուա-
բանութիւն: Չորրորդը, Բեթղեմեան անունով, որ
պարսկաստանցի Հայ էր՝ աւանդում էր պարս-
կերէն: Հինգերորդն էր Ն. Արարատեանց, որ ա-
ւանդում էր Հայերէն, ռուսերէն և վայելչա-
գրութիւն: Սա աւարտել էր ուսումը: Լազա-
րեան ճեմարանում, որտեղ աշակերտել էր Ալամ-
դարեանին: Այս փոքրիկ խմբի վրայ հսկում,
նրան խրախուսում և առաջնորդում էր ինքը
Հիմնադիրը: Քանի որ Ներսէսը Թիֆլիսում էր՝
Ալամդարեանը ոչ մի կարգադրութիւն չէր ա-
նում առանց նրա նախընթաց համաձայնու-
թեան: «Այդ պատճառով 1825, 1826 և մին-
չև 1827 թուի ապրիլը Ռուսմնարանիս ամե-
նաեռանդուն և մերձակաջ կառավարիչն համար-
ուելու է նոյն ինքն Հիմնադիր Ներսէսը: Արհին-
այդ միջոցում գրեթէ ամեն օր առաւօտ և ճա-
շից յետոյ, ոտքով գալիս էր Դպրոց, մտնում դա-
սատուն և ժամերով մնում այնտեղ ու շատ
անգամ խելով վարժապետի բերանից դասաւան-

դուժիւնը՝ ինքն էր շարունակում պարապել
Համբակների հետ: Այնքան շատ էր 55—56
տարեկան ձերունոյ եւանդը և ոգևորութիւ-
նը, որ չնայելով իւր բազմաթիւ զբաղմունքնե-
րին՝ նա, մինչև պատերազմ զնայր, ինքն իւր-
եան նմանապէս Հաշուել էր ի թիւս ուսուցչաց
իւր Գպրոցի, որով թէ՛ վերահսկում էր դործին
և թէ՛ խրախուսում ու քաջալերում էր վսրժա-
պետաց և աշակերտաց»: (Անդ, եր. 104),
Բայց Թիֆլիսից հեռանալուց յետոյ էլ ներսէսը
անդադար հսկում էր իւր Գպրոցի վրայ, շարու-
նակ տեղեկութիւններ ստանալով նրա ուսու-
մնական ու տնտեսական դրութեան մասին և
հրահանգներ ուղարկելով:

Հետաքրքրական է յիշել և Գպրոցի ծախ-
սը այս սկզբնական տարիներում (1826 թ.): Ու-
սուցիչները պէտք է պարապէին օրական 8
ժամ, և սրա համար ստանում էին ամսական
5—12,50 ռուբլի: Այսպէս՝ Ա. դասարանի Հայ
և ռուս գրավարժութեան ուսուցիչը ամսական
ստանում էր 5 ռ., Բ. դասարանինը՝ նոյնչափ:
Գ. դասարանինը՝ 12 ռ. 50 կ., նկարչութեան
ուսուցիչը՝ 12 ռ. 50 կ., աշխարհագրութեան և
պատմութեան ուսուցիչը՝ 6 ռ. 66 կ., Հայոց
լեզուի և քերականութեան ուսուցիչը՝ 10 ռ. 9
ռուսաց լեզուի և թուաբանութեան ուսուցիչը՝

16 թ. 60 կ., ընդ ամենը 7 ուսուցիչ պէտք է ստանային ամսական 68 թ. կամ տարեկան մօտ 820 թ. ռոճիկ: Սրանից դուրս է Ալամդարեանը, որին բոլոր պաշտօնավարութեան ժամանակ ներսէսը ռոճիկ չէր նշանակում, որի մասին լետոյ Ալամդարեանը գանգատուում էր ներսէսին: Այս համեստ ծախսերին համապատասխան էին և նորաբաց Գպրոցի սահմանափակ եկամուտները: Եկամուտների առաջին աղբիւրն էր քարվանսարայը (խանութները), որ 1825—26 թուականներին տարեկան մօտ 400 թ. էր բերում. երկրորդ աղբիւրն էր նոյն Գպրոցի շէնքը, սրի երբեմն վերին երբեմն միջին յարկը, ինչպէս և նկուղները վարձով էին տրուում: Այս երկու անշարժ կալուածները 1830-ին տարեկան 258 թ. եկամուտ էին բերում: Եկամուտի երրորդ աղբիւրն էր Գպրոցի տպարանը: Այս տպարանը դեռ 1662 թուին հաստատուած էր Ամստերդամում, Մատթէոս Ծարեցու ձեռքով, Էջմիածնի ծախքով ու անունով, լետոյ կատարելագործուել էր Ռսկան Երևանցու և Թաղէոս Վանանդացու ձեռքով: Այստեղ առաջին անգամ տպուեց Հայերէն Աստուածաշունչը և խորենացու պատմութիւնը: 1717-ից այս տպարանը փակուեց և կնքուած պահուեց, իբրև Էջմիածնի սեփականութիւն. բայց հետևող ստա-

ցող չկար, իսկ դուրս էին գալիս զանազան պահանջատէրեր: Մօտ մի դար յետոյ Գէորգ ազայ Արծրունին, թափելով տպարանը պահանջատերերից՝ փոխադրեց Թիֆլիս և ընծայեց Ներսէսին: Ներսէսը տպարանը յատկացրեց իւր հիմնելիք Գպրոցին և նրան կոչեց «Տպարան Ուսումնարանի Հայոց ընծայեալ յագնուական Գէորգայ Արեմեան Արծրունու»: Թէև 1819 թուից տպարանը բացուած էր համարում, բայց տպագրութիւնները ծանօթ են միայն 1823 թուից սկսած: Քայց իսկապէս նրա գործունէութեան լաւագոյն շրջանը 1825—28 թուականներն են, որ լաւ հանդիպում են Ներսիսեան Գպրոցի ծաղկած շրջանին: Այս չորս տարուայ ընթացքում տպարանը, Ալամդարեանի անմիջական հսկողութեան տակ, տպագրել է 25 գիրք (մէկը՝ նաև երկրորդ տպագրութիւն ունեցաւ), աւելի քան 16,000 գրինակ: Այստեղ տպուեցին նաև առաջին Հայերէն դասագրքերը Ռուսաստանում—Այրբնարան, Հեղ Սաղմոս և Քերականութիւն (արտատպութիւն Չամչեանի քերականութեան):

Թողնելով յիշել եկամուտի միւս երկրորդական աղբիւրները՝ տեսնում ենք, որ Ներսէսը ոչ միայն միջոցներ գտաւ մեծածախս Գպրոց շինելու, այլ և ստեղծեց հաստատ աղբիւրներ,

որոնց եկամուտով ապահովուում էր այդ Իր-
պրոցի դպրութիւնը:

1826 և 1827 թուերին կատարուեցին
Հանդիսաւոր տարեկան հարցաքննութիւններ,
հայ և օտարազգի երեւելի անձերի ներկայու-
թեամբ, և անգրանիկ աւարտող սաները, վը-
կայագրով ու պարզելով վարձատրուած, դուրս
եկան Իպրոցից: Առաջին տարուայ շրջանաւարտ-
ների թիւն էր 18, իսկ երկրորդ տարուանը՝
30: Այս շրջանաւարտների մէջ գտնուում էին ի
միջի այլոց Խաչատուր Աբովեանը («Աէրք Հայաս-
տանի»-ի հեղինակը), Ստեփանոս Նազարեանցը,
(«Հիւսիսափայլի» խմբագիրը և ուրիշ շատ աշ-
խատութիւնների հեղինակը), Առաքել Արարա-
տեանը, Գալուստ Ղերմազանեանը, Յովհաննէս
Յովնանեանը (Յովնանեան դպրոցի հիմնադիրը),
Պետրոս Մադաթեանը («Սէյեադ») և ուրիշ-
ները, որոնք նուիրուեցին գրականութեան, կամ
մտան քաղաքական ծառայութեան մէջ: Առ-
հասարակ Ալամդարեանի վեցամեայ կառավա-
րութեան ժամանակ «Ներսիսեան Իպրոցում
գարգացան աւելի քան հարիւր աշակերտներ և
նշանակուեցին զինուորական և քաղաքական
պաշտօններում: Նրանցից շատերը ներկայումս
վարժապետութիւն են անում ինչպէս Ներսիսեան
Իպրոցում, նոյնպէս և Արաստանի և Հայաս-

տանի այլ քաղաքներում»,—վկայում է Ալամ-դարեանը իւր նամակներէց մէկում առ Ներսէս: «Ներսիսեան Գպրոցի աշակերտների առաջադիմութիւնը, — շարունակում է նա, — յայտնի հրաշակում էր բոլոր տարեկան հարցաքննութիւնների ժամանակ, որի պատճառով ոչ միայն սրբազան Հիմնադիրդ հրապարակով և մասնաւոր կերպով Ձեր գոհունակութիւնն էիք յայտնում, այլ և աշակերտների ծնողաց աչքերից երախտագիտութեան արտասուք էր հոսում: Այս չէր արդեօք պատճառը, որ գիրազանց Ա. Ի. Յրասովսկին Ներսիսեան Գպրոցը ընտրելագոյն էր համարում քան Թիֆլիսի Ազնուականների Գպրոցը»:

Ե.

Գիտուար է երևակայել, մինչև որ աստիճան կգարգանար Գպրոցը բարոյապէս և նիւթապէս՝ եթէ Ալամդարեանի կառավարութեան բոլոր տարիներն և այնուհետև էլ՝ նոյն եռանդով և յաջողութեամբ շարունակէր առաջ ընթանալ: Բայց հէնց Ալամդարեանի ժամանակ Գպրոցի առաջադիմութեան ճանապարհի վրայ երկու խոչընդոտներ պատահեցին, որոնց հետ մաքառելու համար Ալամդարեանը պարտաւոր-

ուած էր գործ դնել իւր եռանդի և ժամանակի մի որոշ մասը, և վերջը, առանց կարողանալու յաղթել՝ ինքը պէտք է զլորուէր:

Առաջին չարիքը՝ Յակոբ Ջրպետեանն եղաւ, որ Ներսէսի ձեռքով Փարիզից հրաւիրուեց Թիֆլիս՝ Դպրոցը ղեկավարելու և Ֆրանսերէն դաս տալու: Այս Ջրպետը հայագէտ գիտնականի անուն էր հանել Փարիզում— թէպէտ զուրկ էր գիտութիւնից— և զանազան միջոցներով՝ ձեռք էր բերել այնտեղ հայերէնի դասատուի պաշտօնը Արևելեան լեզուների դպրոցում: Ներսէսը, շլացած նրա չափազանցացրած համբաւից՝ կամեցաւ նրան իւր Դպրոցը հրաւիրել, առանց ինչայելու որևէ ծախս: Ջրպետը արդէն-իսկ պէտք է արտաքսուէր Արևելեան լեզուների դպրոցից՝ երբ յանձն առաւ Ներսէսի հրաւերը, առանց, ի հարկէ, նորան յայտնելու, թէ ինչն էր իրան ստիպում ընդունել այդ հրաւերը. ընդհակառակը միշտ ցոյց տալով, թէ Փարիզում Ֆրանսիական կառավարութիւնը իրան կարիք ունի և միայն Յ տարով արձակուրդ է տուել: Վերջապէս եկաւ նա Թիֆլիս 1826 թ. դեկտեմբերին, և հազիւ դեռ Դպրոցը ոտք դրած՝ ծանր հիւանդացաւ տիֆով: Ինքը արդէն 60 տարեկան հիւանդոտ ծերունի լինելով՝ շատ դանդաղ էր առողջանում, և հազիւ 1827-ի

օգոստոսին կարող եղաւ ֆրանսերէնի դասերն սկսել: Ներսէսը այս ժամանակ զնացել էր պարսկական պատերազմի դաշտը, դէպի Երեւան, և ահա արդէն Հոկտեմբերից սկսեցին տըրտունջների նամակներ հասնել նորան. մի կողմից Ալամդարեանը, Գէորգ Արծրունին և Յ. Ջերմազանեանը (այս երկուսը Դպրոցի հաւատարիմ խնամակալներն էին, Ներսէսից նշանակուած) զանգատուում էին Ջրպետից, նրա անչափ դրամական պահանջների և ցոյց տուած քիչ արդիւնքների պատճառով, միւս կողմից Ջրպետն էր նրանց վրայ զանգատուում: Ներսէսը, որ առիթ չէր ունեցել դեռ մօտից ճանաչելու Ջրպետին՝ վերջինիս կողմն էր բռնում, պատուիրում էր նրա բոլոր պահանջները կատարել, նոյն-իսկ յանդիմանութիւն գրեց Ալամդարեանին, նմանեցնելով նրան մի տգէտի, որ ձու խարշել անգամ չգիտէ, բայց դուրս է գալիս ուրիշ լաւ խոհարարների համադամ կերակուրները պախարակելու: Թիֆլիս վերադառնալով՝ նա նոյն ընթացքը բռնեց — Ջրպետին ամեն կերպով շահելու. Դպրոցի տեսչութիւնն էլ նորան յանձնեց, միւսնոյն ժամանակ Դպրոցի և բոլոր միւս գործերի վերահսկողութեան համար նշանակեց Սիմէոն արքեպիսկոպոսին, Ալամդարեանին, Գէորգ Արծրունուն և Յ. Ջեր-

մագանեանին, որոնց խորհրդակցութեանը պէտք է դիմէր նաև Ջրպետը: Երբ Ներսէսը 1828-ի օգոստոսին Հեռացաւ Թիֆլիսից, Բեսարաբիա դնալու՝ այնուհետև դարձեալ անմիաբանութիւն և շփոթութիւն ընկաւ Ջրպետի և խնամակալների մէջ: Ջրպետը Հետզհետէ սկսեց բարեկամանալ Ներսէսի թշնամիների հետ, դանգատ տուեց նրա վրայ, անելով՝ այնպիսի պահանջներ, որ նրանց ապօրինութիւնը ստիպուած էր ճանաչել նոյն-իսկ քաղաքական իշխանութիւնը, որ այն ժամանակ սաստիկ հակառակ էր Ներսէսին ու նրա կողմնակիցներին: Ջրպետը վերջապէս հասաւ այն դրութեան, որ Ներսէսի հօր հակառակորդներին մտերիմն ու խորհրդատուն դարձաւ, չքաշուեց նոյն-իսկ մատնութիւններ անելուց: Ներսէսը հասկացաւ, թէ ինչ օձ էր Ջրպետը, որին բերեց սնուցեց իւր թւի տակ, բայց արդէն ուշ էր:

Ջրպետի կարճատև տեսչութեան ժամանակ Գպրոցի դրութիւնը զգալի կերպով վատացաւ: «Անցեալ (1828 թուի) սեպտեմբերի սկզբին, — գրում է Ալամդարեանը Ներսէսին, — Գպրոցը 400 աշակերտով յանձնեցի աղայ Ջրպետին. այս տարուայ (1829) մայիսին նա ինձ վերադարձրեց ուսումնարանը 150 աշակերտով, որոնք զետեղուած են 3 դասարանում,

փոխանակ առաջուայ 6 դասարանին»։ Այնպէս որ Ալամդարեանն ստիպուած էր իւր տարիներով շինածը, իսկ Ջրպետի 9 ամսուայ ընթացքում կիսով չափ քանդածը նորից վերաշինել։ Նոյն իսկ սեպտեմբերին նա աշակերտների թիւը կաողացաւ հասցնել 213-ի և խանգարուած բարեկարգութիւնն ու առաջադիմութիւնը նորից մտցնել նրա մէջ։—Ջրպետի 2 տարուայ և 3 ամսուայ գործունէութեան համար՝ Գպրոցը նորան ռոճիկ և ճանապարհածախս վճարեց 4,486 ռուբլի (արծաթ), և բացի սրանից՝ քաղաքական իշխանութեան առաջարկութեամբ՝ տուեց նորան էլի 1,000 ռ. և, Ֆրանսիա վերադառնալու համար, կառք գնելու՝ 250 ռուբլի։ Ջրպետը սակայն էլ Փարիզ չդարձաւ, մինչև կեանքի վերջը մնաց Թիֆլիսում, և կառավարութիւնը նորան կենսաթոշակ նշանակեց տարեկան 500 ռ.։

2.

Երկրորդ, մեծագոյն չարիքը, որ Գպրոցի վրայ ծանրացաւ շարունակ մօտ 20 տարի՝ քաղաքական հանգամանքներն էին։ Ռուս-պարսկական պատերազմը վերջանալուց յետոյ կոմս Պասկևիչի յարաբերութիւնը դէպի Ներսէս

յանկարծակի փոխուեց: Կոմսը բարձրագոյն կառավարութեան առաջ նկարագրեց Ներսէսին՝ իբրև մեծամեծ ցնորական երազների յետևից ընկած, կառավարութեան շահերին վնասակար ու վտանգաւոր անձնաւորութիւն և առաջարկեց նրան հեռացնել Կովկասի սահմաններից: Այս առաջարկութիւնը կատարուեց, և Ներսէսը 1828-ին նշանակուեց Բեսարաբիայի թեմին առաջնորդ, ուր և մեկնեց գնալու նոյն թուի օգոստոսի 6-ին:

Այս նոր պաշտօնը մի քաղաքավար աքսոր էր, որտեղ Ներսէսը մնաց 14 տարի: Փողովուրդը, մանաւանդ Ներսէսի մտերիմները, սարսափահար եղան, տեսնելով իրանց սիրելի և երբեմն հզօր առաջնորդի այսպիսի անփառաւոր վախճանը, և քանի որ գործին քաղաքական կերպարանք էր տրուած՝ իրանք էլ կասկածում էին իրանց մասին, իբրև Ներսէսի բարեկամներ: Այս յուզուած դրութեան պատճառով Գպրոցը փակուեց, որովհետև ուսուցիչները վախենում էին դասերին յաճախել: Թէև ահարեկուած երևակայութիւնները հետզհետէ հանդարտեցան, և Գպրոցը, 20 օր փակ մընալուց յետոյ, նորից բացուեց, բայց հարուածը արդէն հասցրուած էր.—400 աշակերտներից հազիւ թէ այժմ 200-ը շարունակեցին Գպրոց

գալ, բայց որ գլխաւորն է՝ հասկանալու և սրբաբան-
հոգեւոր արդէն մուտք գործեցին Գալրոցի կա-
ռավարիչները սրտում: Ներսէսի և նրա Գալրոցի
բարեկամները յերաւի կասկածի ենթարկուեցին
և, ահից, ծակ ու ծուկ մտան: Ներսէսի Հա-
կառակորդները գլուխ բարձրացրին. ինքը Ջըր-
պետը դարձաւ կառավարութեան սիրելին և
չէր խղճահարում, օգտուելով Հանգամանքնե-
րից, ապօրինի դրամական պահանջներ անել
Գալրոցից, որոնց ճարահատեալ պէտք է բաւա-
րարութիւն տային Ալամդարեանը, Գ. Արծրու-
նին, Գ. Ջերմազանեանը և Սիմէօն արքեպիս-
կոպոսը, որոնց յանձնել էր Ներսէսը իւր Գը-
պրոցի կառավարութիւնը: Այս չորս անձը վեր-
ջապէս յայտնի Հալաճանքի սկսեցին ենթար-
կուել. կոմս Պասկեվիչը պահանջեց, որ Ալամ-
դարեանը Հեռացնուի Թիֆլիսից: Որչափ մեծ և
արդիւնաւոր էր Ալամդարեանի գործունէութիւնը
Թիֆլիսում 1824—28 թուականներում, Ներ-
սէսի Հզօրութեան ժամանակ՝ աւելի ևս զնա-
Հատելի է նրա Հոգեկան արիութիւնը և ազ-
նիւ Հաւատարմութիւնը այս միջոցին՝ երբ Ներ-
սէսի աստղը խաւարել էր, երբ Հովիւը զարկ-
ուած լինելով՝ հօտի ոչխարները ցրուել էին:
Այս դառն Հանգամանքներում նա դարձեալ աշ-
խատում էր անդադար սպառնացող Դամոկլեան

սրի տակ, ամեն ջանք դորձ էր դնում Գպրոցի մէջ կարգն ու առաջադիմութիւնը պահպանելու և դրամական միջոցներ հայթայթելու և մինչև վերջը հաւատարիմ մնաց Գպրոցին և նրա Հիմնադրին: Այս աղետալի ժամանակներին վրայ հասաւ 1830-ի խօլերան. շատ հիմնարկութիւններ փակուեցին, որոնց թուում և ներսիտեան Գպրոցը 1830 թուի օգոստոսի 1-ին: Յաջորդ օրը Ալամդարեանը Գպրոցի և տպարանի բանալիները յանձնեց Ջերմագանեանին և ինքն, համաձայն ստացուած հրամանին՝ ուղևորուեց Էջմիածին: Օգոստոսի 6-ին խօլերայից մեռաւ և Գպրոցի գլխաւոր հոգատարներից մէկը — Գէորգ աղայ Արծրունին:

Գպրոցը, փակուելու միջոցին, տարեկան 3,096 ռ. արդիւնքի աղբիւր ունէր սեփական անշարժ կալուածներից, որ աւելի քան բաւական էր նրա այն ժամանակուայ ծախսերին: Իսկ աշակերտների և ուսման վիճակը այս միջոցին՝ լաւ յայտնի չէ, որովհետև գրաւոր տեղեկութիւն չէ մնացել: Գիտենք միայն, որ 1829 թ. հոկտեմբերին Գպրոցն ունեցել է 213 աշակերտ, բաժանուած երեք դասարանի: Աւանդուելիս են եղել — հայերէն (քերակ., ճարտաս.), ռուսերէն, ֆրանսերէն, պարսկերէն լեզուներ, նկարչութիւն, թուաբանութիւն, քրիստոնէական վար-

դպետութիւն, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն: Ուսուցիչները տարեկան վարձն է եղել 1,513 ր.: (Ինքը Ալամդարեանը և աշխարհագրութեան ու պատմութեան ուսուցիչ իշխան Ի. Զ. Արղութեանը վարձ չեն եղել ստանալիս):

Մի քանի իօսք էլ ասենք Ալամդարեանի յետագայ վիճակի մասին: Ներս. Գպրոցի տեսչութիւնից Հեռանայուց յետոյ, Թիֆլիսի Հասկացող անձերի մի բազմութիւ խումբ, գնահատելով նրա Գպրոցին մատուցած մեծ ծառայութիւնները՝ խնդրագրով դիմեցին ձերունի Եփրեմ կաթողիկոսին, որ Ալամդարեանին եպիսկոպոս ձեռնադրէ և նորից Թիֆլիս վերադարձնէ Գպրոցը կառավարելու: Այս ժամանակ Եփրեմը արդէն հրաժարական էր տուել, և Յովհաննէս Վարբեցու կաթողիկոսական ընտրութիւնն էր կատարուած, Ներսէսի և Ներսէսականների ռիսերիմ հակառակորդի. միևնույն ժամանակ կոմս Պասկեվիչից հրաման էր ստացուել՝ Ալամդարեանին անպատճառ աքսոր ուղարկելու մասին: Հասկանալի է ուրեմն, որ Թիֆլիսեցոց բաղձանքը չկատարուեց: Ընդհակառակը, նա ուղարկուեց իբրև աքսոր Հաղբատի վանքը, ուր նա հասաւ՝ ծանր, երկարատև հիւանդութիւն քաշելուց յետոյ. հիւանդութիւնը Հաղբատում նորից կրկնուեց այնքան

ծանր կերպով, որ արդէն անյուսալի էին Համարում նրա առողջանալը և նոյն-իսկ լուր տարածեցին թէ վախճանուել է: Սակայն նա առողջացաւ, և 1831 թ. յունիսին, Ներսէսի միջնորդութեամբ, փոխադրուեց Բեսարաբիա, Ներսէսի իշխանութեան տակ: Յաւալի է արձանագրել, որ այստեղ նրանց մէջ անբաւականութիւն ծագեց, որովհետև Ներսէսը, իւր սովորական մանրակրկիտութեամբ, մանրամասն Հաշիւներ էր պահանջում Ներսիսեան Դպրոցի դրամական գործերի մասին, այն-ինչ Ալամդարեանը, որի ձեռքում գտնուում էր Դպրոցի ելւմուտքի միայն մի մասը՝ չէր կարող լիակատար գոհացում պատճառել Ներսէսին: Վերջապէս Ներսէսը, նեղանալով Ալամդարեանի անաչառ գրութիւնից, որտեղ թուում էր իւր մատուցած ծառայութիւնները և յանիրաւի կրած զրկանքները՝ նրան, նրա խնդրի Համաձայն, Հեռացրեց Ն. Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, վանահօր պաշտօնով, որտեղ տարին դեռ չբոլորած, 1834 թ. մայիսի զիշերը, նա սպանուեց աւազակներից, որոնք մտել էին վանքը կողոպտելու: Նա մեռաւ դեռ 38 տարեկան Հասակում և թաղուեց վանքի եկեղեցու գաւթում: Միջ. Միանսարեանց (Քնար Հայկ. եր. 586—7) պատմում է, թէ «Ներսէսը նորընտիր կաթողիկոս,

անցանելով Պետերբուրգից՝ եկաւ այցելութիւն
Ալամդարեանի գերեզմանին, սաստիկ արտասու-
ուեց և հեկեկալով ասաց. «Յարութիւն վարդա-
պետ, թէպէտ դու ինձ շատ վշտացուցիր, բայց
Աստուած քաղցր անէ դատաստանդ». բայց՝
ասում են թէ ետոյ աւելացրուց. «եթէ Ա-
ստուած ինձ զքեզ բաշխած լինէր, ես իմ ձե-
ռօք կձեռնադրէի կաթողիկոս, որ ետոյ իմ
տեղս դու նստէիր»:

Այսպիսի վախճան ունեցաւ Ներս. Գալոցի
անդրանիկ տետուչը, այն բազմաշխատ և բազ-
մաչարչար մշակը, որի անունով Գալոցի սկըզ-
բնական, թէև կարճամանակեայ, բայց բեղ-
մնաւոր շրջանը կոչուեց «Դար Ալամդարեանի»:
Լաւագոյն գովեստը նրա մասին՝ Ներսէս կա-
թողիկոսի վերը բերուած խօսքերն են, որ բըղ-
խել են մեծ մարդու աննախանձ և արդարա-
դատ սրտից:

Է.

Գալոցը, կարճատև փակումից յետոյ,
նորից բացուեց 1830-ի սեպտեմբերի 20-ին,
Սիմէօն արքեպիսկոպոսի և Գ. Հերմագանեանի
նախաձեռնութեամբ: Բայց ցաւալի տեսարան
էր ներկայացնում: Աշակերտներն և ուսուցիչ-

ները ցրուած էին. հեռացած էր Արամդարեանը, Հիմնադիրը հեռաւոր թեսարաբիայում արգելուած: Ի լրումն չարեաց՝ Թիֆլիսի առաջնորդ էր նշանակուել Յովհաննէս Կարբեցի արքեպիսկոպոսը (յետոյ կաթողիկոս), որ փոխանակ ազգային շահերով ողևորուելու և վտանգուած Գպրոցը ոտքի կանգնեցնելու՝ բոլորովին հակառակ ընթացք բռնեց, որով թէ՛ իւր արծաթսիրութեան լագուրդ կտար և թէ՛ իւր ատելի ներսէսին հարուած կհասցնէր: Սգտուելով տիրող տրամադրութիւնից՝ նա հրատարակեց, թէ ներսիսեան Գպրոցը շինուած է եկեղեցապատկան գետնի վրայ և եկեղեցական գումարներով, այս պատճառով նա պէտք է կոչուի «Վարժարան Էջմիածնի ի Տփլիս» (որպէսզի «ներսիսեան» անունը վերանայ նրա վրայից), իսկ նրա բոլոր գոյքը— շինութիւնները, գումարները, այգին, նոյն-իսկ տպարանը և նրա մէջ տպուած գրքերը, պէտք է պատկանին առաջնորդին, որ աթուռի ներկայացուցիչն է: Այսպէս ասաց և կատարեց: Եւ երբ նորան յիշեցնում էին, թէ ներսէսը այդ մեծածախս շինութիւնները անելու համար խոշոր պարտքեր է արել, սրունք պէտք է վճարուին շինութիւնների եկամուտներից՝ նա պատասխանում էր, թէ պարտքերը նիրսէսի անձնական պարտ-

քերն են, թող ինչպէս ուզում է վճարէ: Հասկանալի է ուրեմն, թէ ինչպիսի խնամք կունենար Գպրոցի վրայ Յովհաննէս Կարբեցին, որ Հետամուտ էր միայն նրա ստացուածքները իւրացնելու և Նելսէսի անունը ջնջելու: Արդարև, նոյն թուի դեկտեմբերին Գպրոցը, մնացած լինելով անառաջնորդ—աշակերտներն և ուսուցիչները ցրուելով ինքն իրան փակուեց: Պէտք է ասել ի պատիւ Թիֆլիսի Հայ Հասարակութեան, որ ինչպէս առաջ և յետոյ էլ մի քանի անգամ՝ այս անգամ էլ նախանձախնդիր Հանգլիսացաւ Գպրոցին և բողոքելով կուսակալին՝ խնդրեց, որ ժողովրդի նպաստներով շինուած Գպրոցը յանձնուի ժողովրդի խնամատարութեան: Կուսակալն էլ նկատելով մի կողմից Յովհաննէսի շահասիրական ձգտումները և միւս կողմից ժողովրդի չափազանց զրգուռելը նրա դէմ՝ յարմար Համարեց ժողովրդի խնդիրը կատարել և հրամայեց պատուաւոր Հայերից կազմել մի ժողով, առաջնորդի նախագահութեան տակ, որին և յանձնել Գպրոցի կառավարութիւնը: Այս ժողովը կոչուեց «Կօմիտետ բարեկարգութեան Գպրոցի Հայոց Տփլիսայ», որի անգամ ընտրուեցին իշխ. Յ. Ամատունի, իշխ. Յ. Արդութեան, Ե. Փիթոյեան-Եղզուլեան, Բժ. Ս. Տէր-Ղուկասեան, Թ. Ղորղանեան, Գ. Քէղ-

խուղեան, Բ. Խատլսեան, Մնացականեան, Ս. Աբխտղոմեան և Ն. Արծրունի: Այս ընտրութիւնը Հաստատուեց 1831 թ. յունվարի 12-ին, և կօմիտետը պաշտօնապէս բացուեց, որի ձեռքով Գպրոցը վերաբացուեց նոյն 1831-ի փետրվարին:

Բայց սրանով Գպրոցի դուրսիւնը չբարեկարգուեց: Կօմիտետի անդամները Ներսէսական էին, Կարբեցին՝ Ներսիսի ռեսերիմ Հակառակորդ. այս պատճառով խուլ մրցութիւն կար շարունակ կօմիտետի և առաջնորդի մէջ: Մինչդեռ կօմիտետը ցանկանում էր Գպրոցում կարգ ու առաջադիմութիւն մտցնել՝ առաջնորդը Հետամուտ էր միայն՝ Հաշիւ պահանջելու Գպրոցի անցեալ տարիների դրամական գործերի և գոյքերի մասին: Իսկ Սիմէօն արքեպիսկոպոսը և Ջերմազանեանը, ի Հարկէ, ոչ առանց Ներսէսի Համաձայնութեան, պատասխանում էին, թէ Գպրոցի բոլոր Հաշիւները ներկայացրած են Ներսէսին և իրանց մօտ ոչինչ չկայ: Ներսէսին դիմել ոչ Կարբեցին և ոչ կօմիտետը չէին Համարձակում:

Այսպէս թէ այնպէս՝ Գպրոցի դուրսիւնը շատ անմխիթարական էր: Նոյն 1831-ի ամառը Թիֆլիսի Հայ ազնուականութիւնը, յուսահատուելով Գպրոցը բարեկարգ վիճակի մէջ

տեսնելուց՝ դիմեց կառավարութեան, խնդրելով որ գիմնագիայում աւանդուի նաև Հայերէն լեզուն, որպէսզի Հայերն էլ իրանց որդիքը աշակերտութեան տան այնտեղ: Այս խնդիրը յարգուեց. 1831-ի հոկտեմբերից Հայոց լեզուի դասատուութեան շտատ սահմանուեց գիմնագիայում, և Ներսիսեան Գալրոցից 80—90 աշակերտ միանգամից տեղափոխուեցին գիմնագիա: Այդ օրուանից ունևոր Հայոց որդիքը դիմում էին գիմնագիա, իսկ Ներսիսեան Գալրոցի բաժին մնաց չքաւոր դասակարգը:

Գալրոցի օրէցօր անկումը տեսնելով՝ կօմիտետը նոյն տարուայ օգոստոսին գրաւոր դիմեց Յովհաննէսին, որ այդ ժամանակ արդէն Հաստատուել էր կաթողիկոս և շուտով պէտք է գնար Էջմիածին օծուելու, և բացատրեց, որ մինչև Գալրոցին չվերադարձուին նրանից յափշտակուած եկամուտները՝ անհնար կլինի նրա գոյութիւնը պահպանել. Գալրոցը կգոցուի, կօմիտետը կարձակուի, որի չար հետևանքները գուշակել թողնում են նորին վեհափառութեանը:

Այս սպառնալիքն ազդեց, և նորընտիր կաթողիկոսը, ճարահատեալ, Գալրոցին վերադարձրեց նրա քարվանսարալի եկամուտները, որ իրան էր սեփականացրել և վայելում էր առանց Հաշիւ տալու: Արժէ մէջ բերել նրա

խօսքերը: «Արդ կամեցեալ իմ Տէժ ասնել զչո-
վանաւորութիւն Տէժի Աւուոյն է վերայ այնք զար-
ժարանի,—գրում է նա կօմիտետին, օգոստ. 29-ին,
— ես ինքն ի յարգել զխնդիր ձեր զայն՝ ի կող-
մանէ Ս. Աթուռն Բարեհաճի՛մ ասնել զայն շնորհ,
զի ամ ըստ ամէ արդիւնք շինուածոյն այնո-
րիկ (քերականսարայի), որոց գումար ի տարին
Հասանէ արդ ց1,542 մանէթ, յաջորդաբար յա-
ւելցին անխափան ի գումարս սեպհական ար-
դեանց վարժարանի ի ճահաւոր պահպանու-
թիւն նորա»:

Կարբեցին գնաց Էջմիածին, կօմիտետն
սկսեց բարեկարգել Դպրոցը: Բայց անհամա-
ձայնութիւնը, որ կար Ներսէսական կօմիտետի
և կաթողիկոսի մէջ՝ Հետզհետէ աւելացաւ ու
սաստկացաւ և փոխուեց կատարեալ թշնամու-
թեան ու Հակառակութեան: Աւելացաւ և մի
նոր Հանգամանք. — կաթողիկոսը մտադրուեց
Թիֆլիսի եկեղեցիների գումարները գրաւել, որ-
պէս թէ Էջմիածնի պարտքերը վճարելու նպա-
տակով. իսկ կօմիտետը մեծ ընդդիմադրութիւն
ցոյց տուեց և պահանջեց, որ այդ գումարներն
յատկացուին Դպրոցի պահպանութեան: Այս
պահանջը նրանք ուղղեցին նոյն-իսկ կառավա-
րութեան: Կաթողիկոսը, ազատուելու Համար
այս նոր և վտանգաւոր խմբի ոտնձգութիւն-

ներից՝ որոշեց միանգամայն փակել Դպրոցը, որ
Ներսէսականների օջախն էր համարուում, և ցըր-
ուել կօմիտետը: Կօմիտետն էլ իւր կողմից հետ-
զհետէ ուժասպառ էր լինում. յուսահատուած
դուրս էին գալիս անդամները մէկը միւսի յե-
տևից, և նորերը չէին ընտրուում: Այս լարուած
յարաբերութիւնների մէջ Դպրոցը հետզհետէ
ընկաւ, և կօմիտետը որոշեց՝ 1836 թուից փա-
կել նրան, որի մէջ հազիւ 70 աշակերտ էր
մնացել 7 ուսուցչով: Այս անգամ Դպրոցը փակ
մնաց տարի ու կէս ժամանակ:

Քիչ տեղեկութիւններ են մնացել Դպրոցի
ներքին դրութեան մասին կօմիտետի այս կա-
ռավարութեան ժամանակ: Եղած տեղեկութիւն-
ներից երևում է, որ 1831-ի դեկտեմբերին
Դպրոցն ունէր 150 աշակերտ, բաժանուած 4
դասարանի. քննութեան ժամանակ սրանցից
միայն 35-ը փոխել են դասարանները: Ուսու-
ցիչների թիւը յայտնի չէ. տեսուչն էր Արզա-
նեանց Յակօբ, կանդիդատ Մոսկվայի համալսա-
րանի: 1832-ի վերջերում աշակերտների թիւն
հասել է 220-ի, բաժանուած հինգ դասարանի.
ուսուցիչների թիւը՝ 12: Աւանդուում էին հայե-
րէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, պարսկերէն, թուր-
քերէն, կրօն, պատմութիւն, աշխարհագրու-
թիւն, թուաբանութիւն, երգեցողութիւն, նը-

կարգութիւն: Գպրոցի այս համեմատական լաւ վիճակը, շնորհիւ եղած երկպառակութիւններէ, շուտով վատացաւ, և ինչպէս տեսանք՝ 1835-ի վերջը նրանում մնացել էին 70 աշակերտ 7 ուսուցչով, և այս ընկած դրութեան պատճառով էլ կօմիտետը ստիպուեց նրան փակել:

Ը.

1836 թ. մարտի 11-ին Հաստատուեց «Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառու-վարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան», կամ Պօլօժենիէն, որ, ի միջի պլոց, սահմանում է, — յօդ. 112. «Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցու մանուկներին աստուածաբանական զիտութիւնների մէջ կրթե-լու համար՝ Էջմիածնի վանքում և Ռուսաստանի լուսաւորչական իւրաքանչիւր Հայոց վիճակում Հաստատուում են հոգևոր դպրոցներ» (սեմինարիա): Այս Պօլօժենիայի տրամադրու-թեան համաձայն՝ 1837-ի փետրվարի 22-ին բացուեց Էջմիածնի սինօդը և օգոստոսի 7-ին՝ Թիֆլիսի կոնսիստորը: Թիֆլիսի առաջնորդ և կոնսիստորի նախագահ նշանակուեց յայտնի կա-րապետ արքեպիսկոպոսը, որ 1829 թուին Տաճ-կաստանից բազմաթիւ հալ գաղթականութիւն

էր բերել Ռուսաստան, որոնք բնակեցան Ախալ-
ցխայի, Ախալքալաքի և մասամբ Ալեքսան-
դրապոլի գաւառներում: Կարապետ արքեպիս-
կոպոսը 1837-ի մայիսին Թիֆլիս գալով՝ հա-
մաձայն Պօլօժենիայի տրամադրութեան և Յով-
հաննէս կաթողիկոսի հրամանին՝ իսկույն ձեռ-
նարկեց հոգևոր դպրոց (սեմինարիա) բանալու:
Կաթողիկոսը արդէն որոշել էր անելիքը. Ներ-
սիսեան Դպրոցի շէնքը և կալուածները պա-
տրաստ կային. նրան հոգևոր դպրոց դարձնելով՝
մի անգամից թէ՛ Պօլօժենիայի պարտադրու-
թիւնը կատարած կլինէր և թէ՛ Ներսէսի ատելի
անունը վերացրած: Այս մտքով էլ նա առա-
ջարկեց Կովկասեան կուսակալ բարօն Ռօզէնին՝
հոգևոր դպրոցի վերածել Ներսէսի շինած Դը-
պրոցը, այս մտքով էլ հրաման տուեց նորըն-
տիր առաջնորդին: Կուսակալն էլ իւր կողմից
հաւանութիւն տուեց յիշեալ առաջարկութեան
և ներքին գործերի մինիստրին ուղղած գրու-
թեան մէջ ի միջի ալլոց առաջարկում էր «բո-
լորովին գոցել յիշեալ (Ներսիսեան) Դպրոցը, որի
գոյութեանը պէտք էլ չկայ, քանի որ Թիֆլի-
սում կան տէրութեան գիմնազիան և նորա
հետ պանսիօնը, նաև ծխական և գաւառական
ուսումնարաններ... Հայոց Դպրոցի շինութիւնը
գործ դնել սեմինարիայի համար, իսկ խանութ-

ները և քարվանսարան... շինել վիճակային հասոյթ՝ յօժանդակութիւն և ի պահպանութիւն սեմինարիայի»։

Այս առաջարկութիւնը հաստատուեց ներքին գործերի մինիստրից։ Կարապետ արքեպիսկոպոսը, ենթարկուելով այս նոր կարգադրութեան՝ կօմիտետից պահանջեց Գպրոցը և հաշիւները։ Կօմիտետը 1837-ի յունիսին վերջին նիստի գումարուելով՝ որոշեց յանձնել առաջնորդին Գպրոցը իւր բոլոր գոյքով՝ ինչպէս որ կար, և յուլիսի 1-ից դադարեցնել իւր գործունէութիւնը և լուծուած համարուել։

Այսպէս ահա 1837 թ. յուլիսի 1-ից ներսիսեան Գպրոցը պաշտօնապէս ճանաչուեց Արատանի Հայոց թեմի սեմինարիա և վերաբացուեց 1837 թ. օգոստոսի 23-ին, սակաւաթիւ աշակերտներով, Յ դասարանով և սահմանափակ ծրագրով։ Առաջնորդը սակայն հետամուտ լինելով նրա դրութիւնը բարւոքելու՝ տեսուչ Հրաւիրեց Կօզմա Սպասկի-Աւտօնոմովին, որ նրա հաւանութեամբ յաջորդ 1838 թուի համար կազմակերպեց նոր ուսուցչական խումբ, բաղկացած 11 հոգուց, որոնցից մէկը, ինքը տեսուչը, ռուս, մէկը (Շասելեան) վրացի, միւս 9-ը հայ։ Սրանցից 4-ը—Յ. Կարինեանցը, Հ. Զահնագարեանը, Գ. Տէր-Աղեքսանդրեանը, Գ. Տէր-Յով-

Հաննիսեանը ուսել էին Կարինում Կարապետ
եպիսկոպոսի Հիմնած դպրոցում, 3-ը—Ստ. Ման-
դինեան, Յ. Պօղոսեան, Ս. Սարգսեան՝ Ներ-
սիսեան Գպրոցի սաներիցն էին, Յ. Օրբէլին
Հազարեան ճեմարանից և Ա. Խանջալեանը Աս-
տրախանի գիմնազիայից: Աւանդուելու էին կրօն,
ռուսերէն, Հայերէն, պատմութիւն, աշխարհա-
գրութիւն, թուաբանութիւն և հոգևոր քրդե-
ցողութիւն: Գասարանների թիւը 4 էր. առա-
ջին երեքում՝ շաբաթական 32-ական դաս, չոր-
րորում՝ 34 դաս: Տեսչին և ուսուցիչներին ու-
ճիկ սահմանուեց ամսական 144 ր.: Ռուսաց
լեզուն, պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը,
թուաբանութիւնը պէտք է անցնուէին ռուսե-
րէն լեզուով, իսկ կրօնը, Հայոց լեզուն և քրդե-
ցողութիւնը՝ Հայերէն: Բացի ուսման այս սահ-
մանափակումներից՝ կար և աւելի կարևոր սահ-
մանափակում—այն է, որ սեմինարիան պէտք է
ընդունուէին հոգևորականների որդիքը և նը-
րանք՝ որոնք յանձնառու էին լինում վերջը
հոգևորական դառնալու. այնպէս որ սեմինա-
րիան, Համաձայն իւր նեղ կոչման, պէտք է
ծառայէր միայն Հայ հոգևորականներ պա-
տրաստելու: Այս ուղղութեամբ և ծրագրով էլ սկսեց
ընթանալ Գպրոցը 1838 թուից սկսած: Բայց

Թէ՛ ուսումնասէր Կարապետ արքեպիսկոպոսը և
Թէ՛ Հիմնադիր Ներսէսը Կիշնեվում գոհ չէին
նրանից, մանաւանդ վերջին սահմանափակու-
մից, որ Գպրոցի էական նպատակը — լուսաւո-
րութիւն տարածել ազգի մէջ—չափազանց նուա-
զիցնում, գրեթէ ոչնչացնում էր: Առաջնորդը,
որ Թէ՛ Կարինում և Թէ՛ Ախալցխայում հիմնել
էր իւրանուն դպրոցներ՝ չէր կարող բաւակա-
նանալ, որ Թիֆլիսի նման կենդրոն տեղում
այսպիսի սահմանափակ ծրագրով և միայն հո-
գևորական պատրաստելու լատկացած դպրոց
լինի, մանաւանդ որ աշխարհականների որդոց
համար առանձին հայոց ուսումնարան չկար-
Ուստի նա դիմելով սինոդին՝ առաջարկում էր
շտատ՝ շատ աւելի մեծ և բարեկարգ կերպով
դնելու համար այս սեմինարիան, որ պէտք է
ունենար իսկապէս ճեմարանի ծրագիր և գրու-
թիւն, տարեկան 5,950 ռ. ծախսով, բաժա-
նուած 3 լսարանի. պէտք է ունենար սեփա-
կան գրադարան, հիւանդանոց, պէտք է աւան-
դուէին ի միջի այլոց՝ նաև Ֆրանսերէն և լա-
տիներէն: Այս սեմինարիային կից առաջարկում
էր ունենալ ստորին ուսումնարան, որ աշա-
կերտներ հասցնէր սեմինարիայի համար. հէնց
այս «ստորին ուսումնարանը», որի վրայ տա-
րեկան ծախս հաշուած էր 2,100 ռ.՝ աւելի ըն-

դարձակ ծրագիր ունէր քան գոյութիւն ունեցող Սեմինարիան:— Կարելի է գուշակել, որ սինոդը չհաստատեց այս ծրագիրը, որի ծախսը չափազանց մեծ էր թուում կաթողիկոսի աչքին: Կոնստանտինոպոլսի ղեկավարութեան հանդիպեց և մերժուեց առաջնորդի միւս միջնորդութիւնը, որ աշխարհականների որդիքն էլ Դպրոց ընդունուին: Սինոդը, ներշնչուած Յովհաննէս կաթողիկոսից՝ պատասխանում է. «Այն ժամանակ կարելի է հոգւոր ուսումնարանն ընդունել աշխարհականների որդոց՝ երբ Տփլիսի քաղաքի նուէրներով ուսումնարանի դրամական միջոցներն աւելանան. իսկ այժմ, համակերպուելով դպրոցի արդիւնքներին ու միջոցներին՝ առաւելագէտ պէտք է սովորեցնել հոգւորականների որդոց, իսկ մինչև այն ժամանակ աշխարհականների որդիքը կարող են սովորել արքունական ուսումնարանում»: Կարապետ արքեպիսկոպոսը գրաւոր բացատրում էր կաթողիկոսին, թէ «աշխարհականների որդիք ծանրութիւն չեն լինի ուսումնարանին, որովհետև ուսուցիչները վարձում են առարկաների և ոչ թէ աշակերտների թուի համեմատ. թէ ամենից բարձր պէտք է դասել ազգի լուսաւորութիւնը և հոգով չափ պէտք է աշխատել պայծառացնելու ուսումնարանը, որից կախուած է ազգի բարօրութիւնը»:

Պետրոսնասէր առաջնորդի բոլոր թախանձանքն ու սրտաբուղի խօսքերը ապառաժի էին բաղխում: Երևում է, որ առաջնորդն էլ, տեսնելով որ Գալոցը զարգացնելու և բարձրացնելու իւր բոլոր ջանքերը ապարդիւն են մնում կաթողիկոսի դիմադրութեան շնորհիւ՝ ինքն էլ յուսաբեկ՝ ձեռնթափ եղաւ նրանից, թողնելով որ շարունակուի այնպէս՝ ինչպէս և որքան կարող է: Կարևոր է լիջել և այն, որ Գալոցը վերաբացուելուն պէս՝ առաջնորդը խօսիւ հրաման արձակեց երկու անգամ, որ Թիֆլիսի հոգևորականները (քահանայ, տիրացու) թէ՛ իրանց որդոց տան Գալոց և թէ՛ իրանք զան՝ իրանց ուսման թերին լրացնելու, և այժմ նպատակով հաստատեց առանձին «դասատուն չափահաս հոգևորականաց»: Այս դասատունը սկսեցին յաճախել, չնայելով առաջնորդի սպառնալիքին, միայն 11 քահանայ և 9 ուրարակիր: Քայց սրանք էլ երկար չշարունակեցին: Տասնևչորս ամիս գոյութիւն ունենալուց յետոյ 1839-ին փակուեց «չափահասների դասատունը», ունկնդիր չունենալու պատճառով: Նոյն յուսաբեկութիւնը նաև այստեղ:

Վերջապէս նորից խօսեց Թիֆլիսի հասարակութիւնը, որ չէր կարող հաշտ նայել այն դրութեան, որ Ներսէսի ջանքով, ժողովրդի

առատ նուիրաբերութեամբ, Հիմնուած Գպրոցից գուրս վանուէին աշխարհականների որդիք: Թողովուրդը, որ առաջ այնքան սիրով կպած էր Գպրոցին՝ այժմ օտարացաւ նրանից. ոմանք նոյն իսկ զղջացին, որ նուէրներ են տուել նորան: Եւ ահա Հասարակութիւնից մի խումբ մարդիկ դիմեցին կառավարութեան և յայտնելով, որ ժողովուրդը օժանդակած լինելով Գպրոցի շինութեան այժմ միանգամայն զուրկ է նրա մէջ իւր որդոց կրթութիւն տալու Հնարաւորութիւնից՝ լնդրում էին Գպրոցի տարեկան եկամուտներէ կէսը յատկացնել արքունական գիմնազիւային, որ Հայ տղայոց Համար պէտք է բանայ մասնազիտական դասարաններ՝ յատկապէս վաճառականութիւն դասախօսելու: Կառավարութիւնը այս ցանկութեան մասին Հաղորդեց սինօզին, Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ, և միայն այժմ, նիւթական կորուստի սպառնալիքից վախեցած՝ սինօզը ականայ զիջում արաւ, — «Խնդրել կառավարութիւնից թոյլ տալ, որ Թիֆլիսի Հայոց Հոգևոր ճեմարանում տեղի Հայ վաճառականների որդիքն էլ սովորին աւանդուած առարկաները, որով սինօզին Հնարաւորութիւն կտրուի երախտահատոյց լինելու նրանց մշտական ջերմեռանդութեան Համար դէպի իրանց մայրենի եկեղեցին»:

Ներսիսեան Դպրոցի, իբրև հոգևոր սեմի-
նարիայի առաջին տասնամեայ շրջանում ու-
նեցած ներքին դրութիւնը բաւական անմխի-
թար էր: Երևում է որ Կարապետ արքեպիս-
կոպոսը մի քանի անգամ ջանքեր անելով նրա-
վիճակը լաւացնելու, բայց ամեն անգամ սինս-
դի և կաթողիկոսի կողմից դիմադրութեան
հանդիպելով՝ էլ ձեռնթափ եղաւ և Դպրոցը
մատնեց իւր բախտին: Այն ժամանակ կարգն
ու առաջադիմութիւնը հետզհետէ վերացան.
տիւրեց կամայականութիւն ուսուցիչների մէջ,
սանձարձակութիւն աշակերտների մէջ: Առ հա-
սարակ այս շրջանը յարմար կլինէր կոչել Ա-
խալցխացոց դար, որովհետև Կարապետ եպիս-
կոպոսը, առանձին սէր ու գուլթ տածելով դէպի
իւր հայրենակից Կարնոյ գաղթականները՝ Դը-
պրոցում ևս շատ պաշտօններ տուեց նոցա:
Գերիշխող դեր սկսեց կատարել այս ժամանակ
հռչակաւոր Յակոբ Կարինեանց վարժապետը,
Կարնոյ գաղթականներից, որ միւսնոյն ժամա-
նակ կոնսիստորի քարտուղար էր, բայց իւր
ձեռքում ունէր թէ՛ կոնսիստորը իւր առա-
ջնորդով և թէ՛ Դպրոցը: Աշակերտները կարգ

ու կանոն չէին ճանաչում. խմբովին բացակայում էին դասերից, մանաւանդ բարձր դասարանցիք. շաբաթ օրերը ինքնակամ տօն էին հռչակում. շաբաթը երեք-չորս անգամ, ուսերէնի դասերին, բացակայում էին. յայտարարում էին, թէ չեն ուզում սովորել այս կամ այն առարկան, չեն ցանկանում այս-ինչ անձին ուսուցիչ ունենալ: Կա՛հ կարասիք և ապալի ջարդելը՝ քաջութեան մի նշան էր համարում. միմեանցից, նոյն-իսկ Դպրոցի գոյքերից գողանալը — սովորական երևոյթ: Ոմանք իրանց համար ննջարան էին դարձրել դասարանները, որտեղ և գիշերում էին շարունակ տարիներով. ուրիշները օրերով անհետանում էին քաղաքի արուարձանի այգիներում և վատ կեանքի անձնատուր լինում: Աւելացնենք և այն, որ դասարաններում խառն նստած էին լինում 7 տարեկան մանուկներից մինչև 21 և աւելի տարեկան պատանիներ (կար և մի ամուսնացած աշակերտ, 30 տարեկան), և թէ ինչ ազդեցութիւն պէտք է ունենային այս պայմաններում մեծերը փոքրերի վրայ՝ դժուար չէ դուշակել: Աշակերտներից յետ չէին մնում և ուսուցիչները: Կարիւնեանցը, հակառակ տեսչի կամքին, իշխում էր իբրև բացարձակ տէր. փոխում էր ուսուցիչներին, նորերն էր նշանա-

կում ըստ իւր հաճոյքին: Նրա պաշտպանած
ուսուցիչները, առանց թոյլտուութեան, ամիս-
ներով բացակայում էին, դասերին ուշանում
էին, աշակերտներին, ամբողջ դասարանով, ա-
ռանց տեսչի գիտութեան արձակում և առ հա-
տարակ թոյլ և առանց եռանդի պարապում:
Երեք թագաւորում էր Գպրոցում: Գպրոցի տե-
սուչը այս տասնամեակում Յովսէփ քահանայ
Փրբէլին էր, Մոսկուայի Լազարեան ճեմարա-
նում աւարտած և համալսարաններում դասեր
լսած. նա բարի տրամադրութիւն ունէր, բայց
ոյժ ու հեղինակութիւն չունէր մաքառելու
Գպրոցում արմատացած չարիքների դէմ: Նա
քանիցս անգամ խիստ խօսքերով գրաւոր բո-
ղոք է ներկայացրել կոնսիստորին ուսուցիչների
կամայականութեան և զեղծումների դէմ, բայց
կոնսիստորը (որի մէջ իշխող դեր էր կատա-
րում նոյն Կարինեանցը, իբրև քարտուղար) ու-
շադրութիւն չէր դարձնում: Նա թախանձում
էր, որ կոնսիստորը կարգադրութիւն անէ իւր
մատնանիշ արած չարիքների մասին, այլապէս
ինքը ստիպուած կլինի հրաժարուել իւր պաշ-
տօնից, որովհետև չէ կարող այլ ևս պատաս-
խանատու մնալ Աստծու և մարդկանց առաջ—
և դարձեալ անտարբեր էր մնում կոնսիստորը:
Այսպիսի պայմաններում առաջադիմութիւն

սպասելը անկարելի է: Կոնսիստորի տուճած զեկուցումից երևում է, որ 1847 թուին Գրպրոցն ունէր ընդ ամենը երեք դասարան, լեզուներից միայն Հայերէն և ռուսերէն. աշակերտների թիւն եղել է 134: Այս տասնամեայ ընթացքում Գպրոցն աւարտել են 61 աշակերտ, ուրեմն միջին թուով տարին վեց հոգի: Գպրոցը այս ժամանակ եկամուտ է ունեցել տարեկան միջին թուով 1,715 ռ., որից 1,250 ռ. սեփական կալուածներից, իսկ մնացածը եկեցիների նպաստներից, որ նշանակուեց Կարապետ արքեպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ:

Գպրոցի այս անմխիթար դրութեան ժամանակ էր, որ Ներսէսը, իբրև կաթողիկոս, Հանդիսաւոր մուտք գործեց Թիֆլիս 1845 թ. դեկտեմբերի վերջերին: Նա Հեռուից էլ լատեղեակ էր իւր Հիմնած Գպրոցի աննախանձելի դրութեան, և այնքան մեծ էր նրա սրբտացաւանքը, որ մի քանի ամիս Թիֆլիսում մնալով ոչ մի անգամ չայցելեց Գպրոցը, որպէս զի աչքով չտեսնէ ու աւելի չմորմոքի սիրտը: Նա գնաց Էջմիածին ս. օծումն ստանալու և 1846 թ. վերջերին նորից դարձաւ Թիֆլիս՝ այժմ արդէն գործելու, չարիքներն արմատախիլ անելու: Թողնելով միւս խոշոր կարգադրութիւնները՝ միայն Գպրոցի վերաբերմամբ

չիշելու ենք, որ 1847 թ. փետրվարի 5 կոն-
դակով նա Հաստատեց մի «կոմմիսիա վերա-
զննութեան», բաղկացած Հաւատարիմ աշխար-
հականներէից, որին յանձնեց իստութեամբ քնն-
ել Գալրոցի գործերն ու Հաշիւները և կոնսի-
տորի Հաշուապահութիւնն ու գործունէութիւնը
Գալրոցի վերաբերմամբ: Այս կոմիսիան մի ըն-
դարձակ զեկուցագիր պատրաստեց, որի մէջ
իրական փաստերով դուրս են բերուած բազ-
մաթիւ զեղծումներ և պակասութիւններ Գը-
պրոցի վերջին տասնամեայ կեանքում: (Զեկու-
ցումը քաղուածօրէն բերուած է ընդարձակ
պատմութեան մէջ, Հատ. Ա. եր. 397—416):
Յետոյ Համոզուելով, որ այդ գրութեամբ անկա-
րելի է շարունակել և որ սովորական միջոցնե-
րով չեն վերանայ բոյն դրած չարիքները: Կո-
միսիան, կաթողիկոսի բարեհաճութեամբ, 1847
թուի խօյնբայի պատճառով, փակեց Գալրոցը,
արձակելով ուսուցիչներին և աշակերտներին,
որպէսզի կարելի լինի կտրել յարաբերութիւնը
անցեալ շրջանի Հետ, իսկապէս ասելով նոր ի
նորոյ բանալ Գալրոցը: Այսպէս մի տարի ժա-
մանակ, մինչև 1848-ի յունիսը, Գալրոցը նո-
րից փակ մնաց:

Հիմնական փոփոխութիւնը, որ արաւ Հիմնադիր Կաթողիկոսը նոր բացուելիք Գալրոցի Համար՝ Հոգաբարձութեան Հաստատելն էր: 1848 թուի մայիսին Հիմնադիրը մի բազմամարդ ժողով գումարեց իւր մօտ քաղաքի Հասկացող և դիրք ունեցող մարդկանցից, և բացատրելով Հոգևորականների ու աշխարհականների Համերաշխ գործակցութեան օգուտները՝ առաջարկեց ժողովին՝ ընտրել իւր միջից, Գալրոցը կառավարելու Համար, մի քանի Հաւատարիմ անձ, որոնց վրայ ինքն էլ իւր կողմից կաւելացնէ երկու Հոգևորական, և սրանք միասին խորհրդարան կազմելով՝ իրանց վրայ կվերցնեն Գալրոցի կառավարութեան գործը: Ընտրութիւնը կայացաւ, և 1848 թ. յունիսի 4-ի կոնդակով Կաթողիկոսը Հաստատեց ընտրուածներին, որոնք էին իշխ. Ի. Արղութեանց, Ս. Մատինեանց, Գ. Արղանեանց, Մ. Լամիձեանց, Գ. Հախվէրդեանց, Ա. Բաստամեանց, Գ. Մանդինեանց: Իւր կողմից Կաթողիկոսը սոցա ընկեր էր նշանակել և Հաստատել Կար. վ. Չահնազարեանցին և Սահակ աւագ քահանայ Սահառունիին: Կոնդակով Կաթողիկոսն ինքն իրան

երաշխաւոր էր ցոյց տալիս, որ պէտք լինելէք բոլոր ծախսերը կհոգացուին կամ կոնսիտաորի միջոցով կամ էջմիածնական կալուածների կառավարիչ Պ. Խէրոզինեանցի ձեռքով:

Նորընտիր Հոգաբարձութիւնը յունիսի 7—9-ին նիստեր կազմելով՝ ժամանակաւոր կարգադրութիւն արաւ դասերի և ուսուցիչների մասին: Աշակերտներին քննութեան ենթարկելով՝ նրանց բաժանեց երկու դասարանի, առաջին և երկրորդ, զետեղելով առաջինում 100 աշակերտ, իսկ երկրորդում՝ 20: Քիչ ժամանակից առաջին դասարանն էլ բաժանեց երկու մասի, աւելի թույլերին զետեղելով առանձին դասարանում, որ կոչուեց պատրաստական: Որոշեց, որ ամառնալին տօթերի ժամանակ՝ որպէսզի աշակերտները պարապ չմնան՝ դասատուութիւն լինի— առաւօտը 7—10 և ճաշից յետոյ 4—6 ժամերին: Ժամանակաւոր ուսուցիչ հրաւիրուեցին Սահակ քահ. Սահառունին, Աստուածատուր քահ. և Միք. Պատկանեանը: Տեսչութեան պաշտօնը վարել ժամանակաւորապէս յանձն առաւ ինքը Հոգաբարձութիւնը, իսկ տնտեսական կառավարութիւնը յանձնեց կարապետ վ. Ջահնազարեանցին:

Աշակերտների վերաբերմամբ Հոգաբարձութիւնը կարգադրեց, որ ընդունուին Դպրոց 9—

12 տարեկանները. ունենան միատեսակ զգեստ: Ընդունելութիւնը լինի տարին մի անգամ, օգոստոսի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ը. իւրաքանչիւր դասարանում լինի մօտաւորապէս 50 աշակերտ: Օգոստոսի վերջերին, Կաթողիկոսից հրահանգներ ստանալուց յետոյ, Հոգաբարձութիւնը վերջնականապէս կազմակերպեց ուսուցչական խումբը և դասաւանդութեան առարկաները: Աւանդուելու էին կրօն (ուսուցիչ՝ Ս. քահ. Սահառունի), սրբազան պատմութիւն (Սուքիասեանց), Հայերէն (Ա.-ում Յ. Չահնազարեան, իսկ Բ.-ում Առ. Արարատեան), ռուսերէն (Ա.-ում Սող. Վարդանեան, Բ.-ում Մ. Պատկանեան), Ֆրանսերէն (Ա.-ում Մէյէր, Բ.-ում Բիբօն), թուաբանութիւն (Ա.-ում Ս. Աբամէլիքեան, Բ.-ում Եւլախով), ընդհանուր պատմութիւն (Բէգխանով) և աշխարհագրութիւն (Կիրիլենկօ)—ընդամենը երկու դասարանի համար՝ 12 ուսուցիչ, շաբաթական 40 դաս, (իւրաքանչիւր դասը 2 ժամ տևողութեամբ): Ուսուցիչներին ռոճիկ նշանակուած էր տարեկան 1,800 ռ.: Բացի սրանից՝ պատրաստական դասարանի համար որոշուեց հրաւիրել երկու ուսուցիչ, իւրաքանչիւրը տարեկան 150 ռ. ռոճկով, իսկ կարգապահութեան վրայ հօկելու համար՝ կամ ուսուցիչներէց երկու հոգու յանձնել վերակացու-

թիւնը կամ դրսից մի անձ հրաւիրել, այս պնշ-
 տօնի համար յատկացնելով 200 ռ.: Ուրեմն Հո-
 գաբարձութեան այս նախահաշուով Գպրոցի ու-
 սուցչական խմբի և վերակացութեան տարեկան
 ամբողջ ծախսը պէտք է լինէր 2,300 ռուբլի:
 Սեպտեմբերի 5-ին տեղի ունեցաւ Գպրոցի
 հանդիսաւոր բացումը, որի առիթով բանախօ-
 սութիւն արաւ Կար. վ. Ղահնազարեանցը, և
 սկսուեց կանոնաւոր պարապմունք: Հոգաբար-
 ձութիւնը անհրաժեշտ համարելով ուսումնա-
 կան մասի վրայ շարունակ հսկողութիւն ունե-
 նալ գործին տեղեակ մի անձի միջոցով՝ Կաթո-
 դիկոսի հաճութեամբ 1848 թուի աշնանը տե-
 սուչ նշանակեց Կարապետ վ. Ղահնազարեան-
 ցին, որին շուտով յանձնուեց և տպարանի վե-
 րատեսչութիւնը: Իժբախտաբար Կարապետ վար-
 դապետը—որ յետոյ բարի անուն ժառանգեց
 Նուբար-Ղահնազարեան ուսումնարանի բացումով
 Կ. Պոլսում և հայ մատենագիրների «Ղար»-ի
 հրատարակութեամբ Փարիզում—այստեղ չար-
 գարացրեց Հիմնադիր Կաթողիկոսի և Հոգա-
 բարձութեան ակնկալութիւնը: Ընտրով շատ
 ծանր մեղադրանքներ բարդուեցին նրա վրայ,
 և նա, հազիւ կէս տարի տեսչութեան պաշ-
 տօն վարելուց յետոյ, 1849-ի յունիսի 28-ին
 հրաժարական տուեց իւր պաշտօններէց և գրե-

թէ գաղտնի Թիֆլիսից փախչելով՝ ուղևորուեց
Կ. Պոլիս: Կ 002 խոյնարարուս դանաք իստո

Բայց բաւական չէ որ Գպրոցը որբացաւ
տեսչից, Հոգաբարձութիւնն էլ շուտով ցրուեց,
անդամների հետզհետէ հեռանալովը զանազան
պատրուակներով: Այս քայքայման իսկական
պատճառը սակայն՝ Գպրոցի համար կանոնա-
դրութիւն կազմելու հարցն էր, որի կարիքը
վաղուց զգացուում էր և որի մասին Ներսէս
Վաթողիկոսը յաճախ խորհրդակցութիւն էր ու-
նեցել Հոգաբարձուների հետ: Եւ ահա Հոգա-
բարձուները, Գպրոցը բանալուց յետոյ, հետա-
մուտ եղան պատրաստելու ծրագիր Գպրոցի ու-
սումնական և տնտեսական մասերի համար:
Խորհրդակցութեան ժամանակ սակայն նրանք
համաձայնութեան չեկան և խմբերի բաժանուե-
լով՝ չորս տարբեր ծրագիրներ կազմեցին՝ Հի-
մնադրի հաստատութեանը առաջարկելու: Արդէն
այս բաժանումը բաւական սառնութիւն պէտք է
ձգէր Հոգաբարձութեան անդամների մէջ. իսկ
երբ Վաթողիկոսը առաջարկուած ծրագիրներից
և ոչ մէկը չհաստատեց՝ աւելացաւ և անձնա-
կան վիրաւորանքի զգացմունքը, և Հոգաբար-
ձուները, որը տկար ձևանալով, որը անձնա-
կան գործերը պատճառ բերելով՝ հետզհետէ յետ
կանգնեցան Հոգաբարձական պաշտօնից: Այս

կարճատև Հոգաբարձութիւնը Կաթողիկոսից բնորոշուել է՝ «Ընտրեցեալք ի միմեանց և յետս կացեալք ըստ իւրաքանչիւրոցն հաճոյից» սուր նկատողութեամբ:

Առաջին անյաջող փորձից յետոյ՝ 1849-ին Հիմնադիր Կաթողիկոսը Դպրոցի կառավարութիւնը յանձնեց ուրիշ չորս Հոգաբարձուների, որոնք էին իշխան Յ. Արղութեան, Գ. Թամաշեան, Գ. Խէրողինեան և Գ. Մանդինեան: Թամաշեանի առաջարկութեամբ և Կաթողիկոսի հաճութեամբ տեսուչ Հրաւիրուեց Պետերբուրգից Պետրոս Սամ. Չանշեանցը, որին բացի ճանապարհածախսից յատկացրուեց տարեկան 500 ռ. ռոճիկ: Չանշեանցը ծնուած էր Թիֆլիսում 1819-ին, ուսած Թիֆլիսի գիմնազիայում, ապա աւարտած Մոսկվայի Լազարեան ճեմարանում: Այնուհետև նա յաճախել է Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարանների լեզուադիտական և իրաւաբանական ֆակուլտետները և 1843-ին դուրս եկել համալսարանից՝ «իսկական ուսանողի» տիտղոսով (երկրորդ աստիճան՝ համալսարանական ուսումն աւարտողների): Յետոյ նա ճանապարհորդել է Եւրոպա, եղել է Վենետիկ, Վիեննա, Փարիզ, որտեղ 1848-ին Սորբոնում լսել է աստուածաբանութեան դասընթաց, և 1849-ի սկզբներում վե-

րադարձել Պետերբուրգ, որտեղից և Հրաւիրուեց Թիֆլիս: Ստացած լինելով բազմակողմանի ուսում, ճանապարհորդած լինելով լուսաւորուած երկիրներում՝ ձանշեանցը ունէր շատ լուսամիտ և լայն հայեացքներ ուսման և կրթութեան մասին. միևնոյն ժամանակ, ինչպէս երևում է նրա գործերից և ականատեսների գրաւոր ու բերանացի բազմաթիւ վկայութիւններից՝ նա մեղմ բնաւորութեան, բայց հաստատ համոզումների տէր էր, մի գաղափարական մարդ՝ որ ոչնչի հետ չէ յօժարում փոխել իւր համոզումները: Այսպիսի յատկութիւններով օժտուած մի անձ՝ մեծ գիւտ պէտք է լինէր Գպրոցի համար, բայց ժամանակի հանգամանքներն այնպէս բերին, որ ձանշեանցը չկարողացաւ իւր ցանկացածի չափ օգտակար լինել Գպրոցին:

Նոր տեսուչը հոկտեմբերին Թիֆլիս ժամանելով և լաւ ընդունելութիւն գտնելով ամենքից՝ այցելեց Գպրոցը և սկսեց ծանօթանալ նրա ուսումնական և բարոյական դրութեան: Չուտով նա համոզուեց, թէ անհրաժեշտ է հիմնաւոր փոփոխութիւններ անել թէ դասաւանդութեան առարկաների և թէ տիրող կարգերի վերաբերմամբ, և որպէսզի կարողանայ առանց խոչընդոտների գլուխ բերել հարկաւոր համարած բարեփոխութիւնները՝ նա ա-

առաջարկեց, որ Դպրոցի կառավարութեան մէջ տնտեսական և ուսումնական մասերը միմեանցից բաժանուին և վերջինը անպայման իւր տնօրէնութեան յանձնուի: Հոգաբարձութիւնը դժկամակեցաւ այս առաջարկութեան, Կաթողիկոսն էլ համամիտ էր Հոգաբարձութեան, որովհետև դժուարանում էր «միայնակ նորան յանձնել այնպիսի ուսումնարանը, բազմաթիւ մանուկներով, ուսումնարանական այնպիսի հանգամանքներում»: Որչափ էլ ծերունի Հայրապետը աշխատեց յորդորել Ջանշեանցին, որ յետ կանգնի իւր առաջարկած պայմանից և գործէ խորհրդակցութեամբ Հոգաբարձուների հետ, որչափ էլ խոստումներ արաւ նորան, 500 ռուբլի փոխարէն մինչև 1,000 ռ. ուժիկ առաջարկելով. — հնար չեղաւ. Ջանշեանցը մօտ 50 օր տեսչութիւն անելուց յետոյ՝ թողեց Դպրոցը և վերադարձաւ Պետերբուրգ, անջնջելի քաղցր լիշատակ թողնելով աշակերտների սրտերում և նոյն-իսկ յարգանք ներշնչելով Հայրապետին, որ թէ՛ այս դէպքում և թէ՛ յետոյ, իւր բազմաթիւ գրագրութիւնների մէջ՝ միշտ յարգանքով ու պատուով լիշում է նրա անունը, ոչ մի արատ, կամ պակասութիւն չգտնելով նրա մէջ: Իւր կարճ տեսչութեան օրերում Ջանշեանցը, ինչպէս տեղեկանում ենք Կաթողիկոսի

մի մասնաւոր կոնդակից առ բժշկ. Ս. Տէր-
Ղուկասեանց՝ «փոխեց առաջին ուսուցիչներին
և դասաւանդութեան եղանակը, նոր ուսուցիչ-
ներ նշանակեց, միասին դասասացութիւնները
(?) պակասեցնելով, որպէսզի աշակերտներին
ծանրաբեռնութիւն չլինի, ուսուցիչներէց իւ-
րաքանչիւրին վարձ նշանակեց (ըստ իւր հայե-
ցողութեան). և մենք, — գրում է Հայրապետը, —
բոլոր նրա կարգադրութիւններն ընդունեցինք,
առանց ամենեւին մեր կողմից խօսք մէջ խառ-
նելու. միայն առաջարկեցինք, որ Գպրոցի կա-
ռավարութեան մէջ իրան խորհրդակից և վե-
րատեսուչ ունենայ չորս հոգաբարձուներին. բայց
նա չհամաձայնեց և բոլորովին թողեց Գպրոցի
կառավարութիւնն ու տեսչական պաշտօնը»:

Չանշեանցի հեռանալուց յետոյ, 1850 թ.
յունվարից, Գպրոցի տեսչութիւնը ժամանակա-
ւորապէս յանձնուեց Գաբրիէլ քահանայ Պատ-
կանեանին, որի ընտրութեանը հազիւ հազ զի-
ջառ Հայրապետը, յարգելով հոգաբարձու Խէրո-
դինեանի միջնորդութիւնը, որովհետեւ ինքը
շատ առիթներ էր ունեցել դժգոհ լինելու նրա-
նից: Պատկանեանը այս պաշտօնը վարեց մին-
չև 1851 թ. ապրիլ ամիսը, երբ նորընտիր
Երրեակ հոգաբարձութեանը հրաժարական տա-
լով՝ ուղևորուեց Պետերբուրգ: Նրա գործունէու-

Թեան մասին իբրև տեսուչ՝ տեղեկութիւններ պակասում են. այսքանը ճիշտ է, որ նրա օրով բացուեց նաև երրորդ դասարան և որ աշակերտների թիւը հասաւ մինչև 300-ի:

Նոյն 1850 թուին տեղի ունեցաւ Գպրոցի պատմութեան մէջ նշանակութիւն ունեցող մի Հիմնարկութիւն, այն է գիշերօթիկ որդեգրութիւնը, որ այն ժամանակ կոչուում էր պէնսիօն: Գիշերօթիկ աշակերտները (որոնք կարող էին լինել թոշակաւոր, կիսաթոշակ կամ ճրի—որդեգիր Գպրոցի) ապրում էին Գպրոցի շինութեան մէջ, այնտեղ սնունդ ստանում և քնում և այնտեղից ստանում առհասարակ բոլոր կենսական և ուսումնական պիտոյքները: 1850 թուին, ինչպէս երևում է կաթողիկոսի վերոյիշեալ մասնաւոր կոնդակից՝ գիշերօթիկների թիւն էր 23, և Հիմնադիրը նպատակ ունէր նրանց թիւը հասցնել 30-ի: Թէ իսկապէս երբ և ո՞ւմ խորհրդով սահմանուեց ու բացուեց գիշերօթութիւնը՝ յայտնի չէ. առաջին անգամ պէնսիօն անունը յիշուում է Ներսէս կաթողիկոսի կոնդակում առ հոգաբարձու Փ. Խէրողինեան, գրուած 1850 թ. յուլիսի 15-ին, և այնուհետև յաճախ յիշատակուում է: Ինչպէս բոլոր գործերում այնպէս էլ գիշերօթիկների վերաբերութեամբ մեծ հոգացողութիւն էր ցոյց

լիք բոլոր գործառնութիւնների, ինչպէս են ուսուցիչների և աշակերտների պարտականութիւնների ճշտիւ կատարելու, որդեգիրների նիստու կացի ու սնունդի, մոմավաճառութեան, Դպրոցի տպարանի, ուխտատեղիների և դպրոցապատկան կալուածների վրայ: Դպրոցի նիւթական միջոցները ընդ միշտ ապահովելու նպատակով՝ Հիմնադիր Կաթողիկոսը նոյն կոնդակներով նրա օգտին յատկացրեց Թիֆլիսի թեմի եկեղեցական մոմավաճառութեան և ուխտատեղիների արդիւնքները, բացի տպարանի և կալուածների արդիւնքներից, որոնք առաջ էլ պատկանում էին Դպրոցին:

Երբ 1853 թուի օգոստոսին Դաւ. Թամազեանը մեռաւ՝ Կաթողիկոսը սեպտեմբերի 8-ին № 343 կոնդակով նրա փոխարէն Հոգաբարձու ընտրեց Աղեքս. Թաչիրեանին, որ Երբեակ Հոգաբարձութեան գործունեայ անդամն եղաւ:

Երբեակ Հոգաբարձութիւնը իւր գոյութիւնը պահպանեց 10 տարուց աւելի և լուծուեց 1861 թուի նոյեմբերի 19-ին, երբ Մատթէոս Կաթողիկոսի № 466 կոնդակով Հաստատուեց Առաջին Հոգաբարձութիւնը, որ ընտրուեց և գործեց Համաձայն նոյն Կաթողիկոսից Հաստատուած Դպրոցի նոր կանոնադրութեան:

Երրեակ Հոգաբարձութիւնը պաշտօնի մէջ մտնելով իբրև Գլխոցի դրամական գոյք ստացաւ 55 ռ. 47 կոպ. փող: Քայց յոյս դնելով կոնգակում չիշուած եկամուտների աղբիւրների և մանաւանդ Հիմնադիր Աթոռիկոսի Հոգացողութեան վրայ՝ ջերմեռանդութեամբ գործի ձեռնարկեց: Պէտք էր ամեն ինչ նոր ստեղծել, կանոններ սահմանել տնտեսական կառավարութեան, դպրոցական կարգերի, ուսման առարկաների ևն վերաբերմամբ: Հոգաբարձութիւնը անմիջապէս ձեռնամուխ եղաւ մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքելու, թէ ինչ տեղերում ինչ ուխտատեղիներ կան, որոնց ձեռքով են կառավարուում, ինչ եկամուտ են բերում. տպարանը ինչ դրութեան մէջ է, որչափ արդիւնք ունի: Ստացած տեղեկութիւնների համեմատ՝ նպատակաշարմար կարգադրութիւններ արաւ, անհաւատարիմ պաշտօնեաների փոխանակ հաւատարիմ անձինք նշանակեց: Նոյնպէս մոմավաճառութեան համար Աթոռիկոսից հաստատուած Աւագ Պահարանի վրայ օրինաւոր հսկողութիւն նշանակեց: Սահմանեց մուտքի և ելքի համար առանձին ժապաւիտեալ մատեաններ, իւրաքանչիւրը յատուկ պաշտօնեայի յանձնելով, որ-իւր տեսչութեան յանձնուած մասի արդիւնքները և ծախսերը նշանակէ: Գործավարութեան

նպատակայարմար կարգեր սահմանեց, որի շը-
նորհիւ 1851 թուից սկսեալ Գպրոցի գործա-
վարութիւնը կանոնաւորութիւն ստացաւ և իւր
սեփական արխիւն ունի, որտեղից կարելի է
քաղել Գպրոցի պատմութեան պաշտօնական
նիւթերը: Նկատելով որ Արաստանում, Չէրքէ-
զահայոց և Ուտէացոց մէջ Հայերէն լեզուն բո-
լորովին անհետացել է և նոյն-իսկ եկեղեցիներու
տեղական լեզուներով են խօսուում քարոզ-
ները՝ Հոգաբարձութիւնը հոգ տարաւ ազգային
լեզուն արծարծելու նրանց մէջ, որի համար լա-
ւագոյն միջոց համարեց՝ կրթուած Հայախօս
քահանայացուներ պատրաստել նրանց համար:
Այս նպատակով նա աւելացրեց Գպրոցի որդե-
գիրների թիւը, 30-ից մինչև 60-ի հասցնե-
լով, որոնք Գպրոց մտնելիս գրաւոր խոստում
էին տալիս՝ աւարտելոց լետոյ քահանայ ձեռ-
նադրուել, (հակառակ դէպքում՝ պարտաւոր-
ւում էին վճարել իրանց վրայ Գպրոցի ծախ-
սած գումարը): Այս տասնամեակում աւարտած
85 որդեգիրներից 37-ը յատկապէս բերուած
էին այս օտարախօս Հայերի միջից, և նրանց
մեծ մասը հետզհետէ քահանայ դարձան և
փոքր ի շատէ նպաստեցին Հայերէն լեզուի ար-
ժարծուելուն այդ կողմերում: Որդեգիրների հա-
մար Հոգաբարձութիւնը հիմնեց հիւանդանոց,

որտեղ բոլոր այս տասն տարուայ ընթացքում բժշկական օգնութիւն ձրի մատակարարում էր բժ. Յար. Յովհաննիսեանց:

Հոգաբարձութիւնը մեծ հոգ տարաւ Դրպրոցի արդիւնքներն աւելացնելու և դպրոցապատկան կայքերը նորոգելու կամ նորից շինելու վրայ: Նրա ժամանակ բազմաթիւ, մեծ և փոքր, նուիրատուութիւններ եղան յօգուտ Դրպրոցին, մասամբ՝ յատուկ որդեգիրներ պահելու համար և մասամբ Հոգաբարձութեան լիակատար տրամադրութեան տակ: Այստեղ անհնար է քիչել այդ նուիրատուութիւնները. բաւական է ասել, որ այս Հոգաբարձութեան ժամանակ և սրա ջանքով կայացաւ ու գործադրուեց Ա. Փիրոյեանի մեծագումար կտակը, որ այն ժամանակ տարին 3000 ռ. եկամուտ էր բերում, իսկ ներկայումս՝ մինչև 15,800 ռ. տարեկան. նրանց յորդորանքով գրուեց Յովս. Էֆէնդեանի կտակը, որ գործադրուեց կտակողի մահից յետոյ, 1862-ին, որից Դպրոցին հասաւ 62,000 ռ. գումար՝ յատկացրած գլխաւորապէս որդեգիրներ պահելու և որդեգիրներից ընտրեալներին արտասահմանում բարձրագոյն ուսում տալու: Իրանք Հոգաբարձուներն էլ զանազան առիթներով նուիրաբերութիւններ էին անում Դպրոցին, անշարժ կայքերով, դրամով, գրքերով ևն:

Անշարժ կայքերի նորոգութիւնների և նոր շինութիւնների մէջ լիշատակելու է. — նորից, աւելի վայելուչ և ընդարձակ, շինուեց թիւէթի Ս. Գէորգ ուխտատեղի եկեղեցին, (որ բոլոր ուխտատեղիներից աւելի արդիւնք էր բերում Գրպրոցին), և մօտը ուխտաւորների համար շինուեցին երեք եռալարկ բնակարաններ 52 սենեակներով: Նորից շինուեց կրճանխի Ծիրանաւոր ուխտատեղի եկեղեցին (նոյնպէս արդիւնաւոր): Մցիւէթում շինուեց Հայոց եկեղեցի, որի շինութեան նախաձեռնողը հանդիսացաւ Հոգաբարձութիւնը, Գպրոցի միջոցներից տալով 1,000 ռ. և հաւաքելով ժողովրդից 2,600 ռ.: Սակայն յետոյ, Հոգաբարձութեան յորդորանքով, Յովս. Էֆէնդեանը այս գումարները վերադարձրեց Գպրոցին և ինքը շարունակեց եկեղեցու շինութիւնը, որ արժեց մօտ 14,000 ռ.: Գրնուեց փօշտայի կոչուած հին տունը (1854-ի վերջերում, 9,424 ռ.), որը Հոգաբարձութիւնը նորոգեց և աւելացրեց արևելեան, արևմտեան և հիւսիսային կողմի կրկնալարկ սենեակները: Սա այն շինութիւնն է, որի մէջ փոխադրուեց Գպրոցը 1859 թուի յունուարի 13-ին և շարունակում է մնալ մինչև այժմ: Իսկ հին գրպրոցը (Ներսիսաշէն) վերանորոգելով՝ այնտեղ զետեղեց տպարանը և մի քանի սենեակները

վարձով տուեց: Հին դպրոցի Հանդէպ Ներսէսի շինել տուած խանութները (քարվանսարայ կոչուած) արդէն հնացած լինելով՝ նա փակել էր տուել, որ նորից շինէ. բայց սեփականութեան վէճեր ծագելով՝ երեք տարի մնացել էին անշէն, աւերակ դրութեան մէջ: Աթողիկոսի վախճանելուց յետոյ՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ջանքով վէճերը վերջացան, և Հոգաբարձութիւնը, նոյն արքեպիսկոպոսի յորդորանքով, ձեռնամուխ եղաւ նրանց շինութեան և տեղի կէս տարածութեան վրայ շինեց 21 երկյարկանի խանութներ: Միւս կէսը Հոգաբարձութիւնը յատկացրել էր նոր դպրոցական շէնք կառուցանելու, որովհետեւ նկատել էր, փոստայի տունը իբրև դպրոցական շէնք՝ անյարմարութիւններ ունի: Այս շինութեան համար արդէն զծագրել և հաստատել էր տուել պլան, բայց գործը խափանուեց՝ Հոգաբարձութեան դուրս գալովը պաշտօնից: Բոլոր այս շինութիւնների վրայ Հոգաբարձութիւնը ծախսեց, ինչպէս երևում է նրա տպած Հաշիւներից, մօտ 97,000 ռ.:

Այս գործունէութեան շնորհիւ Գպրոցի ել և մուտքը Երրեակ Հոգաբարձութեան տասնամեայ կառավարութեան ժամանակ խիստ մեծ առաջադիմութիւն արաւ: Գրեթէ ոչնչով սկսե-

լով՝ Հոգաբարձութիւնը, շնորհիւ երջանկայիշատակ Հիմնադրի ցոյց տուած աղբիւրներին (մոմավաճառութիւն, ուխտատեղիք), առատ նուէրներին, մասնաւոր բարերարների նուիրաբերութիւններին և իւր սեփական ջանքերին՝ իւր պաշտօնավարութեան տասնամեակում ընդհանուր մուտք ունեցաւ 251,649 ռ., և ծախք նոյնքան ժամանակամիջոցում՝ 207,375 ռ., այնպէս որ բացի աւելացրած ու նորոգած կալքերից, որոնք այն ժամանակուսի գնահատութեամբ արժէին աւելի քան երկու հարիւր հազար ռուբլի՝ թողեց մի հաշուէկշիռ, որի մուտքը ելքից զերազանցում էր աւելի քան 44,000 ռուբլի գումարով:

Մուտքի գլխաւոր աղբիւրներից այս տասնամեակում ստացուած է. ուխտատեղիներից (կլոր թուերով) մօտ 40,000 ռ., մոմավաճառութիւնից՝ 79,000 ռ., կալուածներից՝ 12,000 ռ., տպարանից և գրավաճառութիւնից՝ 3,600 ռ., նուէրներից (դրամով) 71,000 ռ., որից մօտ 41,000 ռ. նուիրել է ինքը Հիմնադիր Կաթողիկոսը:

Ելքի գլխաւոր յօդուածներն եղել են այս տասնամեակում. ռոճիկ պաշտօնատար անձանց մօտ 37,000 ռ., որդեգիրների ապրուստ՝ 43,600 ռ., շինութիւններ և նորոգութիւն-

ներ՝ 97,000 ռ., տպարան և գրքերի տպագրութիւն՝ 4,500 ռ.: Էջմիածին ուղարկուած է ներսէս. Կաթողիկոսի նուիրած գումարներէց՝ 10,000 ռ.:

Կարելի է ասել՝ այս տասնամեակը տնտեսական կողմից Գալլոցի շինարարութեան շրջանն է կազմում, երբ նրա տնտեսական ապահովութիւնը հաստատուն հիմքերի վրայ է դրւում, որ այնուհետև հետզհետէ սկսում է բարգաւաճել, անշարժ կայքերի եկամուտների հետզհետէ աւելանալով և նորանոր նուիրաբերութիւններով:

Գալլոցի ուսումնական մասը ոչ նուազ արդիւնաւոր եղաւ: Հոգաբարձութեան պաշտօնի մտած տարին Գալլոցն ունէր մի պատրաստական և երեք դասարան, որոնց մէջ, առանց որոշ ծրագրի, սովորում էին 167 աշակերտ, 14 ուսուցչով: Այս ժամանակ Գալլոցում աւանդում էին—քրիստոնէական վարդապետութիւն, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, տաճկաց լեզու, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, եկեղեցական երաժշտութիւն, նկարչութիւն: Քայքայացակայում էին նոյն-իսկ տարրական կանոններ, որոնցով ուսուցիչները և աշակերտները ղեկավարուէին: Ամեն մի դասարան ամեն մի առարկայից բաժանւում էր մի քանի խմբերի:

այնպէս որ, օրինակ, պատրաստականում կար խումբ՝ որ նոր էր սկսում այլուբնին, մի ուրիշ խումբ՝ որ կարդում էր հեղելով, մի երրորդ խումբ՝ որ սովորում էր վարժ ընթերցանութիւն («սաղմոսելով»)։ սրանց մէջ էլ մի քանիսը Աւետարանը նոր էին սկսում, այն-ինչ միւսները մի քանի տասնեակ գլուխներ արդէն կարդացել էին և սովորում էին վայելչագրութիւն։ Աշակերտ ընդունելու և արձակելու մասին կանոններ չկային. հարցաքննութեան համար ոչ ժամանակ էր որոշուած և ոչ կարգեր, արձակուրդ չկար. տօները նշանակուած չէին, այնպէս որ մի ուսուցիչ այս ինչ օրը տօն համարելով՝ իւր դասարանը արձակում էր, այն-ինչ միւսը պարապում էր։ Գեթ իբրև դաստիարակութեան և ծոյլերին ու անընդունակներին առաջադէմ դարձնելու միջոց՝ ճանաչուած ու սրբագործուած էր։ Ի՛նչ առարկաներ պէտք է աւանդուէին Գալոցում և ո՞ր դասարաններում—սահմանուած չէր. ումից էր կախուած այս կամ այն առարկան մտցնելը կամ դադարեցնելը—յայտնի չէր. բոլորը կախուած էր ժամանակի բերմունքից, յարմար ուսուցիչ ճարելուց կամ չճարելուց ևն։

Այս անկերպարան դրութեան մէջ էր Գալոցը՝ երբ 1851 թուի մարտին Երրեակ չօ-

գաբարձութիւնը պաշտօնի մտաւ. իսկ 1⁽¹⁾ տարի յետոյ, երբ նա դուրս եկաւ պաշտօնից՝ Գպրոցն արդէն մի կազմակերպուած հիմնարկութիւն էր, որոշ կարգ ու կանոններով՝ որոնք որոշում էին Հոգաբարձութեան, տեսչի և ուսուցիչների իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները, դասաւանդելի առարկաները ըստ իւրաքանչիւր դասարանի, քննութիւնները, արձակուրդներն ու տօները: Հաստատուեցին բարեկարգութեան կանոններ՝ աշակերտների նիստ ու կացին վերաբերեալ, ուսուցիչների հերթակալութիւններ, վերակացուներ: Ծեծը, իբրև դաստիարակութեան օրինակոր միջոց՝ լաւիանուեց: Վազմակերպուեց գրադարան, որ աշակերտներին մատակարարում էր ընթերցանութեան գրքեր: Այս տասնամեակի վերջերում Գպրոցում աւելացաւ մի բարձր դասարան, չորրորդը. իսկ աշակերտների թիւը հասաւ 210-ի, 14 ուսուցիչներով: Այս ժամանակ Գպրոցում աւանդում էին—քրիստոնէական վարդապետութիւն, բացատրութիւն հին և նոր Վտակարանի, հայոց լեզու և մատենագրութիւն, ռուսաց լեզու, գաղղիացոց լեզու, թուաբանութիւն, ալգեբրա, երկրաչափութիւն, ընդհանուր և հայոց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, վայելչագրութիւն: Այս տասնամեակում, բացի իւրաքան-

չիւր տարի առտնին հարցաքննութիւններից՝ եղել են և չորս անգամ հրապարակական հարցաքննութիւններ: Այս ժամանակամիջոցում Գպրոցը բաց է թողել 124 ուսումնաւարտ սաներ, որոնցից 38 երթեակ, իսկ 86-ը որդեգիր:

ԺԲ.

Բայց աւելի քան այս ներքին զարգացումը՝ հետաքրքրական է այս տասնամեակ շրջանը լքել անցողական շրջան, որի մէջ երկու ուղղութիւններ, հին և նոր, միմեանց ընդհարուեցին և պայքար մղեցին: Սա մի երկուսն էր շրջան էր, որտեղ մանկավարժական նոր սկզբունքներ, առարկաների լայն ծրագիր, իրաւունքների և պարտաւորութիւնների սահմանադրութիւն՝ առաջին անգամ երեւան եկան՝ հին Գպրոցի ու նորան յատուկ կարգերի տեղը բռնելու: Այս բանը ի հարկէ դիւրաւ չյաջողուեց, և հինը առանց մաքառելու տեղի չտուեց: Հայեացքների ընդհարումները ժամանակ Գպրոցը յաճախ տատանման էր ենթարկում, ալէկոծում, երբեմն առանց ղեկավարի մնալով՝ աջ և ձախ շեղում ուղիղ նպատակից: Բայց վերջ ի վերջոյ յուզմունքները դադարեցին, մտքերը հանդարտուեցին, և Գպրոցը գտաւ իւր

անշեղ ճանապարհը՝ նոր ժամանակներին համապատասխան ծրագրով և ուղղութեամբ, ինչպէս բնական էր սպասել:

Հին Գպրոցի պաշտպանն էր Ներսէս Կաթողիկոսը, նորինը՝ նրա բարեհաճութեամբ Գրպրոցի տեսուչ հրաւիրուած Պետրոս Ջանշեանցը: Ներսէսը անցեալ դարի վերջերում ուսել էր Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրանոցում, տեսել և ընտելացել էր խալիֆայական դպրոցների կարգերին և ուսմանը. բնական է ուրեմն, որ նրա մտքում կազմակերպուած դպրոցը մի որոշ չափով կրէր այս հին խալիֆայական դպրոցի կնիքը: Վերը մենք լիշեցինք, որ Ներսէսը դեռ 1807 թուին մի ծրագիր էր կազմել Նոր-Նախիջևանում հիմնելիք ուսումնարանի համար: Ըստ այս ծրագրի՝ *) նրա մտադրած ուսումնարանը կատարեալ խալիֆայական դպրանոց պէտք է լինէր, փոքր ինչ բարեփոխուած ձևով: Այնուհետև տասնեակ տարիների ընթացքում աւելի կատարելագործուեց դպրոցի տիպը նրա մըտքում, բայց նորան միշտ հիմք էր ծառայում հին դպրոցի տիպը: Ուստի բնաւ զարմանալի չէ, որ Ներսէս Կաթողիկոսը պաշտպան էր հին դպրոցի տիպին. զարմանալին այն է, թէ

*) Ծրագիրը ամբողջապէս բերուած է Ա. Երեցեանցի ընդարձակ Պատմութեան մէջ, եր. 11—23:

որչափ դիւրագգած էր նա դէպի ժամանակի պահանջները, որ կարողացաւ քայլ առ քայլ մօտենալ և հաշտուել նոր դպրոցական կարգերին, այն էլ իւր խորին ծերութեան շրջանում, երբ սովորութիւնները և հայեացքները խորապէս արմատանում են մարդու մէջ և այլ ևս դիւրաւ չեն փոփոխուում: Ընդհակառակը, Ջանշեանցը մանկութիւնից ուսել և սնուել էր լուսաւորուած շրջաններում և բարեկարգ դպրոցներում, յաճախել էր բազմաթիւ բարձրագոյն կրթական հիմնարկութիւններ, ճանապարհորդել և ապրել էր Եւրոպայի շատ նշանաւոր քաղաքներում, վերջապէս՝ աւելի նոր ժամանակի սերունդ էր, կէս դարով կրտսեր Ներսէս Կաթողիկոսից: Ջանշեանցը, ուրեմն, բնականաբար հետևող պէտք է լինէր դպրոցական նոր ուղղութեան թէ՛ ուսման ծրագրի և թէ՛ ներքին կարգերի վերաբերմամբ, և այսպիսով պէտք է ախոյեան հանդիսանար Հիմնադրի հայեացքներին դպրոցական դործում: Բայց միևնոյն ժամանակ այս երկու անձնաւորութիւնները հողով չափ սիրում էին Դպրոցը և նուիրուած էին նրա բարեւաւորութեան ու առաջադիմութեան. երկուսն էլ անկեղծ էին իրանց մտքերն արտայայտելում, երկուսն էլ փոխադարձաբար յարգում էին միմեանց, մանաւանդ Ջանշեանցը,

որ պաշտում էր մեծագործ Հիմնադրի յիշատակն ու կամքը: Ներսէսն էլ իւր կողմից այնքան յարգում ու գնահատում էր ձանշեանցին, որ չնայելով անստորագիր, նաև ստորագրութիւն կրող բազմաթիւ զրպարտութիւններին ու բամբասանքներին նրա կրօնական ուղղութեան մասին, չնայելով նրա դիմադրելուն իւր ծրագիրներին՝ այնու ամենայնիւ չէր սիրտ անում հեռացնելու նրան իւր Դպրոցից:

Մինչ Ներսէս կենդանի էր՝ պայքարը հին և նոր ուղղութիւնների մէջ խուլ կերպով էր մղւում և օրինաւորութեան սահմանից դուրս չէր գալիս: Ձանշեանցի առաջարկած ծրագիրներին կամ կարգերին չէր հաճում Վաթողիկոսը և իւր կողմից հրահանգ և ծրագիր էր տալիս. ձանշեանցն էլ սոցա չհամաձայնելով՝ հրաժարւում էր տեսչական պարտաւորութիւնից: Երբեակ Հոգաբարձութիւնը երկուսի մէջ հանդիսանում էր միջնորդ և իւր յորդորներով ու աղերսներով աշխատում էր հաշտութեան բերել նրանց՝ երկուստեք զիջումների հիման վրայ: Բայց երբ վախճանեցաւ Հիմնադիր Վաթողիկոսը՝ զրութիւնը փոխուեց: Նրա ուղղութեան շարունակող հանդիսացաւ թեմիս առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը, որ հանգուցեալ Վաթողիկոսի չափ համբերողութեան ոգի չունէր:

Ջուտով կրօնական փափուկ հողի վրայ տարա-
ձայնութիւն ծագեց նրա և Պ. Ջանշեանցի
մէջ, որ Գպրոցում շարունակ աւանդում էր
կրօնի դաս՝ իւր տետրակներով: Տարաձայնու-
թիւնը հետզհետէ աճելով՝ Ջանշեանցը 1857-ի
հոկտեմբերին հրաժարուեց տեսչութիւնից և
հեռացաւ Գպրոցից: Նրա յարգողները և երի-
տասարդական խումբը, որ ներշնչուած էր
Հիւսիսափայլի մտքերով և հետևում էր Ստ.
Նազարեանցին ու Միք. Նալբանդեանցին, հա-
մախմբուելով կաղմեցին առաջադիմական կու-
սակցութիւն և կռիւ յայտարարեցին Սարգիս
արքեպիսկոպոսի և Երրեակ Հոգաբարձութեան
դէմ, որ մտերմացել էր առաջնորդի հետ: Այս
կռիւը շատ անգամ օրինականութեան սահմա-
նից անցնում էր, զաղափարականից իջնում էր
անձնական վիրաւորանքների և մեղադրու-
թիւնների... Նա վերջացաւ 1861 թուին նրա-
նով, որ Երրեակ Հոգաբարձութիւնը և Սար-
գիս Ջալալեանցը պաշտօններից հեռացան. ա-
ռաջնորդ նշանակուեց Մակար արքեպիսկոպոսը
և Հոգաբարձու Հաստատուեցին ժողովրդից ըն-
տրուած 12 անձինք (= Առաջին Հոգաբարձու-
թիւն), որոնք սկսեցին Գպրոցը կառավարել
նոր կանոնադրութեամբ, որը մշակել էին իրանք
և Հաստատել էր Մատթէոս կաթողիկոսը:

ԺԳ.

Երբեակ Հոգաբարձութիւնը երբ պաշտօնի մտաւ՝ Գպրոցի տեսուչն էր Գաբր. քահ. Պատկանեան. սակայն սա շուտով հրաժարուեց, և Հոգաբարձութիւնը ժամանակաւորապէս տեսուչ ընտրեց Գպրոցի երկու առաջ վարժապետներին — Յ. Կարինեանցին և Միք. Պատկանեանին, (1851, ապրիլին), որոնք Համաձայնեցան առանց ռոճկի վարել այս պաշտօնը: Սրանք խաղաղ կերպով կառավարեցին Գպրոցը և պատրաստեցին կանոնադրութիւն, որով փոքր ի շատէ մտցնուած էին Գպրոցում կարգեր, ուսուցման եղանակ և առարկաների ծրագիր: Սակայն Հոգաբարձուները ի նկատի ունէին իբրև Հաստատ տեսուչ հրաւիրելու Պետր. Չանշեանցին. բայց կասկածելով, մի գուցէ Կաթողիկոսը դժկամակի իրանց այս առաջարկութեան՝ դիմեցին Կաթողիկոսի մտերիմ բժ. Կար. Աստակեանցին և նրա միջոցով հարցրին Կաթողիկոսի կամքը: Աստակեանցը յայտնեց հոգաբարձուներին, թէ Հայրապետը Համաձայն է Չանշեանցին հրաւիրելու, միայն այն պայմանով, որ նա ամեն ինչ գործէ Հոգաբարձութեան հետ խորհրդակցելով և ոչ թէ առա-

ջուայ նման մէն-մենակ: Կաթողիկոսի այս հա-
ճութիւնն ու պայմանը Հոգաբարձութիւնը հա-
ղորդեց Չանշեանցին Պետերբուրգ. բայց նա հրա-
ժարոււմ էր այսպիսի պայմաններում տեսչական
պաշտօնն ընդունել: Մի քանի ամիս դորժը ճրգ-
ձգուելուց յետոյ՝ Հոգաբարձութիւնը վերջապէս
առանձին գրութեամբ նրան ապահովացրեց, թէ
իրանց կողմից նա ամենասիրալիբ ընդունելու-
թիւն կգտնէ և կարող կլինի ազատ տնօրինել՝
ինչպէս կամենում է, որովհետև Հոգաբարձու-
թիւնը հաւատում է նորան: Այս խոստումն
ստանալուց յետոյ միայն՝ Չանշեանցը Թիֆլիս
հկաւ և տեսչական պաշտօնն ստանձնեց, որի
մէջ հաստատուեց քիչ յետոյ, 1852 թ. ապրի-
լի 26-ին, № 168 կոնդակով:

Նոր տեսուչը, ծանօթանալով Դպրոցի ու-
սումնական գրութեան հետ՝ կարևոր փոփոխու-
թիւններ մտցրեց դասարանների բաժանման,
սուարկաների դասաւանդութեան և դասերի բաշ-
խման մէջ. մի քանի ուսուցիչ հեռացրեց և
նորերին հրաւիրեց, նոր ռոճիկներ որոշեց՝ ա-
ռաջուանից աւելի, վերակացուներ նշանակեց
ևն: Հոգաբարձութիւնը սիրով յանձն առաւ
այս փոփոխութիւնները, և Դպրոցը խաղաղ
կերպով շարունակեց իւր ընթացքը: Յաջորդ
(1853) տարուայ մարտին Դպրոցում հանդի-

սաւոր ակտ կատարուեց Հիմնադիր Աթոռի-
կոսի և բազմաթիւ հրաւիրուած այցելուների
ներկայութեամբ, և աշակերտների առաջադի-
մութիւնը մեծ գոհութիւն պատճառեց հանդի-
սականներին: Ակտի ժամանակ կարդացուած
տեղեկագրից երևում է, որ Գպրոցն այդ տարին
ուսեցել է մի պատրաստական և երեք դասա-
րան, 376 աշակերտով, (թէպէտ ըստ քննա-
կան ցուցակների՝ աշակերտների թիւը շատ պա-
կաս է այս թուից): Սրանցից 28 եղել են Գը-
պրոցի որդեգիր, 14 թոշակաւոր, իսկ 334 ձը-
րիավարժ երթեկներ: Ուսուցիչների թիւը ե-
ղել է 10, որոնք աւանդել են սրբազան պատ-
մութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն,
հայոց և ռուսաց լեզու և գրականութիւն, եկե-
ղեցական պատմութիւն, թուաբանութիւն, եր-
կրաչափութիւն, բնագիտութիւն, վայելչագրու-
թիւն և եկեղեցական երաժշտութիւն: (Չան-
շեանցը մտադիր էր յաջորդ՝ Գ. դասարանում
մտցնել նաև ընդհանուր, ռուսաց և հայոց
պատմութիւն, մարդակազմութիւն, աշխարհա-
գրութիւն, բայց չյաջողուեց):

Ակտից լստոյ ուսումը շարունակուեց ա-
ռաջուայ կարգով. միայն այս տարին Չան-
շեանցը ինքը սկսեց աւանդել կրօն վերին (եր-
րորդ) դասարանում: Հայրապետը չհակառակե-

ցաւ սորան. բայց երևի Գալրոցի ուսման ըն-
թացքը, և մանաւանդ Ղանշեանցի մտադրած
նոր ընդարձակ ծրագիրը նրա ցանկութեան
չէին համապատասխանում: Ուստի նա 1854-ին
մայիսի 19-ին առանձին կոնդակներով իւր մօտ
(Թիֆլիսում) խորհրդակցութեան հրաւիրեց հո-
գաբարձուներին և Ղանշեանցին, ինչպէս և
երկու աւագ վարժապետներին: Խորհրդակցու-
թեան հետևանքն եղաւ մի ծրագիր դասաւան-
դելի առարկաների մասին, կազմուած Ղան-
շեանցի և Հոգաբարձութեան ձեռքով. բայց ծե-
րունի Կաթողիկոսը հաւանութիւն չտուեց այս
ծրագրին: Այս ժամանակից սկսած՝ մեծ տարա-
ձայնութիւն է ծագում ներսէս Կաթողիկոսի և
Ղանշեանցի մէջ դասաւանդութեան առարկա-
ների մասին, որ տևում է աւելի քան երկու
տարի: Միմեանց յաջորդում են մի շարք կոն-
դակներ, որոնց մէջ ծերունի Հայրապետը իւր
ցանկացած առարկաներն ու աւանդելու մե-
թոդն էր առաջադրում, և մի շարք ծրագիր-
ներ Հոգաբարձութեան կողմից, Ղանշեանցի
մասնակցութեամբ, որոնց մէջ ի նկատ են առ-
նում Հայրապետի առաջադրութիւնները և մեծ
մասամբ բաւարար կրկնում, բայց պարունակում
են մի քանի նոր առարկաներ: Առանց մա-
նրամասնութեան մէջ մտնելու այսքան յիշենք,

որ Ներսէս Աթոռդիկոսը պատուիրում էր ուսման ծրագրից դուրս ձգել մարդակազմութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, ընդհանուր, հայոց և ռուսաց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, որոնք աշակերտները կարող են յետոյ էլ սովորիլ՝ զանազան հեղինակներ կարգաչով: Հակառակ էր նաև աստուածաբանութեան և քարոզութեան արուեստին, որոնց մասին կամենում էր նախ տեղեկութիւն ստանալ, թէ ինչ բովանդակութիւն պէտք է ունենան և ինչ ձեռնարկներով աւանդուին: Իւր ծրագրած առարկաներն էին հայոց և ռուսաց լեզու (ընթերցանութիւն, վայելչագրութիւն, քերականութիւն, ճարտասանութիւն), ֆրանսերէնի ծանօթութիւն, չափաւոր թուաբանութիւն, աստնին բժշկականութիւն (որը համաձայնեց մըտցնել՝ մարդակազմութեան փոխարէն), կրօն, լիակատար ընթերցանութեամբ հին և նոր Արտակարանների: Նա հակառակ էր նաև ամառնային արձակուրդին, (ծննդեան և զատկի արձակուրդ արդէն իսկ չկար), գտնելով որ այս միջոցին աշակերտները կմոռանան սովորածները, և առաջադրում էր ամառուայ տօթերին էլ շարունակել պարապմունքը, միայն աւելի թեթև կերպով, առաւօտեան և երեկոցեան հովերին:

Չանշեանցը չկարողանալով համակերպիլ այս սահմանափակ ծրագրին՝ թողեց տեսչութիւնը և մնաց Գպրոցում իբրև լոկ ուսուցիչ կրօնի. Գպրոցը առանց դեկալարի մնալով՝ սկսեց ընկնել իւր բարձրութիւնից: Երբ Հայրապետի պահանջած ծրագիրը մտցուեց՝ աշակերտներն սկսեցին հետզհետէ ցրուել, զգալով որ ժամավաճառ են լինում Գպրոցում մնալով: Ուսուցիչները մնացել էին շուտաւաստ, չզիտենալով թէ ինչով պէտք է վերջանայ կրիզիսը. իսկ ժողովրդի մէջ սկսեցին տրտունջներ լսուել: Հոգաբարձութեան քանիցս անգամ գրութիւններին, որոնցով յայտնում էր Գպրոցի ընկած դրութիւնը և շուտափոյթ դարման էր խընդրում՝ Կաթողիկոսը էջմիածնից պատասխանում էր, թէ շուտով Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցին կուղարկէ, որի խորհրդակցութեամբ ամեն ինչ թող կարգադրեն:

Սարգիս արքեպիսկոպոսը հազիւ 1856-ի աշնանը եկաւ Թիֆլիս և մի քանի անգամ խորհրդակցութիւններ ունենալով հոգաբարձութեան, Չանշեանցի և Յ. Կարինեանցի հետ՝ վերջապէս կազմեցին մի ծրագիր, որ լիովին բաւականութիւն էր տալիս Չանշեանցին և նորան բաւական ընդարձակ իրաւունքներ շնորհում իբրև տեսչի: Այս ծրագիրը, ինչպէս ա-

սուած է Հոգաբարձութեան 1857 թ. յունվարի 16-ի օրագրում՝ 1856 թ. դեկտեմբերի 28-ին Սարգիս արքեպիսկոպոսը և Հոգաբարձուները ներկայացրել են ծերունի Հայրապետին, որ վերջին անգամ Թիֆլիս էր եկել, և նրանից Հաւանութիւն են ստացել գործադրելու:

Այս օրագրի պատճէնն ստանալով՝ Չանշեանցը նորից ստանձնեց տեսչի պաշտօնը և սկսեց կարգի բերել Գպրոցը: Քայց Հազիւ մի քանի օր անցած՝

1857 թ. փետրվարի 13-ին վախճանեցաւ

Գպրոցի Հիմնադիր

Երջանկայեշատի՛ Ներսէս Ե. Կաթողիկոսը և այնուհետև դարձեալ վրդովուեց Գպրոցի խաղաղութիւնը:

Այս անգամ վրդովմունքի բուն պատճառը՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսի այն կասկածն էր, թէ Չանշեանցը, իբրև կրօնի ուսուցիչ՝ աշակերտներին չէ տալիս այն կրօնական ուղղութիւնը՝ ինչ որ Հարկաւոր էր ըստ իւր Հասկացողութեան: Գեոներսէս կաթողիկոսը անստորագիր նամակներով տեղեկութիւն էր ստանում, թէ աշակերտները չեն Հաւանում այս կամ այն Հեղինակի գրուածքին, չեն Հաւանում ճգնութեան, գտնում են որ աստուածաբանական գիտութիւնը Հայոց մէջ աւելի քիչ է զարգացած՝ քան գերմանացոց մէջ:

ևն. որոնց պատճառով Հայրապետը դժգոհու-
թիւն էր յայտնում Հոգաբարձուներին: Նրա
վախճանելուց յետոյ բամբասանքներն աւելացան
այն աստիճան, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսի-
կողմնակիցները ձանշեանցին և նրա աշակերտ-
ներին ու կուսակիցներին սկսեցին ուղղակի Բրօք
(պրօտէստանտ—բողոքական) անուանել: Սար-
գիս արքեպիսկոպոսը կամենալով վերջ դնել այս
ըստ իւր Համոզման, կրօնական աններելի ա-
զատամտութեան՝ իբրև թեմի առաջնորդ՝ 1857
թ. սեպտեմբերի 16-ին պահանջեց Հոգաբար-
ձութիւնից տեղեկութիւններ, թէ Դպրոցը ինչ
դրութեան մէջ է գտնուում, քանի՞ աշակերտ և
ուսուցիչ ունի, ուսուցիչները յանուանէ ինչ ա-
ռարկայ են աւանդում ևն: Հոգաբարձութեան
պաշտօնական պատասխանից տեղեկանալով, —
ինչ որ առանց այն էլ գիտէր, — թէ ձանշեան-
ցը աւանդում է կրօն ձեռագիր տետրակներով՝
գտաւ որ այս բանը կրկնակի արգելուած է.
նախ՝ որ աշխարհականը իրաւունք չունի կրօն
դաս տալու, և երկրորդ՝ որ չէ կարելի կրօն ու-
սուցանել Հոգևոր իշխանութիւնից չհաստատ-
ուած ձեռագիր տետրակներով: Ուստի նա, դրժ-
ուարանալով ձանշեանցին ուղղակի արձակել, ի-
նկատի ունենալով ժողովրդի ընդհանուր յար-
գանքը դէպի նա և դժգոհութիւնը իրանից:

բաւականացաւ պահանջելով, որ Ղանշեանցը
հրաժարուի կրօնի դասատուութիւնից և շարու-
նակէ մնալ տեսուչ: Այս առաջարկութիւնը ե-
ղաւ հոկտեմբերի 7-ին, առաջնորդի մօտ կայ-
ացած նիստում: Վիճաբանութեան ժամանակ
առաջնորդը ի միջի ալլոց յայտնեց, թէ յուն-
վարի 16-ի ծրագիրը, որ տրուած էր Ղանշեան-
ցին իբրև հանգուցեալ Վաթողիկոսի հաւանու-
թիւնը դատած նրա վերջին կամքը՝ կեղծ է, նրա
կամքը չէ: Այս յայտնութիւնը այնպիսի խոր
ազդեցութիւն գործեց Ղանշեանցի վրայ, որ նա
դուրս եկաւ ժողովից և յաջորդ օրը հրաժարա-
կան տուեց թէ ուսուցչութիւնից և թէ տես-
չութիւնից:

Պետրոս Ղանշեանցի հինգ ու կէս տարուայ
(ապրիլ 1852 — հոկտեմբեր 1857) տեսչութեան
ժամանակ Դպրոցը, վերև բացատրուած արգել-
առիթների պատճառով, չկարողացաւ մեծանալ.
դասարանների և աշակերտների թիւը նոյնը
մնաց *), նոր առարկաներ չաւելացան: Բայց
նրա բարոյական և մտաւորական ազդեցութիւնը

*) Նրա Դպրոցից հեռանալու միջոցին՝ առաջուայ
նման Դպրոցն ունէր մի պատրաստական և երեք դասա-
րան, որոնց մէջ ուսանում էին ընդ ամենը 169 աշակերտ
և դաս էին աւանդում 16 ուսուցիչ, որոնց թուում և ին-
քը Ղանշեանցը:

շատ մեծ եղաւ Գպրոցի վրայ: Լինելով կատարեալ բարեկիրթ մարդ և ճշմարիտ քրիստոնեայ, կենդանի հաւատով՝ նա մտքեց Գպրոցում մեղմ բարքեր և վայելուչ յարաբերութիւն ուսուցչի և աշակերտի մէջ: Պատիժն ու ծեծը իսպառ վերացուեցին: Ձաղկիչը և սպառնալիքը չէին, որ նրա ժամանակ դրդում էին աշակերտին դէպի ջանասիրութիւն և կարգապահութիւն, այլ սէրն ու յարգանքը դէպի տեսուչը: Եթէ տեսուչը լըսէր մէկի յանցանքն ու վշտանայ՝ սա աւելի մեծ ցաւ կ'պատճառէր յանցաւոր աշակերտին՝ քան որևիցէ ծեծի ու պատժի պատճառածը: Նա իբրև ընկեր էր վարւում աշակերտների հետ, մասնակից էր լինում նրանց խաղերին ու զբօսանքներին, և իւր առաքինի, անարատ վարքով կենդանի օրինակ էր հանդիսանում աշակերտներին և ուսուցիչներին: Նոյն բարոյական վարքն էր ներշնչում նա աշակերտներին և իւր կրօնի դասերով, որոնց մէջ կանգ էր առնում գլխաւորապէս Աստուածային Վարդապետի կեանքի և քարոզութիւնների վրայ:—Միւսնոյն ժամանակ, իբրև հաստատ համոզման տէր մարդ՝ նա չկամեցաւ զիջանել Հիմնադիր Հայրապետի սահմանափակ ծրագրին, չնայելով իւր խորին յարգանքին ու սիրուն դէպի նա. և այն պայքարը Գպրոցի ուսման ծրագրի նկատմամբ, որ

սկսուեց նրա ժամանակ՝ շարունակուեց և նրանից յետոյ և սկզբնապատճառ դարձաւ Գրպրոցի լայն ճրագրին, որ Մատթէոս կաթողիկոսից հաստատուելով՝ գործադրութեան մէջ մտաւ 1861-թուի վերջերից:

Այս երկու պատճառով՝ Ջանշեանցի տեսչութեան և ուսուցչութեան ժամանակամիջոցը՝ Գրպրոցի կեանքում վերածնութեան շրջան հանդիսացաւ, որը ի պատիւ նորա արժան է կոչել Ջանշեանցի դար:

ԺԴ.

Ջանշեանցի հրաժարուելուց յետոյ Հոգաբարձութիւնը, առաջնորդի համաձայնութեամբ, տեսուչ հրաւիրեց Յ. Արզանեանցին, որ 1830—35 թուականներում մի անգամ արդէն տեսուչ էր եղել Գրպրոցին, ապա 1848-ին կազմուած Հոգաբարձութեան անդամներից մէկն էր, լեզուագէտ-գիտնականի համբաւ ունէր, պետական դպրոցներում պաշտօն էր վարում և սեփական ուսումնարան էր պահում: Արզանեանցը, չնայելով 800 ռ. ուժեղին՝ մեծ դժուարութեամբ յանձն առաւ տեսչի պաշտօնը մտքերի այն ալեկոծութեան ժամանակ, գիտնալով որ ո՞վ էլ լինի նոր տեսուչը՝ չէ կարող գրաւել ու-

սուցիչները և աշակերտները Համակրութիւնը, որոնք նուիրուած էին Չանշեանցին: Հէնց նոյն օրը (Հոկտեմբեր 17), երբ նա տեսուչ ընտրուեց՝ Գպրոցի ուսուցիչներէց չորսը (Միք. Պատկանեան, Պետր. Սիմէոնեան, Յ. Խերջեան և Հ. Խիթարբէգեան) հրաժարական ներկայացրին, յայտնելով որ Չանշեանցի հրաժարուելուց յետոյ իրանք անձեռնհաս են ուսուցչական պարտաւորութիւնը կատարելու: Բայց ահա սկսուեցին խլրտումները և աշակերտները մէջ. բարձր դասարանի որդեգիրները մէկը միւսի յետեւից սկսեցին խընդիր տալ՝ Գպրոցից դուրս գալու, և Հոգաբարձութիւնը պարտաւորուած էր ամենալաւ ատտեստատներով նրանց արձակել, որովհետև Գպրոցի լաւագոյն աշակերտներն էին նրանք: Սարգիս արքեպիսկոպոսը իւր մի գրութեան մէջ լիշում է, թէ ինքը կամենում էր վերին դասատան աշակերտներին բոլորին արձակել և Գպրոցը մաքրել, բայց որ Հոգաբարձութիւնը չէ յօժարել և յուսադրել է իրան, թէ դժգոհ աշակերտները կամաց-կամաց խելքի կգան ու կհնազանդին: Բայց այս յոյսը չիրականացաւ: Գպրոցում մնացող բարձր դասարանի աշակերտները շարունակ բողոքներով նոր տեսչի դէմ և անկարգութիւններով նորան խաղաղութիւն չէլին տալիս, այնպէս որ Արզանեանցը, Հազիւ մի

տարի պաշտօն վարելուց յետոյ, 1858-ի նոյեմբերին, քննութիւններից անմիջապէս յետոյ, ստիպուած հրաժարական տուեց, որ և ընդունուեց Հոգաբարձութիւնից: Արգանեանցը իւր պաշտօնավարութեան ժամանակ բացեց Պպրոցում Պ. դասարան, որը վաղուց ի նկատի կար բանալ:

Արգանեանցի փոխարէն տեսուչ ընտրուեց Յովհ. Ղայթմագեանցը (1858 թ. նոյեմբերի 26-ին), որ գրաքննիչի պաշտօն էր վարում այն ժամանակ: Նա համաձայնեց առանց ռոճիկի ծառայել՝ մինչև նորընտիր Մատթէոս Կաթողիկոսի գալը: Այս մօտալուտ գալստեան սպասելով՝ Հոգաբարձութիւնը փութացրեց Հին փոստայի տան նորոգութիւնը, ուր պիտի փոխադրուէր Պպրոցը ներսիսաշէն Հին դպրոցից, որ այլևս չէր կարող ծառայել իբրև դպրոց: Տեղափոխութիւնը կատարուեց 1859 թուի յունվարի 13-ին, և այս առիթով Հոգաբարձութիւնը ճաշկերոյթ տուեց Թիֆլիսի Հայ Հասարակութեան: Նոյն տարուայ յունիսի 14-ին Հանդիսաւոր մուտք գործեց Թիֆլիս նորընտիր Մատթէոս Կաթողիկոսը, որ յունիսի 16-ին այցելեց Պպրոցը նոր շինութեան մէջ և փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ: Այցելութեան Հանդէսը և այս առիթով խօսուած ճառը առանձին տետրակով լոյս տեսան Կաթողիկոսի հրամանով:

Ղալթմազեանցի պաշտօնավարութեան միջոցին Դպրոցի ներքին կեանքում զգալի փոփոխութիւններ չեղան. բայց նա անտարակոյս մեծ արդիւնք ցոյց տուեց նրանով, որ կարողացաւ խաղաղութիւն և կարգ մտցնել Դպրոցում, որ վրդովուել էր ձանձեանցի հրաժարուելու պատճառով և շարունակուում էր Արզանեանցի տեսչութեան ժամանակ: Այժմ Դպրոցը հանդարտուեց և իւր խաղաղ զբաղմունքը շարունակեց: Նրա ժամանակ Դպրոցը, մի պատրաստականով և չորս դասարանով, ունէր 210—220 աշակերտ, որոնցից 46—51 որդեգիր և թոշակաւոր, միւսները երթեկեկ ձրիավարք: Ուսուցիչների թիւն էր 14—17, որոնք աւանդում էին—քրիստոնէական վարդապետութիւն, հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, հայոց պատմութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, երկրաչափութիւն, բնագիտութիւն. թուաբանութիւն, վայելչագրութիւն: 1860 թ. յունիսի հարցաքննութիւնից յետոյ Դպրոցը տուեց 19 ընթացաւարտ աշակերտ:

Սակայն այս ներքին խաղաղութիւնը նորից վրդովուեց 1861 թուի սկզբներում: Հոգաբարձութեան և տեսչի մէջ տարաձայնութիւն ծագեց այն պատճառով, որ վերջինս, չնայելով որ կաթողիկոսից իրաւունք և պատուէր էր

ստացել Հոգաբարձութեան նիստերին մասնակցելու՝ ժողովի չէր գնում և միևնոյն ժամանակ, առանց նախապէս Հոգաբարձութեան Համաձայնութիւնն ստանալու՝ ինքնագլուխ կարգադրութիւններ էր անում, ուսուցիչներ փոխում և նորերը նշանակում: Հոգաբարձութեան նախագգուշութեան՝ նա պատասխանեց Հրաժարականով (1861, յունվարի 7): Նա բոլոր ժամանակ պաշտօն վարեց առանց ռոճկի: Նրա Հրաժարականի պատճառով աշակերտների մէջ խլրտում սկսուեց, որովհետև չէին կամենում նրան ից զրկուել: Մինչև անգամ եօթը որդեգիր գիշերով փախան Գպրոցից և ճանապարհ ընկան դէպի Էջմիածին, կաթողիկոսից խնդրելու, որ Ղալթմագեանցը դարձեալ տեսուչ մնայ: Նրանց յետ դարձրին, յորդորեցին որ կարգ ու կանոնի Հպատակուին. բայց երբ Հնար չեղաւ՝ Հարկ եղաւ, անկարգութիւններին վերջ դնելու Համար, արձակել 9 որդեգիր:

Ղալթմագեանցից յետոյ ժամանակաւոր պաշտօնակատար ընտրուեց Իս. քահ. Սահառունին (1861, յունվ. 10), ապա Գալ. վարդ. Փափագեանը (փետրվ. 8): Սրա ընտրութեան պատճառով՝ Գպրոցից դուրս եկան մի քանի ուսուցիչներ, որոնց թուում և յայտնի Յակ. Կարինեանցը, որ 1838 թուից սկսեալ շարունակ պաշ-

տօն էր վարել Գպրոցում, լինելով Հայկաբանութեան վարժապետ բարձր դասարաններում, տեսուչ, նոյն-իսկ ժամանակաւորապէս Հոգաբարձութեան անդամ: Սակայն շուտով Փափագեան վարդապետը արձակուրդ խնդրեց, որպէսզի որդուն տանի բժշկելու, և Հոգաբարձութիւնը ժամանակաւոր պաշտօնակատար ընտրեց Մկրտ. քահ. Տէր-Գրիգորեանցին (ապրիլի 21): Սա մնաց պաշտօնի մէջ մինչև նոյն տարուայ դեկտեմբերի 1-ը, երբ նորահաստատ Հոգաբարձութիւնը պաշտօնի մէջ մտնելով՝ պաշտօնեաների մէջ փոփոխութիւններ արաւ:

ԺԵ.

Երբեակ Հոգաբարձութեան դէմ ոտնձգութիւններ ու տրտունջներ սկսեցին բարձրանալ ներսէս Կաթողիկոսի մահէից յետոյ անմիջապէս: Մի կողմից Սինօզը, որ ձգտում էր ասպարէզից հեռացնել հանգուցեալ Հայրապետի՝ եկեղեցական կառավարութեան մէջ մտցրած աշխարհականներին՝ պահանջում էր նրան հրաժարեցնել Գպրոցի կառավարութեան գործից (Սինօզի հրամաններ 14-ից յունիսի 1857, № 1081 և 8-ից նոյեմբերի նոյն տարուայ, № 2166). միւս կողմից ժողովուրդը պահանջում էր նրա-

նից՝ հաշիւ տալ իւր տնտեսական գործունէութեան մասին և դուրս գալ պաշտօնից, քանի որ այդ պաշտօնը նորան յանձնող Հայրապետը վախճանուել է և, ուրեմն, դրանով նրա լիազօրութեան ժամանակը լրացել է: Սինօդի պահանջի առաջն առաւ Սարգիս արքեպիսկոպոսը, որ մի ընդարձակ գրութեամբ յանուն տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսի՝ ցոյց տուեց աշխարհականներին Գալղոցի կառավարութեան գործից հեռացնելու վատ հետեանքները և բացակայութիւնը բանիբուն և հաւատարիմ հոգևորականների, որոնց ժողովուրդը հաւատար իւր դրամները և նուիրաբերութիւններ անէր: Իսկ ժողովրդի պահանջին՝ հոգաբարձութիւնը պատասխանում էր, թէ ինքը միայն նորընտիր Կաթողիկոսին կտայ իւր հաշիւն ու հրաժարականը, իսկ ժողովրդին պարտական չէ հաշիւ տալու: Փողովրդի տրտունջը սաստկացաւ մանաւանդ Չանշեանցի հրաժարուելուց յետոյ, երբ նրա բազմաթիւ բարեկամներն ու յարգողները միացան դժգոհների հետ հոգաբարձութեան դէմ, որ իւր կողմից միացել էր Սարգիս արքեպիսկոպոսի հետ: Երբ Մատթէոս Կաթողիկոսը Թիֆլիս ժամանեց՝ հոգաբարձութիւնը նորան մատուցեց մանրամասն հաշիւներ իւր գործունէութեան բոլոր ճիւղերի վերաբերութեամբ և

միւլնոյն ժամանակ հրաժարական խնդրեց: Կաթողիկոսը խոստացաւ հաշիւները նայել Էջմիածնում, բայց յուրորեց դեռ առ ժամանակ էլ վարել իրանց պաշտօնը, մինչև ինքը կարգադրութիւն անէ Դպրոցի մասին: Ա. Թալիւրեանը և Գ. Մանդինեանը անսացին Կաթողիկոսի յորդորին և շարունակեցին իրանց պաշտօնը, բայց Գ. Խէրողինեանը այդ հրաժարականից յետոյ այլ ևս չմասնակցեց Դպրոցի գործերին (1859, յուլիսի 1), այնպէս որ այնուհետև մօտ երկու տարի միայն երկու հոգաբարձու էին կառավարում Դպրոցի գործերը:

Կաթողիկոսը Էջմիածին գնալով 1859-ի հոկտ. 4-ին № 181 կոնդակով պատուիրեց, որ Թիֆլիսի հասարակութիւնից ընտրուին 10 պատգամաւոր և Սինօղից ուղարկուած ատենադպիր Ս. Թաղիանոսեանի մասնակցութեամբ քննեն Հոգաբարձութեան հաշիւները: Պատուէրը կրկնուեց նայեմբերին. ընտրուեցին ժողովրդից պատգամաւորներ, սակայն նշանակուած օրը չհկան հաշիւները զննելու. ուստի Հոգաբարձութիւնը իւր բոլոր մատեանները յանձնեց Ս. Թաղիանոսեանի քննութեան: Իսկ ժողովրդի պատգամաւորները իրանց կողմից ձեռք գարկին կազմելու մի հիմնական կանոնադրութեան ծրագիր, որ առաջարկեն Կաթողիկոսի

Հաստատութեան: Թաղիանոսեանը իւր քննութեան Հետեւանքը 1861-ի մարտի 22-ին զեկուցումով ներկայացրեց Կաթողիկոսին, որ մակագրութեամբ յանձնեց Սինօղի քննութեան: Թէ՛ զեկուցումը և թէ՛ Սինօղի քննութիւնը վկայում էին, որ Հոգաբարձութիւնը իւր իննամեայ տնտեսական կառավարութեան ժամանակ եղել է բարեխիղճ և արդիւնաւոր: Այս Հիման վրայ Սինօղը որոշեց՝ փակել Հոգաբարձութեան Հաշուէտուութեան մասին գրազրութիւնը. իսկ Կաթողիկոսը շնորհակալութեան և օրհնութեան կոնդակ ուղարկեց Հոգաբարձոներին: (Հոգաբարձութիւնը նոյն տարին ինքն էլ, ի յիշատակ իւր տասնամեայ կառավարութեան, Կաթողիկոսի նախընթաց բարեհաճութեամբ, տպագրեց «Տեսութիւն տասնամեայ գործողութեանց և Հաշուոց Հոգաբարձուաց Ներսիսեան Հայոց Հոգևոր Ուսումնարանին Տփլիսայ, ի 1851—ց1861 ամի», որի մէջ աւելի մանրամասն է Հաշուէտուութիւնը տնտեսական մասին):

Իսկ ժողովրդից ընտրուած մասնաժողովը, մշակելով Դպրոցի կանոնադրութեան Համար Հիմնական կէտերը՝ յատուկ պատգամաւորութեան ձեռքով (Կար. Վասակեան, Յ. Ղայթմազեան, Գր. Իզմիրեան, Միք. Միանսարեան,

Ա. Սվեչնիկեան և Յովհ. Ալիբեգեան) մայիսի 25-ին ուղարկեց Էջմիածին, Կաթողիկոսի Հաստատութիւնը ստանալու համար: Կաթողիկոսը, մի քանի յաւելումներ արաւ, ի միջի ալլոց՝ Դպրոցի անուան վրայ աւելացրեց «Ներսիսեան» կոչումը, «Ի հոգեկան պարծանս երջանկայիշատակ սկզբնապատճառ Հիմնադրի նորին», ապա այդ Հիմնական կէտերն ընդարձակելով՝ կազմեց կանոնադրութեան նախագիծ, որի մէջ մտցրեց և մի քանի յօդուածներ Հոգաբարձութեան և Յ. Ղայթմազեանի նախապէս ուղարկած նախագծից: Այս կանոնադրութիւնը յունիսի 9-ի կոնդակով № 327 Հաստատելով՝ ուղարկեց Թիֆլիս, պատգամաւորների ժողովին, և պատուիրեց, որ Թիֆլիսի ծխականները, Համաձայն այդ կանոնադրութեան, ընտրեն իւրաքանչիւր եկեղեցուց 3 պատգամաւոր, որոնք ժողով կազմելով ընտրեն 12 անդամ Հոգաբարձութեան և 4 կանգիդատ, և առաջարկեն իրան Հաստատելու:

Ընտրութիւնը կատարուեց և 1861 թ. օգոստոսի 6-ին ուղարկուեց Կաթողիկոսին Հաստատութեան: Հաստատութիւնը տրուեց Մատթէոս Կաթողիկոսի № 466 կոնդակով սեպտեմբերի 1-ին, և ըստիւրած Աստուծոյ Հոգւոյն յոմեանս պաշտօնապէս գոյութիւն ստացաւ այս օրից:

ԺԶ.

Մատթէոս Կաթողիկոսի Հաստատած Կանոնադրութիւնը, որով Ներսիսեան Դպրոցը նոր շրջանի մէջ մտաւ և կառավարոււմ է մինչև այժմ՝ հետևեալ հիմնական կէտերն ունի:

Դպրոցը գտնոււմ է ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Էջմիածնի Սինոդի լիակատար տեսչութեան տակ և նպատակ ունի պատրաստել բարեկիրթ և արժանաւոր պաշտօնեաներ Հայոց եկեղեցիների Համար, ըստ ներքին կոչման և յօժարակամ ցանկութեան, և ուսուցիչներ ծխական ուսումնարանների Համար: Նա կառավարոււմ է Հոգաբարձութեան ձեռքով, որ ընտրոււմ է Թիֆլիսի Հայ Հասարակութեան ծխական պատգամաւորների ձեռքով չորս տարի ժամանակով և Հաստատոււմ է Կաթողիկոսից: Հոգաբարձութիւնը բաղկանոււմ է 12 անդամից և 4 չորս կանդիդատից՝ նրանց փոխարինելու Համար. նրա նախագահն է Թիֆլիսի Թեմի առաջնորդը, իբրև առաջին Հոգաբարձու: Հոգաբարձութեան անդամ է և Դպրոցի տեսուչը, որ ընտրոււմ է Հոգաբարձուներից և Հաստատոււմ է Կաթողիկոսից: Բոլոր Հարցերը Հոգաբարձութեան մէջ վճռոււմ են ձայների առաւել-

լութեամբ, և նախագահը ունի $1\frac{1}{2}$ ձայն: Հոգաբարձութեան պարտաւորութիւններն են — ուսման ընթացքի ձև կազմել և բաժանել ըստ դասարանների. թոյլ տալ կամ կազմել դասագրքեր. վարձել և արձակել ուսուցիչներ, բացի կրօնական ուսմանց ուսուցիչներից, որոնք ընտրուում են առաջնորդից. ընդունել և արձակել որդեգիր և երթեկեկ աշակերտներ, փոխել դասարանից դասարան և աւարտման ատտեստատ տալ. կազմել մատենադարան և բնական գիտութիւնների կաբինետ. Գպրոցի ել և մուտքի նախահաշիւներ կազմել. եկամուտներն ստանալ և ծախսերը անել. աճուրդներ նշանակել Գրպրոցի կալուածները կապալով տալու կամ պէտք եղած գործերը կատարել տալու. գնել պէտք եղած առարկաները. քննել Գպրոցի Հաշիւները. Կաթողիկոսին Հաշիւ ներկայացնել ըստ ուսումնական մասին, իսկ Սինօղին՝ ըստ տրնտեսական մասին: Տեսուչը Հսկում է ուսուցիչների և վերակացուների՝ պարտաւորութիւնները ճշտիւ կատարելուն, աշակերտների վարք ու բարքի, Գպրոցի ներքին կացութեան, որդեգիրների սնունդի, զգեստի և այլ պիտուքների վրայ: Տեսուչը նախագահում է Մանկավարժական ժողովին, որ բաղկանում է ուսուցիչներից և վերակացուներից և որոշումներ է կայացնում

բուն ուսումնական մասի վերաբերութեամբ, որոնք տեսչի միջոցով առաջարկուած են Հոգաբարձութեան քննութեան և Հաստատութեան: Աշակերտները բոլորը ձրի պէտք է ուսում ստանան. նրանցից որք աղքատները, մանաւանդ հոգևորականների որդիներից, ընդունուած են որդեգիր և պահուած են Գպրոցի Հաշուով, թուով մինչև 30 հոգի: Կարող են լինել և թոշակատու աշակերտներ, որոնք ծնողների կամ բարերարների Հաշուով կրնակին և կը սնուին Գպրոցում, որդեգիրների հետ: Գպրոցը ունի 6 դասարան, բացի պատրաստականից: Աւանդելի առարկաներն են—սրբազան պատմութիւն հին և նոր Կտակարանաց. քրիստոնէական վարդապետութիւն, բացատրութեամբ Հայաստանեայց Եկեղեցու ծէսերի և արարողութիւնների. Հայոց եկեղեցական պատմութիւն. Հայոց լեզու և պատմութիւն գրականութեան, ռուսաց լեզու և գրականութիւն, Ֆրանսիացոց լեզու և գրականութիւն, լատիներէն. մատեմատիկա. պատմութիւն Հայոց, ռուսաց և ընդհանուր. աշխարհագրութիւն ընդհանուր, ռուսաց և Հայաստանի. բնագիտութիւն, բնական պատմութիւն, առտնին բժշկականութիւն. վայելչագրութիւն, նկարչութիւն և երգեցողութիւն: Ծխական ուսումնարանները Թիֆլիսում են—

Թարիւում են Ներսիսեան Դպրոցի Հոգաբար-
ձութեան տեսչութեան:

Այս կանոնադրութիւնը, ինչպէս երևում է
Սինօդի գրութիւնից 1864 թուի դեկտ. 5-ից
№ 1931՝ ստացաւ Նորին Կայսերական Ֆար-
ձրութեան Կովկասեան փոխարքայի թույտու-
թիւնը՝ գործադրուելու համար, ինչպէս հաղոր-
դուած է Սինօդին գլխաւոր կառավարութեան
կառավարչի գրութեամբ 1-ից սեպտ. 1864,
№ 6878:

Միւս նախագիծը, որը կազմել էին երկու
Հոգաբարձուները և տեսուչ Ղայթմագեանցը և
որից մի քանի յօդուածներ միայն մտան վերո-
լիշեալ հաստատուած կանոնադրութեան մէջ՝
թէ՛ մշակման և թէ՛ բովանդակութեան կողմից
զգալի տարբերութիւններ էր ներկայացնում:
Օրինակ, ըստ այն նախագծի՝ թեմական առա-
ջնորդը և Դպրոցի տեսուչը աւելի լայն իրա-
ւունքներ ունին. Մանկավարժական ժողով չկայ,
այլ տեսուչը կարող է, եթէ կամենայ՝ խորհրդի
հրաւիրել ուսուցիչներին. որդեգիրները անշուշտ
պէտք է հոգևոր կոչումի մէջ մտնեն. Հոգա-
բարձութիւնը բաղկանում է 6 անդամից, որոն-
ցից հինգը ընտրւում են պատգամաւորներէ
ձեռքով, 3 տարի ժամանակով. վեցերորդն է:
տեսուչը, ևն:

ԺԷ.

Առաջին Հոգաբարձութեան անդամներն էին—Գաբր. Ղորղանեանց, Ստ. Ղամբարեանց, Իշխ. Գր. Բէհբուզեանց, Կար. Վասակեանց, Յար. Յովհաննիսեանց, Յար. Մարկոսեանց, Դաւ. Մելիքեանց, Գաբր. Խատիսեանց, Ստ. Սարգսեանց, Ռոմ. Նազիրեանց, Աւ. Սվեչնիկեանց, Նազ. Նազարբէգեանց. իսկ կանդիդատներ՝ Գր. քահ. Տէր-Բարսղեանց, Լէօն Էլիմիրգեանց, Գան. Իզմիրեանց և Յովհ. Ալիբէկեան: Սրանք թէև Հաստատուեցին 1861 թուի սեպտեմբերի 1-ին, բայց Սարգիս արքեպիսկոպոսի դէմ ծագած կռիւները քանի շարունակուում էին՝ չկամեցան պաշտօնի մէջ մտնել: Երկու Հոգաբարձուները վերջին նիստ ունեցան Հոկտեմբերի 6-ին և գրաւոր դիմելով առաջնորդին՝ խնդրեցին Գպրոցն իւր գոյքերով ստանալ իրանցից, որովհետև նորընտիր Հոգաբարձուները «ըստ ինչ-ինչ արգելառութից» չեն մըտնում պաշտօնի մէջ: Գպրոցը իւր կայքերով Հոկտ. 12-ին լանձնուեց Սարգիս արքեպիսկոպոսին. իսկ սա շուտով թեմական առաջնորդութիւնից դուրս գալով՝ պէտք է մեկնէր դէպի Էջմիածին, ուստի Գպրոցը նոյեմբերի 6-ին

յանձնեց Մկրտիչ քաչ. Տէր-Գրիգորեանցին: Սարգիս արքեպիսկոպոսի մեկնելուց յետոյ միայն, կաթողիկոսի նույնմբեր 19-ի № 614 կոնդակի յորդորանքի համաձայն, նոր Հոգաբարձութիւնը ստանձնեց իւր պաշտօնը 1861 թուի դեկտեմբերի 1-ին:

Սարգիս արքեպիսկոպոսից յետոյ թեմի առաջնորդ նշանակուեց Մակար արքեպիսկոպոսը, որ և ըստ կանոնադրութեան եղաւ նախագահ առաջին Հոգաբարձութեան:

Հոգաբարձութեան առաջին գործը պէտք է լինէր բնականաբար՝ ծանօթանալ Դպրոցի տրնտեսական և ուսումնական դրութեան հետ: Այս նպատակով նա անմիջապէս դիմեց դպրոցական եկամուտների բոլոր կառավարիչներին, պահանջելով մանրամասն տեղեկութիւններ ու հաշիւներ իւրաքանչիւրի կառավարած բաժնի վերաբերութեամբ. յանկարծական վերազննութիւն կատարեց գանձարանի հաշուէմատեաններին, որոնք գտաւ ստոյգ և կանոնաւոր դրութեան մէջ: Ընդհանուր հարցաքննութիւն նշանակեց աշակերտներին, ծանօթանալու համար նրանց պատրաստութեան և իւրաքանչիւր ուսուցչի արդիւնաւորութեան հետ: Յանկացած տնտեսական և ուսումնական տեղեկութիւններն ստանալուց յետոյ՝ համապատասխան կարգադրու-

Թիւններ արաւ: Տնտեսական կառավարիչնե-
րից մի քանիսին փոխեց, զանձապաւ մնաց
Մկրտ. քաւ. Տէր-Գրիգորեանցը, որ միւսոյն
ժամանակ տպարանի էլ վերատեսուչ էր: Մկր-
տիչ քաւանան ապա հրատարական տուեց իւր
երկու պաշտօններից էլ, և Հոգաբարձութիւնը
զանձապաւ և տպարանի կառավարիչ ընտրեց
Թադ. քաւ. Խօջաէնիաթեանին, պատուիրելով
կարգի բերել և բանեցնել տպարանը, որ մատ-
նուած էր անգործութեան: 1862 թուի եր-
կրորդ կէսին ձուլուեց տպարանի համար մօտ
37 պուդ տառ, և տպարանն սկսեց նորից գոր-
ծել: 1866-ի նոյեմբերին զանձապաւութիւնը
յանձնուեց Գ. քաւ. Տէր-Յարսղեանցին:

Դպրոցի ուսումնական վիճակը Հոգաբար-
ձութիւնը գտաւ միջակ դրութեան մէջ. կային
շատ թոյլ, բայց և շատ լաւ դրուած առար-
կաներ, ընդհանրապէս բաւարար. բայց կարգու
կանոնի վերաբերութեամբ շատ ցաւալի գտաւ
դրութիւնը, «որ չէ կարելի գրով յայտնել և ոչ
բերանացի պատմել»: Հոգաբարձութիւնը, տես-
չի հետ խորհրդակցելով՝ որոշեց ուսման դասըն-
թացը, կանոնադրութեան համաձայն, 6 դա-
սարանի վրայ բաժանել, և առարկաների ըստ
դասարանների բաշխումը կանոնաւորելու համար՝
առ ժամանակ Գ. դասարանը փակեց և նրա-

նում սովորող աշակերտներին փոխադրեց Գ. դասարան, միաժամանակ որոշեց բանալ Ա. դասարանի զուգընթաց բաժանմունք: Արձակեց Յուսուցիչ, որոնց առարկաները թույլ էին նկատուել. նրանցից մէկին՝ նաև ոչ-զուվելի վարքի պատճառով, և միջոցներ ձեռք առաւ՝ Գպրոցում ներքին կարգ ու լաւ վարք հաստատելու:

Գպրոցի համար նոր շինութիւն անելու էլ Հետամուտ եղաւ Հոգաբարձութիւնը, որովհետև ներկայ շէնքը գտնում էր դպրոցի համար անյարմար, ինչպէս և երբեակ Հոգաբարձութիւնը: Փողի պակասութիւն զգալով՝ Հոգաբարձութիւնը բանակցութիւն սկսեց Յովս. Էֆէնդեանի կտակակատարներէ հետ, (որոնցից մէկը անդամ էր նաև Հոգաբարձութեան), այն պայմանով, որ կտակակատարները, Գպրոցի կաշքերի գրաւականով, կտակուած գումարը փոխ տան Հոգաբարձութեան, չափաւոր տոկոսով՝ 1,000 աշակերտի համար դպրոցական շէնք կառուցանելու նպատակով (1863, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր): Բանակցութիւնները յաջող ելք ունեցան. կաթողիկոսը հաւանութիւն տուեց Հոգաբարձութեան մտադրութեան. կտակակատարները արդէն 10,000 ռ. յանձնեցին Հոգաբարձութեան ի հաշիւ փոխառութեան: Բայց յայտնի չէ գործերից թէ ինչ պատճառով Հոգաբարձութիւնը

1864-ի զեկտեմբերին, նկատելով որ նոր շինութեան գործը զեռ անորոշ և անստույգ է՝ երկուստեք Համաձայնութեամբ ոչնչացրեց պայմանը, ստացած փողի մի մասը վերադարձնելով կտակակատարներին, իսկ միւսը պարտք պահելով իւր վրայ:

Թիֆլիսում գտնուող ծխական-եկեղեցական ուսումնարանները ըստ Կանոնադրութեան ենթարկուած էին Հոգաբարձութեան տեսչութեան: Նոյն իրաւունքը դարձեալ Հաստատեց Մատթէոս Կաթողիկոսը 1862 թ. սեպտեմբերի 2-ին № 280 կոնդակով, յորդորելով Հոգ տանել և բարեկարգել նրանց: Հոգաբարձութիւնը նախ տեղեկութիւններ Հաւաքեց գոյութիւն ունեցող ծխական-եկեղեցական ուսումնարանների մասին: Երևեց, որ այդ ժամանակ Թիֆլիսում կար 7 ծխական ուսումնարան—Մողնու Սուրբ Գէորգ, Բերդի Կաթողիկէ եկեղեցու, Սուրբ Սարգսի, Չամքորեցոց եկեղեցու, Սուրբ Մինասի, Սուրբ Կարապետի և Սուրբ Նշանի, իւրաքանչիւրը երկու ուսուցչով, և բոլորը միասին 236 աշակերտով: Այնուհետև Հոգաբարձութիւնը այս ծխական ուսումնարանների Համար սահմանեց ծրագիր ուսանելի առարկաների, Հոգ տարաւ յարմար ուսուցիչներ գտնելու, իւրաքանչիւր ուսումնարանի երկու ուսուցչին սահմանեց տարե-

կան 300 ր. ռոճիկ, որ գերազանցում էր մինչև ցայն վճարուած ռոճիկները: Կարգադրեց որ ծախսուելիք գումարները նախապէս իւրաքանչիւր եկեղեցուց մտցնուին Դպրոցի գանձարանը, որպէսզի Հոգաբարձութիւնը ըստ այնմ իւր կարգադրութիւնները գործ դնէ: Այս իմաստով թուղթ գրեց Կոնսիստորին (նոյեմբեր 16, 1862), խնդրելով Հոգ տանել, որ այդ գումարները զըրկուին Հոգաբարձութեան, որ ապա իւր տեսչութեան տակ կառնէ յիշեալ ուսումնարանները: Կոնսիստորի կողմից կարգադրութիւն չեղաւ, և ծխական ուսումնարանների մասին Հոգաբարձութեան Հոգացողութիւնը մնաց առանց գործնական Հետեանքի:

Նոյն Կոնսիստորը 1866 թ. օգոստոսին յայտնեց Հոգաբարձութեան, թէ որովհետև սրա անդամները ժամանակ չունին վերահսկելու թէլէթի, Չաւնաբաթի, Կրճանիսի և Բոլնիսի ուխտատեղիների վրայ՝ ուստի ինքը առել է նրանց իւր Հսկողութեան տակ և Հրամանագրել է նրանց վերատեսուչներին, որ վերանորոգութեան անունով Հաւաքուած և Հաւաքուող նուէրները ուղարկեն իրան, Կոնսիստորին՝ ուխտատեղիների շինութեան և վերանորոգութեան վրայ գործ դրնելու Համար: Հոգաբարձութիւնը մերժեց ենթարկուել այս կարգադրութեան, և այս առի-

Թով տարաձայնութիւն ծաղեց Հոգաբարձութեան անդամների և նախագահ Մակար արքեպիսկոպոսի մէջ:

Դպրոցի ել և մուտքը փոքր ինչ ընդարձակուեց այս Հոգաբարձութեան կառավարութեան ժամանակ. 1861-ի մուտքն էր (կլոր թուերով) 25,300 ռ., իսկ ծախքը՝ 22,500 ռ., 1867-ին մուտքը հասաւ 33,900 ռուբլի, իսկ ծախքը՝ 32,100 ռ.:

1861—67 թուականներում Դպրոցի հաշուով տպուեցին — «Պարլէյի գրույցները», թարգմանութիւն կամսար Սճնեցու, և Ս. Պալասանեանի «Պատմութիւն ազգային գրականութեան» (առաջին և միակ հատորը):

ԺԸ.

Ուսումնական մասին գալով՝ նախ յիշենք Հոգաբարձութեան կարգադրութիւնները տեսուչների վերաբերմամբ: Գեռ պաշտօնի մէջ չմտած՝ Հոգաբարձութիւնը տեսուչ էր ընտրել իւր անդամակիցներից կար. վասակեանցին, որ և հաստատուեց պաշտօնի մէջ 1861 թուի նոյեմբեր 19-ի կոնդակով, № 615: Մօտ երկու տարի պաշտօն վարելուց չետոյ վասակեանցը, նշանակուելով Սինօզի, պրօկուրօր՝ թողեց տեսուչ-

Թիւնը և Հոգաբարձութեան անդամութիւնը (10 օգոստ. 1863): Նրա փոխարէն տեսչի պաշտօնակատար ընտրուեց Դպրոցի ուսուցիչներէց Գար. Մուրատեան (այժմ Մելքիսեղեկ արքեպիսկոպոս): Յաջորդ տարուայ մարտի 24-ին տեսուչ ընտրուեց Հոգաբարձութեան անդամներէց բժ. Յարութիւն Յովհաննիսեան, Համաձայն Կաթողիկոսի առաջադրութեան և նախագահի խնդրին, որ տեղիք տուեց տարաձայնութիւնների, ինչպէս քիչ յետոյ կտեսնենք: Յովհաննիսեանը, ծագած տարաձայնութիւնների պատճառով նոյն տարուայ յուլիսի 30-ին հրատարուեց տեսչութիւնից և միանգամայն Հոգաբարձութեան անդամութիւնից: Ժամանակաւոր պաշտօնակատար ընտրուեց Գաբր. Հէջուբեանց, որ իւր վիճակի և իրաւունքների անորոշութիւնը տեսնելով՝ 1865-ի յունվարին խնդրեց Հոգաբարձութիւնից՝ կամ իրան տեսչական իրաւունքներ տալ, կամ ուրիշ մէկին ընտրել Հաստատուն տեսուչ: Հոգաբարձութիւնը, որովհետեւ իւր պաշտօնավարութեան ժամանակը մօտ էր լրանալու՝ չընտրեց Հաստատուն տեսուչ, այլ ժամանակաւոր տեսուչ նշանակեց Յովս. Փոնդոյեանցին, մինչև նոր Հոգաբարձութեան Հաստատութիւնը: Եւ որովհետեւ այս վերջինս յետաձգուեց Մատթէոս Կաթողիկոսի վախճա-

նելու պատճառով՝ ուստի Փոնդոյեանը, 2 տարի պաշտօն վարելուց յետոյ, Հրաժարական տուեց)1867, յունվ.), և պաշտօնակատար ընտրուեց Գպրոցի ուսուցիչներինց Յակ. Էլիմիրզեանց, մինչև նորընտիր Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի գալուստը: Տեսուչների այս յաճախակի փոփոխութիւնը, որ անտարակոյս չէր կարող նպաստաւոր լինել Գպրոցի բարեկարգութեան և առաջադիմութեան՝ հետևանք էր գլխաւորապէս այն տարաձայնութեան, որ ծագեց իրաւունքի գործադրութեան վերաբերութեամբ Հոգաբարձութեան և ծայրագոյն հոգևոր իշխանութեան մէջ, որ գուցէ բացատրուի Կանոնադրութեան դեռ նոր գործադրուելուց առաջացած թիւրիմացութեամբ: Մատթէոս Կաթողիկոսը, հաստատելով Գպրոցի Կանոնադրութիւնը, որով ուսուցիչներ ընտրելու և արձակելու, ինչպէս և տեսուչ ընտրելու իրաւունքը ամբողջապէս վերապահուած էր Հոգաբարձութեան՝ երկու անգամ ինքը շեղուեց Կանոնադրութիւնինց, միջամտելով Հոգաբարձութեան իրաւունքին: Առաջին անգամ, երբ Հոգաբարձութիւնը 1862-ի սկզբին արձակեց մի ուսուցիչ թոյլ պարապմունքի և ոչ-գովելի վարքի պատճառով՝ Կաթողիկոսը կոնդակով պատուիրեց Հոգաբարձութեան, որ դարձեալ այն ուսուցչին յանձնեն

նրա դասերը: Հոգաբարձութիւնը այս առիթով որոշեց (օրագիր 1862, 8 փետրվարի) «մի կողմ դնելով անձնական պատիւը»՝ կատարել Կաթողիկոսի կամքը, բայց միևնոյն ժամանակ յայտնել Հայրապետին, թէ իրանց արձակածը այնպիսի մէկն է եղել, որին չէ կարելի մէկ օր անգամ մօտ թողնել Գպրոցին. ուստի խնդրել Վեհափառից, որ հրամայէ դարձեալ արձակել նրան: Երկրորդ դէպքը վերաբերում էր տեսչի ընտրութեան: Երբ Կ. Վասակեանցի հեռանալուց յետոյ Հոգաբարձութիւնը, ժամանակաւոր պաշտօնակատար ընտրելով, հետամուտ էր տեսչացու մի յարմար մարդ գտնելու՝ ահա ստացուեց Կաթողիկոսի կոնդակը 1864 թ. յունվարի 5-ից № 8, որով պատուիրում էր տեսուչ ընտրել բժ. Յար. Յովհաննիսեանցին, Հոգաբարձութեան անդամներից: Այս անգամ Հոգաբարձութիւնը հարկ համարեց պաշտպանել իւր իրաւունքը և փետրվարի 29-ին № 60 գրութեամբ յայտնեց Կաթողիկոսին, որ դժուարանում է կատարել նրա պատուէրը, որովհետև դրանով խախտուում է Կանոնադրութիւնը, որբինքը Հայրապետն է վաւերացրել: Այս գրութեան ի պատասխան՝ առաջնորդն ստացաւ Կաթողիկոսից կոնդակ № 156, մարտի 8-ից գրբուած, որի մէջ երկայնամիտ Հայրապետը բա-

ցատրում էր, թէ նպատակ չէ ունեցել խախտել իւր վաւերացրած սկզբունքը, այլ հոգալով Գպրոցի առաջադիմութեան մասին և լաւ ճանաչելով իւր առաջարկած անձի բարեմասնութիւնները՝ ցանկալի էր գտնում նրա տեսչութիւնը. այժմ էլ առաջնորդին պատուիրում էր՝ «առանց տարաձայնութեան» լուծել տեսչական հարցը, և հայրական յորդորներ էր տալիս հոգաբարձուներին՝ սիրով և համաձայնութեամբ գործելու: Այս կոնդակի հիման վրայ առաջնորդը ինդրեց հոգաբարձուներից, որ կատարեն կաթողիկոսի նախկին տնօրէնութիւնը և տեսուչ հրաւիրեն բժ. Յար. Յովհաննիսեանցին: Հոգաբարձութիւնը, այսպիսի դրութեան մէջ, համաձայնութիւն չայտնեց, բայց մի ընդարձակ, պատճառաբանուած գրութիւն ուղարկեց կաթողիկոսին, որի մէջ բացատրելով Տէչ իշխանութեան կարևորութիւնը, երկու իշխանութեան անյարմարութիւնը, որից շատ երկպառակութիւններ կալող են ծագել՝ ինդրում էր, որ դրանից յետոյ տեսչի և ուսուցչի ընտրութիւնը վերապահուի միայն հոգաբարձութեանը: Այնուհետև մի կողմից հոգաբարձութեան լիազօրութեան ժամանակի վերջանալը, միևս կողմից Մատթէոս կաթողիկոսի վախճանելը պատճառեղան, որ հաստատ տեսչի ընտրութիւնն ու

Հաստատութիւնը ձգձգուեց մինչև նոր Հոգաբարձութեան Հաստատութիւնը:

Գլրոցի ներքին կեանքում այս Հոգաբարձութեան ժամանակ՝ նշանակելու է այն, որ Գ. դասարանը ժամանակաւոր կերպով փակուելուց յետոյ՝ 1862-ին վերաբացուեց, ուր, քըննութիւններէից յետոյ, փոխադրուեցին Գ. դասարանի աշակերտները, (որոնք բաղկացած էին բուն Գ. դասարանի և փակուած նախկին Գ. դասարանի աշակերտներից): Յաջորդ թուին բացուեց Ե. դասարան, որ առաջին անգամ 12 ընթացաւարտ տուեց 1864-ին: (Այս ընթացաւարտների թուումն էին ի միջի այլոց Յովհ. Չիգրինեան, Լ. Թիւրիկեան, Յար. Աբէլեան, Աղ. Ղազազեան, Միս. Արամեան, որոնք բոլորը յետոյ բարձրագոյն կրթութիւն ստացան): Իսկ Զ. դասարանը բանալը չյաջողուեց այս Հոգաբարձութեան:

Գլրոցի գրադարանը այս միջոցին Հարըստացաւ Յովս. Էֆէնդեանի կտակած գրքերով: Հոգաբարձութեան պատուէրով կազմուեցին առանձին ցուցակներ ընթերցանելի և վաճառելի գրքերի:

ԺԹ.

Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի գալուց և Հաստատուելուց յետոյ՝ Հոգաբարձութիւնը յոյս ունէր, որ նոր ընտրութիւն կնշանակուի, և իրանք, որ Մ տարուց ի վեր պաշտօնի մէջ էին և արդէն թուով շատ պակասել՝ կարձակուին պաշտօնից: Բայց նրա սպասածի Հակառակը դուրս եկաւ: Նորընտիր Կաթողիկոսը 1868 թ. փետրվ. 9 կոնդակով յանուն առաջնորդին՝ յորդորում էր Հոգաբարձութեանը, որ պաշտօնը շարունակէ և Գպրոցը կարգի բերէ ըստ տրնտեսական և ուսումնական մասին: Հոգաբարձութիւնը այս առիթով նիստ ունեցաւ փետրըվարի 18-ին և մի ընդարձակ օրագիր կազմեց, որի մէջ սաստիկ զանգատուում է առաջնորդի վրայ, որ ուխտատեղեաց վերաբերութեամբ խախտեց Հոգաբարձութեան իրաւունքը,՞ վեց տարուայ ընթացքում ոչ մի օժանդակութիւն և խրախոյս ցոյց չտուեց Հոգաբարձութեան՝ Գպրոցը բարեկարգելու համար, և այժմ ոչ մի միջոց ձեռք չէ առնում, որ նոր ընտրութիւններ կատարուին: Գպրոցի անբարեկարգ դրութեան «միակ պատճառը՝ նոր Հոգաբարձունքի ընտրութեան յետաձգումն է»,—ասում է նա.

օրանով խախտում է ժողովրդի իրաւունքը, իսկ առաջնորդը չէ ուզում լսել և յարգել այդ իրաւունքը: Այս օրագրի պատճէններն ուղարկելով առաջնորդին և կաթողիկոսին՝ Հոգաբարձութիւնն ամբողջապէս դադարեց այլ ևս նիստերին գալ, այնպէս որ առ ժամանակ նիստեր կայացնում և հարցերը վճռում էին միայն առաջնորդն ու տեսչի պաշտօնակատարը:

Այս ազդու բողոքն ու միջոցը ունեցան իրանց հետևանքը: Հուտով նշանակուեց նոր հոգաբարձական ընտրութիւն, որ և հաստատուեց 1868 թ. ապր. 13-ին № 122 կոնդակով: Այս նոր ընտրուած Երկրորդ Հոգաբարձութեան անդամներն էին—Գր. քհ. Տէր-Բարսղեան, Թադ. քհ. Խոջանիւթեան, Իշխ. Միք. Բէհբուղեան, Ստ. Բաստամեան, Միք. Տէր-Գրիգորեան, Գր. Իգմիրեան, Բարս. Խոջայեան, Յով. Խանջեան, Սոլ. Վարձեկեան, Հէջ. Հէջուբեան, Նիկ. Ալադաթեան, Յովհ. Չիթախեան. իսկ փոխանորդներ—Ղ. քհ. Խարաղեան, Ջաք. Գրիգորեան, Յովհ. Տէր-Յովսէփեան և Խաչ. Աւվանեան: Հոգաբարձութիւնը պաշտօնի մէջ մտաւ մայիսի 4-ին:

Նոր Հոգաբարձութիւնը անմիջապէս հետամուտ եղաւ ծանօթանալու Գլխոցի տնտեսական զրութեան հետ և նշանակեց վերագննու-

Թիւն հաշիւների, մոմավաճառութեան, պահարանի, ուխտատեղեաց, կալուածների ևն: Նա կառավարիչների մէջ փոփոխութիւններ արաւ, և զանձապահութեան պաշտօնն յանձնեց Յովհ. Չիթախեանին, իսկ կալուածների վերատեսչութիւնը՝ Թ. քահ. խոջանիաթեանին: Այս Հոգաբարձութեան չորսամեայ գործունէութեան մէջ լիշեղու արժանի են հետեւեալ կարգադրութիւնները:

Գալրոցական կալուածները մինչև այդ ժամանակ կառավարում էին տնտեսական կերպով և ցանկալի արդիւնք չէին տալիս: Հոգաբարձութիւնը մտքեց կապալի սկզբունքը համաձայն Անոնադրութեան 48 յօդուածին: Նոյնպէս մոմավաճառութիւնը, որ առաջ կատարում էր Աւագ պահարանից, Հոգաբարձութեան նշանակած մարդու ձեռքով՝ շօշափելի արդիւնք չէր տալիս և շատ անգամ ծախսը եկամուտից աւելի էր լինում: Եկամուտի այս աղբիւրն էլ որոշեց կապալով տալ: Մոմավաճառութիւնը առաջին անգամ կապալով տրուեց 1868-ի օգոստոսին, տարեկան 7,000 ռուբլիով. իսկ երկրորդ կապալի ժամանակ, 1870 թ. յուլիսին, կապալագինն իջաւ 5,500 ռ. տարեկան, (որ յետոյ դարձեալ սկսեց աւելանալ): Աւերանորոգեց ամբողջապէս հին գալրոցի շէնքը,

որ քայքայուել, անպէտք էր դարձել. ներքևի յարկում շինեց 27 կրպակ, որոնք վարձով տրբուեցին, իսկ վերի յարկը վերանորոգուելուց յետոյ կապալով տրուեց, տարեկան 1,500 ռուբլիով:

Տպարանը, որ 1865 թուից մնացել էր անգործ՝ որոշեց օգտակար դարձնել: Նախ Ստ. Նազարեանցի ձեռքով նրան կարգի բերեց, ապա 1870 թ. սկզբին կապալով տուեց Հ. Էնֆիաճեանցին, տարեկան 100 ռուբլիով:

Գպրոցի եկամուտներն ու ծախսերը այս Հոգաբարձութեան ժամանակ աւելացան: 1868 — 1871 թուերում, ժապաւինեալ մատեանների հիման վրայ, Գպրոցի ընդհանուր արդիւնքն է եղել միջին թուով տարեկան աւելի քան 33,000 ռուբլի:

Ի.

Ուսումնական մասը շատ անմխիթար դրութեան մէջ գտաւ Հոգաբարձութիւնը: Յաճախակի փոփոխուող տեսչի պաշտօնակատարները չէին կարողանում մի լայտնի ուղղութիւն մը տոնել, հաստատ ուսուցչական խումբ կազմակերպել և տւական գործունէութիւն ունենալ, առանց որոնց անկարելի է առաջադիմութիւնը: Թէ որչափ թույլ էր առաջադիմութիւնը Գր-

պրոցում՝ կարելի է գուշակել նրանից, որ Ուսուցչական ժողովը մայիսի 7-ին վճռեց՝ բոլոր աշակերտներին թողնել միևնույն դասարաններում, բացառութեամբ մի քանիսին. իսկ բարձր (Ե.) դասարանի աշակերտներին իրաւունք տալ՝ մի տարի էլ մնալ նոյն դասարանում: Տարեկան Հարցաքննութեան մասին կարծիքները տարբերուեցին. մեծամասնութիւնը գտաւ, որ աւելորդ է Հարցաքննութիւն անելը: Հոգաբարձութիւնը սակայն, նկատելով որ նոր է մտել պաշտօնի մէջ և առանձնապէս կարիք ունի ծանօթանալու Գպրոցի ուսումնական վիճակի հետ՝ չընդունեց Ուսուցչական ժողովի այս վճիռներէից և ոչ մէկը, այլ որոշեց Հրապարակական Հարցաքննութիւն անել և ըստ այնմ կարգադրել փոխադրութեան խնդիրը: Հարցաքննութեան Հետեւանքն այն եղաւ, որ Գպրոցից արձակուեցին 53 աշակերտ, յետ տարուեցին 12, փոխադրուեցին պատրաստականից և առաջին դասարաններից ընդ ամենը 14 աշակերտ. միւս դասարաններից փոխադրուողներ չեղան:

Հարկաւոր էր լուրջ ուշադրութիւն դարձնել ուսումնական մասի վրայ և նրան բարձրացնել ընկած դրութիւնից, որի համար կարևոր էր հրաւիրել իբրև տեսուչ մի փորձուած և հեղինակաւոր անձ: Յուլիսին Հոգաբարձու-

Թիւնը տեսչի պաշտօնակատարութիւնից ար-
ձակեց Յ. Էլիմիրզեանցին և Հետամուտ եղաւ
յարմար տեսչացու գտնելու: Նա վերջ ի վերջոյ
կանգ առաւ պրօֆ. Ստեփանոս Նազարեանցի
վրայ և կաթողիկոսից նախապէս Հաճութիւն
ստանալով՝ բանակցութիւններ սկսեց նրա հետ:
Նազարեանցը Հէնց առաջին անգամից Համա-
ձայնութիւն յայտնեց Հոգաբարձութեան պայ-
մաններին, բայց մի թիւրիմացութեան պատ-
ճառով Հարկ եղաւ նորից գրաւոր բանակցու-
թիւններ անել, այնպէս որ Նազարեանցը Հա-
ղիւ 1869 թ. սեպտեմբերին ոտանձնեց տեսչի
պաշտօնը, որի մէջ Հաստատուեց նոյն տար-
ուայ նոյեմբերի 11-ին, № 367 կոնդակով:

Նոր տեսչի Հետ խորհրդակցելով՝ Հոգա-
բարձութիւնը որոշեց տարեկան Հանդէս (ակտ)
կատարել հոկտեմբերի 12-ին, որի ժամանակ
տեսուչը Հոգաբարձութեան Հրաւերով կարգաց
պատշաճաւոր ճառ. նոյնպէս կարդացուեց «քաղ-
ուածք գործառնութեան Հոգաբարձութեան ըստ
ուսումնական և տնտեսական մասանց յօրէ-
մուտ գործելոյ նոցա»: Այս ակտի նկարագրու-
թիւնը տպուեց 1870-ի սկզբին:

Նոր տեսուչը վերակազմեց ուսուցչական
խումբը, որի անդամների թիւը Հասաւ 14-ի,
որոնցից 10-ը Հին էին, իսկ չորսը նոր: Վերջին-

ների թուումն էր ինքը տեսուչը, որ ստան-
ձնեց Հայերէնի և Հայոց մատենագրութեան
դասերը Ե. դասարանում: Նա բարեկարգեց Ման-
կավարժական ժողովը, որ նրա ժամանակ կոչ-
ւում էր Պետագոգեան ժողով: Թէպէտ Կանո-
նադրութեամբ սահմանուած էր Ուսումնական
խորհուրդ (= Մանկավարժական ժողով), բայց
մինչև Ստ. Նազարեանցի ժամանակ այս ժողովը
չէր գործում կանոնաւորապէս, չէր ունենում
օսհմանուած Հերթական նիստեր, և շատ ան-
գամ նրա իրաւունքների ու պարտաւորութիւն-
ների սահմանները փոխւում էին՝ տեսուչների
կամ Հոգաբարձութեան միջամտութեամբ: Իսկ
Ստ. Նազարեանցը Մանկավարժական ժողովի
Համար ներքին բարեկարգութիւններ սահմա-
նեց և նրա նշանակութիւնը բարձրացնելով՝
տուեց նորան այն դիրքը, որ բնականապէս նա
պէտք է ունենար իբրև մի Հիմնարկութիւն,
որ ամենից մօտ է կանգնած ուսումնական գոր-
ծին, ամենից մօտ ծանօթ է Դպրոցի ուսու-
մնական կարիքներին և ամենից աւելի ձեռն-
հաս է միջոցներ որոնելու՝ ուսումնական դրու-
թիւնը բարելաւելու համար: Նազարեանցի նա-
խագահութեամբ 1869 թ. սեպտեմբերի 17-ին
կայացած նիստում Պետագոգեան ժողովը որո-
շեց ի միջի այլոց — ամիսը մի անգամ նիստեր

ունենալ.—նշանակել մի քարտուղար, որ ար-
ձանագրէ ժողովի որոշումները.—գնել կարևոր
զրքեր և կազմել ֆիզիքական և բնական զի-
տութիւնների հանդերձանք.—բերել տալ ու-
սուցիչները ընթերցանութեան համար լրագիր-
ներ և օրագիրներ ռուսերէն և եւրոպական լե-
զուներով.—աշխարհաբարի դասատուութիւնը
մտցնել դպրոցի Ա—Բ դասարաններում, իսկ
զրաբարն սկսել Գ. դասարանից.—աշակերտնե-
րին ռուսերէն խօսակցութեան մէջ վարժեցնե-
լու համար հրաւիրել առանձին վարժիչ.—որով-
հետև ծխական ուսումնարանները համարում են
խբրև նախապատրաստական դասարաններ Ներս.
Գպրոցի համար՝ ուստի նրանց ենթարկել Ու-
սուցչական ժողովի վերահասութեան, ևն: Այս
միևնոյն նիստում ժողովը առաջարկում է երկու-
անձ՝ իբրև վարժիչ և ուսուցիչ ռուսաց լեզուի:

Մանկավարժական ժողովի այս նիստը, որ
իւր որոշումներով զգացնում է Ստ. Նազար-
եանցի ղեկավարութիւնը՝ միևնոյն ժամանակ
նշանաւոր է նրանով, որ ցոյց է տալիս, թէ
որչափ լայն իրաւունքներ և պարտաւորութիւն-
ներ տուեց նորան նոր տեսուչը, ուրեմն թէ
որչափ բարձր է? գնահատում նա խորհրդակ-
ցական եղանակը ուսումնական մասի վերաբեր-
մամբ: Այս որոշումները տեսուչը հետզհետէ

ներկայացրեց Հոգաբարձութեան, և նրանցից մեծ մասը իրագործուեց: Բացի սրանից սահմանուեց, որ աշակերտներին և ուսուցիչներին Հանգստութիւն տալու Համար՝ ձմեռնային արձակուրդ լինի դեկտեմբերի 23-ից մինչև յունվարի 8. — որ աշակերտները Դպրոց մտնելիս՝ ներկայացնեն ծննդեան և պատուաստի վկայական. — թոյլ տրուեց աշակերտական թատրոնական ներկայացում ձմեռուայ արձակուրդի ժամանակ:

Ուսուցչական խումբը գործում էր Համերաշխութեամբ, և շուտով Դպրոցի ուսումնական մասը բարելաւ վիճակի Հասաւ, որ երևում է Հարցաքննութիւնների Հետեան քննրեց. (1869-ին փոխադրուեցին 54, արձակուեցին 24. 1870-ին փոխադրուեցին 53, արձակուեցին 28. 1871-ին փոխադրուեցին 75, արձակուեցին 9):

Ուսուցչական խումբը ցանկութիւն ունէր՝ որ առաջ բացուած տեսնել և Զ. դասարանը, որ թէպէտ սահմանուած էր Կանոնադրութեամբ, բայց դեռ չէր բացուել՝ միջոցների պակասութեան պատճառով: Եւ ահա 1870 թուի սեպտեմբերին տեսուչը և նրա Հետ 6 ուսուցիչ — Զաք. Գրիգորեան, Պետր. Սիմէօնեան, Միք. Սալամբէգեան, Ամիր. Մանդի-

նեան, Մարտ. Սիմէօնեան և Ստ. աւ. քհ. Ման-
դինեան,—գրաւոր յայտարարութիւն տուին Հո-
գաբարձութեան, թէ իրանք յանձն են առ-
նում ձրիաբար պարապել Ձ. դասարանում, մի-
այն թէ բացուի այդ դասարանը: Սակայն Հո-
գաբարձութիւնը, համաձայն առաջնորդի կար-
ծիքին, բարւոք չհամարեց այդ դասարանը բա-
նալ՝ ձրի դասատուութեան պայմանով: Այս
կերպով Ձ. դասարանի բացումը յետաձգուեց:

Ի Ա.

Երկրորդ Հոգաբարձութիւնը ուշադրութիւն
դարձրեց և Թիֆլիսի ծխական ուսումնարան-
ների վրայ, որոնք, Կանոնադրութեան 34-րդ
յօդուածի գօրութեամբ, ենթարկուած էին ան-
միջապէս Հոգաբարձական խորհրդարանի տես-
չութեան: Իւր ընտրութեան տարին, 1868-ի
Հոկտեմբերին, որոշելով զբաղուել նրանց բարե-
կարգութեամբ՝ իւր անդամակից Գր. քհ. Տէր-
Քարսղեանցին յանձնեց տեղեկութիւններ հա-
ւաքել նրանց թուի, ուսուցիչների և աշա-
կերտների, աւանդուող առարկաների և այլ
հանգամանքների մասին: Տէր-Քարսղեանցի հա-
ւաքած տեղեկութիւններից երևեց, որ այդ ժա-
մանակ Թիֆլիսում եղել են 7 ծխական դպրոց

տղայոց համար և 2^ա աղջկանց համար: Սրանք առ հասարակ եղել են անբարեկարգ գրութեան մէջ, չեն ունեցել տեսուչներ և ուսման ծրագիր. մի տեղ աւելի, ուրիշ տեղ պակաս են եղել սովորեցնելիս: Ուսուցիչները կախուած են եղել եկեղեցիներէ երէցփոխներից, որոնք շատ անգամ ռոճիկները ժամանակին չէին տալիս: Ռոճիկներն եղել են ամսական 5 ռուբլիից մինչև 17 ռուբլի: Այս ուսումնարաններից միայն մէկը, Ս. Գէորգինը, կարողացել է աշակերտներ պատրաստել Գպրոցի Ա. դասարանի համար. միւսները, ինչպէս փորձը ցոյց է տուել՝ չեն կարողացել: Հոգաբարձութիւնը այս մասին խորհրդակցելով՝ դեկտեմբերի 20-ի նիստին հրաւիրեց Թիֆլիսի եկեղեցիների երէցփոխներին և որոշեց՝ իւր տեսչութեան տակ առնել 6 ծխական ուսումնարան, այն է Մողնու Կաթողիկէ Ս. Գէորգի, Աւետեաց եկեղեցու, Հաւլաբարի Ս. Կարապետի, Ս. Մինասի և Չամքորեցոց Ս. Աստուածածնի ծխական ուսումնարանները, որոնցից Աւետեացը և Չամքորեցոցը նոր պէտք է բացուէին: Որոշուեց, որ իւրաքանչիւր ուսումնարանում լինի երկու ուսուցիչ, որոնց վարձ տրուի միասին տարեկան 360 ռուբլի. չունևոր եկեղեցիներին նպաստ տան ունևորները: Ուսումնական մասի տեսչ-

չութիւնը յանձն էր առնում Հոգաբարձութիւնը, իսկ տնտեսականը թողնում էր երէցփոխները վրայ, բայց այն պայմանով, որ երկուսն էլ կարողանան փոխադարձ հսկել միւս մասի կանոնաւորութեան վրայ: Այս օրադրին, քացի նախագահից և անդամներից, ստորագրել են 13 երէցփոխներ: Այս կերպով 1869 թուի սկզբից Հոգաբարձութիւնը սկսեց խնամք տանել ծխական ուսումնարանների բարեկարգութեան վրայ, հրաւիրեց ուսուցիչներ և իւր անդամներից երկուսին նշանակեց տեսուչ այ՛ ուսումնարանների վրայ: 1870 թուի ամառը Հոգաբարձութիւնը մի ուսումնարան էլ բացեց Թէլէթում, սեղի հայ մանուկների համար: Սակայն այս գործառնութեան մէջ Հոգաբարձութիւնը դժուարութիւնների հանդիպեց եկեղեցիների երէցփոխների կողմից, որոնք կամ չէին վճարում ուսումնարանների պահպանութեան համար որոշուած գումարները, կամ ուշացնում էին վճարը: Հոգաբարձութիւնը դիմեց Քէտրդ Վաթողիկոսին, խնդրելով նրա կարգադրութիւնը: Վաթողիկոսը կարգադրեց, որ ծխական ուսումնարանները հանուին Հոգաբարձութեան տեսչութիւնից և յանձնուին ծխականների և երէցփոխների իշխանութեան. Հոգաբարձութիւնը հսկէ նրանց միայն ուսու-

մնական մասի վրայ: Այս առիթով բանակցութիւններ լինելուց յետոյ՝ Հոգաբարձութիւնը 1871 թ. յունվարին որոշեց հրաւիրել ծխական ուսումնարան ունեցող եկեղեցիների երէցփոխներին և նրանց գրաւոր կերպով պարտաւորեցնել, որ ուսուցիչների ռոճիկներն անխափան վճարեն: Այս ծխական ուսումնարանները նկատուած էին իբրև պատրաստական դասարաններ՝ Ներսիսեան Դպրոցի համար, և երբ նրանք բարեկարգուեցին և նրանց թիւն աւելացաւ՝ յաջողակ աւարտողներն այնքան շատացան, որ Դպրոցի Հոգաբարձութիւնն հարկադրուած էր 1869-ին բանալ Ա. դասարանի գուզընթաց: 1870 թ-ուին այս ծխական ուսումնարաններից, չնայելով «ամենախիստ» քննութեան՝ Դպրոցի Ա. դասարանները մտան 39 հոգի:

Դպրոցի աշակերտների ընդհանուր թիւը այս տարիներում տատանոււմ էր 120—140-ի մէջ. որոնցից 25-ը որդեգիր էին բարերարների հաշուով, մօտ 10-ը՝ թոշակաւոր, մնացածները ձրիավարժ երթեակի:

ԻԲ.

Տեսչի և ուսուցչական խմբի խաղաղ գործունէութիւնը վրդովուեց հետեւեալ միջադէպով:

Հոգաբարձու Իգմիրեանը 1871 թուի մարտին մի յայտարարութիւն տուեց իւր երկամսեայ Հերթակալութեան մասին, որի մէջ ցոյց էր տալիս զանազան պակասութիւններ ուսուցիչների և վերակացունների մէջ, մանաւանդ այն՝ որ ուսուցիչները յաճախ բաց են թողնում դասեր, և ուսումնարանի կառավարութիւնը առհասարակ շատ թոյլ է: Հոգաբարձութիւնը այս դեկուցման Հիման վրայ ազդարարութիւն գրեց ուսուցիչներին, որ «այնուհետև իրանց խիղճը արթուն պահեն գործակատարութեան մէջ», յայտնելով որ բաց թողուած դասերի համար ռոճիկներից կհանուի դասին 1 ր. 50 կոպ.: Այս առիթով ուսուցչական խումբը, բացառութեամբ չորսի (որոնց մէջն էր և տետուչը) մի քաղաքավար, բայց խիստ գրաւոր բողոք տուեց Հոգաբարձութեան և Հիմնաւոր ապացոյցներ բերելով իւր բարեխղճութեան՝ ցաւ յայտնեց Իգմիրեանի անյարմար և անվայել վարմունքի մասին, և ուրախութիւն՝ ռոճիկներից բարձում անելու կարգադրութեան առիթով, որով իրանք նիւթապէս կտուժեն, բայց իրանց բարեխղճութիւնը կասկածի չի ենթարկուի: Հոգաբարձութիւնը դժուար դրութեան մէջ ընկաւ. ուսուցիչների բողոքը շատ վիրաւորական էր հոգաբարձուի համար, բայց միևնոյն ժամանակ՝ սա

ինքն էր առիթ տուել այդ բողոքին, ոչ այն-
չափ հիմնաւոր փաստերի վրայ կազմած լինելով
իւր գեկուցումը: Աերջապէս Հոգաբարձութիւնը
որոշեց տեսչին յայտնել, որ ուսուցիչները ա-
ռանց հակառակութեան կատարեն Հոգաբար-
ձութեան կարգադրութիւնը, յիշեցնելով որ ո-
մանք անհոգ են եղել իրանց պարտականութիւն-
ները կատարելու մէջ: Միւսնոյն ժամանակ նա
արձանագրութեան մէջ յիշեց, որ Իգմիրեանի
վարմունքը գտնում է խիստ, և թէ պէտք էր
խնայել ուսուցիչների պատուասիրութիւնը, ի
նկատի առնելով նրանց անցեալ վաստակները:
Թէև այս միջադէպը այսպէս էլ անցաւ
առանց լուրջ անբաւականութիւնների, բայց
ճանր տպաւորութիւն գործեց Ստ. Նազարեանցի
վրայ, որի կառավարութիւնը շատ թոյլ էր գը-
տել Իգմիրեանը և որի մասին նոյնպէս յայ-
տնել էր, թէ 6 օրում 4 գաս է բաց թողել: Պա-
տուասէր տեսչի համար՝ սա առաջին հարուածն
եղաւ, որի վրայ շուտով աւելացաւ երկրորդը:
1871 թ. յուլիսի 1-ին Հոգաբարձու իշխ. Մ.
Քէհրուդեան գեկուցում տուեց քննութիւնների
հետևանքի մասին, որի մէջ ի միջի այլոց յայ-
տնեց, թէ հայերէն լեզուն Ա—Ի. դասարան-
ներում գերազանց է եղել, իսկ Ե.-ում, (որտեղ
ուսուցիչն էր Ստ. Նազարեանցը) ոչ համապա-

տասխան: Նոյն օրն և եթ Ստ. Նազարեանցը
Հրաժարական տուեց ու գնաց Մոսկվա:

Հոգաբարձութիւնը յուլիսի 8-ին նոր տե-
սուց Հրաւիրելու մասին խորհրդակցելով՝ կանգ
առաւ Պետր. Չանշեանցի վրայ և նրան միաձայն
ընտրեց տեսուց (երրորդ անգամ), իսկ մինչև
նրա հաստատուելը՝ տեսչի պաշտօնակատար
ընտրեց Պետր. Սիմէոնեանցին: Չանշեանցից
համաձայնութիւն ստանալով՝ Հոգաբարձութիւ-
նը օգոստոսի 5-ին դիմեց Կաթողիկոսին, խըն-
դրելով նրա հաստատութիւնը: Օգոստոսի 19-ին
առաջնորդը յայտնեց Հոգաբարձութեան, թէ
Կաթողիկոսը իրան գրել է, թէ անձանօթ լի-
նելով Չանշեանցի անցեալ գործունէութեան՝
դժուարանում է նրան հատատել կամ չհաս-
տատել. ուստի առաջարկել է իրան, առաջնոր-
դին, որ անձամբ ծանօթանալ Չանշեանցի ան-
ցեալի հետ և տնօրինէ արժանը. սակայն ինքը,
առաջնորդը, ի նկատ առնելով, որ տեսչի-հաս-
տատութիւնը կախուած է միայն Կաթողիկո-
սից՝ իրան իրաւունք չէ համարում կարգադրու-
թիւն անել տեսչի մասին, այլ գրել է Կաթո-
ղիկոսին նպաստաւոր վկայութիւն Չանշեանցի
մասին և խնդրել է հաստատել Հոգաբարձու-
թեան ընտրութիւնը: Քայց այս հաստատութիւ-
նը այնպէս էլ չստացուեց:

Պետր. Սիմէոնեանցի պաշտօնակատարութեան ժամանակ Դպրոցը շարունակեց իւր խաղաղ ընթացքը. Հոգաբարձութեան յանձնարարութեամբ մշակուեց ծրագիր, որ և սկսեց գործադրուել *): Ամառուայ քննութիւններէց յետոյ, տեսչի պաշտօնակատարի առաջարկութեամբ, որդեգիրներին Հոգաբարձութիւնը ամարանոց ուղարկեց՝ Կրճանիս, որ և այնուհետև սովորութիւն դարձաւ: Նոյն անձը սեպտեմբերին զելուցեց Հոգաբարձութեան, որ կարիք կայ Դպրոցում ունենալու սեփական պատրաստական դասարան (նախակիրթարան): Հոգաբարձութիւնն ընդունեց այս առաջարկութիւնը, և Հոկտեմբերի 1-ից բացուեց նախակիրթարանը, որտեղ մի ամսուայ ընթացքում հաւաքուեց 55 աշակերտ: Այստեղ պարապմունքն առ ժամանակ առանց ծրագրի էլ: Հոգաբարձութիւնը կազմեց մասնաժողով՝ պատրաստականի համար ծրագիր մշակելու և միևնոյն ժամանակ յայտարարեց, որ մասնաւոր անձինք էլ, իբրև կոնկուրսի, առաջարկեն իրանց ծրագիրները: Բայց դեռ ծրագիրներ չըն-

*) Ծրագրի մանրամասնութիւնը աւելորդ ենք համարում բերել այս համառօտ պատմութեան մէջ, քանի որ տեական չէ եղել: Այնուհետև էլ առաջարկուել և ընդունուել են բազմաթիւ ծրագիրներ, բայց այնու ամենայնիւ ծրագրի խնդիրը մինչև այսօր էլ դեռ բաց է:

նութեանը չհասած՝ Երկրորդ Հոգաբարձութեան
ժամանակը լրացաւ, և նա դուրս եկաւ պաշ-
տօնից: Նրա գործերի մէջ յիշենք և այն, որ
Գպրոցի Համար տպագրեց Ստ. Նազարեանցի
կազմած «Գործնական առաջնորդ ուսումնասի-
րութեան ուսւ լեզուի ի պէտս Հայկազեան
մանուկներին» ձեռնարկը, որին Մանկավարժա-
կան ժողովը Հաւանութիւն էր տուել:

ԻԳ.

Երրորդ Հոգաբարձութիւնը, որ Հաստատ-
ուեց Կաթողիկոսի № 432 կոնդակով 1872 թ.
Հոկտ. 1-ին և պաշտօնի մտաւ Հոկտեմբերի
26-ին՝ բաղկանում էր Հետեւեալ անդամներից
— Ղ. քահ. Խարազեան, Մուշ. քահ. Տէր-Ղե-
ոնդեան, Յովհ. Չիթախեան, Անտ. Ղորղանեան,
Գէորգ Աքիմեան, Յովհ. Ամիրաղեան, Գր. Արժրու-
նի, Գր. Իզմիրեան, Գր. Քուչարեան, Գաբր.
Սունդուկեան, Յովհ. Խատիսեան և իս. Պոպով:
Կանդիդատներն էին—Մարկ. Ռոտինեան, Ռուբ.
Ջալալեան, Գուստ. Քալանթարեան և Պետր.
Խանդամեան:

Նոր Հոգաբարձութիւնը զանձապահ և
տնտեսական կառավարիչ ընտրեց Ղ. ք. Խա-
րազեանին, անշարժ կայքերի վերատեսուէ՝ Մ.

ք. Տէր-Ղևոնդեանին և Յ. Ամիրաղեանին, իսկ
գրադարանապետ՝ Գր. Արծրունուն, որ յետոյ այս
պաշտօնից հրաժարուելով՝ գրադարանի կառա-
վարութիւնը յանձնուեց նախ Մուշեղ քահա-
նային և ապա տեսչին:

Այս Հոգաբարձութեան գործունէութեան
մէջ յիշատակելու արժանի դիտարար կէտերն են
ըստ տնտեսական մասին՝ Հաշուապահութեան
կանոնաւորումը և Գպրոցի Համար նոր շինու-
թիւն անելու փորձերը:

Գպրոցը, Հաշուապահութեան տեսակէտից,
մի բարդ և դժուար կառավարելի հիմնարկու-
թիւն է, որ ունի մուտքի և ելքի բազմաթիւ
յօդուածներ, օրինակ՝ մուտք—մովալաճառու-
թիւն, ուխտատեղիներ, անշարժ կայքերի կա-
պալներ, թոշակներ, պատրաստ դրամների տո-
կոսներ, գրքերի վաճառումից արդիւնքներ,
նուիրատուութիւններ ևն: Ելք—ուճիկներ, ու-
ղեղիւնների սնունդ, զգեստ, լուսաւորութիւն,
վառելիք, դիւանական ծախսեր, թոշակներ,
գրքերի տպագրութիւններ, դասական պիտույք-
ներ, գրադարանի և Ֆիզիքական կարիներտի
ծախսեր, կայքերի նորոգութիւններ, ապահո-
վագրութիւն, ժամոցադրամ, ծխական ուսու-
մնարաններին նպաստ ևն: Եւ այս յօդուածնե-
րից շատերը բաղկանում են դարձեալ մի քանի

կէտերից. օրինակ՝ ուխտատեղիներին մուտքը 1872-ին՝ 17 կէտից էր բաղկացած, կալուածներին մուտքը՝ 28 կէտից. նորոգութիւնների ծախսը նոյն թուին՝ 7 կէտից, նոյնպէս և ապահովագրութիւնը, ռոճիկները և այլն: Այսպիսի բարդ գործ կանոնաւորապէս կառավարելու համար անհրաժեշտ է օրինաւոր և ճիշտ հաշուապահութիւն, որով կորուստների և սխալների առաջն առնուի և մշտական կօնտրօլի հնարաւորութիւն լինի: Հոգաբարձութիւնը նոր սիստեմի հաշուապահութիւն և հաշուապահութեան նոր մատեաններ մտցրեց, նոյնպէս և բարեկարգեց Գպրոցի ել և մուտքը, չափաւորելով ծախսերը: Նրա ժամանակ Յ. Էֆէնդեանի երկու կտակակատարները, կտակի 25-րդ յօդուածի զօրութեամբ, Հոգաբարձութեան կառավարութեան յանձնեցին կտակուած գումարներից յօդուտ Գպրոցի հասանելիք մասը, որ կազմում էր այն ժամանակ 62,000 լուբլի: Գպրոցի շինութիւնը, որ գնուած էր 1854-ին, առաջ փոստի կայարան էր. այստեղ փոխադրուեց Գպրոցը Ներսէս Կաթողիկոսի շինութիւնից (հին դպրոց) և շարունակում է մնալ մինչև այժմ՝ թէև մեծամեծ անյարմարութիւններ ունի, թէ՛ ընդհանրապէս և թէ՛ մանաւանդ իբրև դպրոցական շինութիւն: Գեռ և ս Մատ-

Թէոս Կաթողիկոսը 1863 թուին № 455 կոնդակով թոյլ էր տուել Գպրոցի համար նոր շէնք կառուցանել Վանքի եկեղեցու մօտ գտնուող գպրոցապատկան գետնի վրայ, բայց միջոցների պակասութեան պատճառով յետաձգուած էր իրագործութիւնը: Նոր Հոգաբարձութիւնը որոշեց իրագործել այս միտքը և լրում տալ Գպրոցի անհրաժեշտ պահանջին: Հազիւ Գպրոցի կառավարութիւնն իւր ձեռքն առած՝ նա անմիջապէս գործի ձեռնարկեց, յանձնարարելով իւր անդամներից մէկին՝ պատրաստել տալ նոր շինութեան մակարդակը: Մակարդակը 1873 թուի յունիսին պատրաստուեց ճարտարագետ Զալ'ցմանի ձեռքով, և նրա հաստատութիւնը նահանգական իշխանութեան կողմից՝ ստացուեց յաջորդ 1874 թուի օգոստոսին: Մնում էր սկսել շինութիւնը. բայց որովհետև այսպիսի մեծածախս շինութիւն անելու համար պատրաստ գումար չկար՝ ուստի Հոգաբարձութիւնը որոշեց Էֆէնդեանի գումարից փոխ առնել 3,000 լուբլի, հիմքը ձգել և բարձրացնել մինչև գետնի մակերևոյթը և թողնել շարունակութիւնը ապագային, պակի յարմար ժամանակի: Այս որոշումը սակայն գլուխ չեկաւ, երևի՛ որովհետև նկատուեց՝ նրա անգործնականութիւնը: Ուրեմն Հոգաբարձութեան այս

ձեռնարկութիւնը, բարի ցանկութեան և գրաւոր աշխատութեան սահմանից այս կողմը չանցաւ, և դարձեալ բաց մնաց Գպրոցի նոր շինութեան խնդիրը, որ այնուհետև էլ յաջորդող բոլոր Հոգաբարձութիւնների հոգսի և ջանքերի առարկան է եղել, բայց, ի մեծ վնաս Գպրոցի բարգաւաճման և վայելչութեան՝ մինչև այսօր էլ դեռ մնում է չիրագործուած:

Այս Հոգաբարձութեան ժամանակ 1876-ին լրացաւ Գպրոցի տպարանի հինգամեայ կապալը, և որովհետև Հ. Էնֆիաճեանցը չկամեցաւ նորից կապալով առնել և ոչ գնել՝ ուստի Հոգաբարձութիւնը որոշեց նրան փակել: Մի քանի տարի փակուած մնալուց, փոշոռուելուց ու ժանդոտուելուց յետոյ՝ մնացորդ պէտքական մասերը ծախուեցին Մ. Ռոտինեանցի տպարանին: Այսպէսով վերջացաւ Ներսիսեան Գպրոցի տպարանը, որ սկիզբ էր առել Ամստերդամում դեռ 1662 թուին և Թիֆլիս տեղափոխուելով իբրև առաջին հայ տպարան՝ մեծ ծառայութիւն էր մատուցել տպագրական գործին իւր աւելի քան յիսնամեայ գոյութեան ընթացքում Թիֆլիսում:

Գպրոցի ելեմուտքի մէջ այս Հոգաբարձութեան չորսամեայ կառավարութեան շրջանում զգալի փոփոխութիւն չեղաւ, եթէ չհաշուենք Էֆէնդեանի գումարի Գպրոցին յան-

ձնուելը, որի տոկոսները առաջ կտակակատարներն էին գործ դնում որոշուած նպատակով, իսկ այնուհետև այս պարտականութիւնը սկըսեց կատարել Հոգաբարձութիւնը: 1875 թուին մուտք եղել է 32,600 ռ., ելք՝ 29,400 ռ.: Պէտք է միայն նկատել, որ մուտքի յաւելումը, ինչպէս և առաջուայ տարիներում, ոչ թէ ստացուել է այդ տարուայ իսկական եկամուտների յաւելումից, այլ նախընթաց տարուայ մնացորդից. 1875 թուի իսկական մուտքն եղել է 28,300 ռ., այնպէս որ Գպրոցը դէՖիցիտ է ունեցել այդ տարին:

ԻԳ.

Ուսումնական մասի վերաբերութեամբ Երրորդ Հոգաբարձութեան կարգադրութիւնների մէջ առաջին տեղը բռնում է տեսչական խնդիրը: Հոգաբարձութիւնը նոր պաշտօնի մտնելիս, 1872 հոկտեմբերին՝ տեսչի պաշտօնակատար էր Պետր. Սիմէոնեանցը, որ մնաց նոյն պաշտօնում դեռ էլի աւելի քան մի տարի: 1873 թ. դեկտեմբերին՝ Հոգաբարձութիւնը, ի նկատ առնելով, որ ծխական ուսումնարանները հետզհետէ բազմանում են և կարիք ունին պատրաստուած ուսուցիչների՝ որոշեց ընտրել

Հաստատուն տեսուչ, որ կարողանայ Դպրոցում ուսուցիչներ պատրաստել նրանց համար: Այս սկզբունքն ընդունուելուց յետոյ՝ փակ քուէարկութիւն եղաւ Պետր. Սիմէոնեանցի համար, որ չընտրուեց. ապա բաց քուէարկութեամբ, Տ ձայնով 1-ի դէմ, տեսուչ ընտրուեց Անդրէաս Արծրունին: Որոշուեց այս քուէարկութեան հետեանքն յայտնել Վեհափառ Կաթողիկոսին և խնդրել նրա Հաստատութիւնը: Այս ընտրութիւնից մի քանի օր յետոյ Պետր. Սիմէոնեանցը հրաժարական տուեց տեսչի պաշտօնակատարութիւնից, և ժամանակաւոր պաշտօնակատար ընտրուեց Հոգաբարձու Ռուբէն Հասան-Ջալալեանցը:

Առաջնորդը, որ ներկայ չէր եղել այս ընտրութեան՝ դժգոհ մնաց նրանից, և Հոգաբարձութիւնը ճարահատեալ Համաձայնեցաւ նորից ընտրութիւն կատարելու՝ առաջնորդ-նախագահի ներկայութեամբ: Ընտրութեան նիստը տեղի ունեցաւ 1874 թուի յունվարի 12-ին: Մակար արքեպիսկոպոսը եկաւ ժողով՝ հետը բերելով Հայրապետական կոնդակ՝ որով իրան հրահանգ էր տրուում տեսուչ ընտրելու մասին, և յայտարարեց, թէ ինքը եկել է ժողով ոչ իբրև նախագահ Հոգաբարձութեան, այլ իբրև վիճակի առաջնորդ, և Համաձայն է տեսչի ըն-

տրութիւն կատարելու քուէարկութեամբ, միայն այն պայմանով, որ Հոգաբարձուները խոստանան չընտրել Անդր. Արծրունուն, աւելցնելով թէ «Անդր. Արծրունի ըստ ուսման և բարոյականութեան արժանաւոր անձն է, սակայն ինքն չկարէ Համաձայնել առ ընտրութիւն նորա ըստ յայտնի ինքեան պատճառանաց»: Հոգաբարձութիւնը, առանց ընտրութիւն կատարելու, կազմեց այս մասին օրագիր «ի տեղեկութիւն յապագային» և ստորագրելով օրագիրը՝ ցրուեց¹⁾:

Այս միջադէպից յետոյ ժամանակաւոր պաշտօնակատար Ռ. Հասան-Ջալալեանցը Հրաժարուեց. նշանակուեցին Ղ. ք. Խարազեանց և Գ. Աքիմեանց, իբրև երկու Հերթակալներ՝ վերահասու լինելու ուսումնական մասին ցնոր տնօրէնութիւն:

Տեսչի ընտրութիւնը այսպէս առ կախ մընաց դեռ եօթն ամիս էլ, և միայն օգոստոսի 16-ին Հոգաբարձութիւնն Համաձայնութեան

1) Անդր. Արծրունու ընտրութեան դէմ հոգևոր իշխանութեան բռնած այս ընթացքը բացատրելու համար կարևոր է յիշել, որ «Մշակ» լրագիրը, որի խմբագիր Գր. Արծրունին անդամ էր Հոգաբարձութեան, սկսել էր արդէն իւր խիստ քննադատութիւնները եկեղեցական վարչութեան մէջ տիրող կարգերի դէմ, և «Արարատ» ամսագիրը յարձակում էր նրա խմբագրի վրայ՝ իբրև ազգի և եկեղեցու թշնամու վրայ:

եկաւ և ընտրեց Սեդր. Մանդիննանին, որ և տեսչական պաշտօնի մէջ մտաւ սեպտեմբերի մէկից և Հաստատուեց պաշտօնում Կաթողիկոսի կոնդակով նոյն ամսի 19-ին:

Թէպէտ տեսչական Հարցի կրիզիսը անցաւ, բայց յունվարի 12-ի փշատակելի նիստի տպաւորութիւնը չանցաւ, և շուտով ներկայացան առիթներ, որոնք լարեցին յարաբերութիւնը Հոգաբարձութեան անդամների մէջ, սրա մի մասի և տեսչի մէջ, սրա և աշակերտների մէջ: Գպրոցի ներքին խաղաղութիւնը վրդովուեց և ծագեցին անկարգութիւններ:

Պաշտօնի մէջ մտնելուց Հազիւ մի ամիս անցած՝ նոր տեսուչը բողոքեց Հոգաբարձութեանը մի ուսուցչի դէմ, թէ չէ կամենում կարգապահութեան ենթարկուել և տեսչի Հեղինակութիւնը ճանաչել: Երկար վարանումներից յետոյ այս ուսուցչիը արձակուեց: Այնուհետև, 1875 թ. սկզբներին երկու Հոգաբարձու (Մուշեղ քահանան և Գր. Արծրունին) գրաւոր ընդարձակ զեկուցումներ տուին Հոգաբարձութեան, որոնց մէջ ցոյց էին տալիս բազմաթիւ պակասութիւններ տեսչի մէջ և պահանջում էին նրան արձակել: Այս զեկուցումները մնացին առանց հետևանքի: — Գ. դասարանի աշակերտները գրաւոր բողոք ներկայացրին տեսչի դէմ. — սրա հետևանքն

եղաւ 14 աշակերտի արձակուելը Գ. Ղասարա-
նից: Գպրոցի միւս բարձր Ղասարաններում էլ
խլրտումներ սկսուեցին, որոնց առաջն առնուեց
խլիստ միջոցներով: Հոգաբարձութեան այն մա-
սը, որ գործերն այսպէս էր կարգադրում՝ մի
անգամ, մայիսի 1-ին, առանց անդամների օրի-
նական թուի, մի վերակացու արձակեց պաշ-
տօնից և մի ուրիշ անձ նրա տեղ նշանակեց:
Միւս Հոգաբարձուները, որոնք ներկայ չէին
այդ նիստին՝ յետոյ ստորագրեցին օրագրի տակ
իրանց առանձին կարծիքը՝ թէ նիստն ապօրի-
նի է և վճիռն անվաւեր: Այնուհետև մի քա-
նիսը ղաղարեցին այլևս նիստերն յաճախելուց:
Յունիսի 6-ի օրագրի տակ Մուշեղ քահանան
գրում է. «Հոգաբարձութիւնը կայանում է երեք
անդամներիդ մէջ» (այսինքն Ղևոնդ ք. Խա-
րազեանի, Գ. Աքիմեանի և Ի. Պօպովի, ի Հար-
կէ նախագահի հետ միասին): «Եթէ դուք կա-
րողանում էք ամենաճանր հարցեր վճուել, այն է
կարճել քննութիւնները, արձակել Գպրոցը,
ուրեմն էլ ինչ հարկաւոր է այսպէս թեթև
հարցի վճիռը» (այսինքն Հերթակալ Հոգաբար-
ձու նշանակելու) «ման աճել դռնէ դուռ»:
Քահանայ-Հոգաբարձուի զեկուցումը տեսչի
դէմ և այս նկատողութիւնը Հոգաբարձութեան
ապօրինի գործառնութեան դէմ՝ անպատիժ

չմնացին: Յունիսի 19-ի նիստում կարդացուեց
Վոնսիստորի հրամանը, թէ Վոնսիստորը Մու-
շեղ քահանային քննութեան է ենթարկել՝ «ի
մասին տալոյ նմա կարծիս իբրու զանյարմա-
րութենէ և զանընդունակութենէ տեսչի Պր-
պրոցին և խրատելոյ զաշակերտս Պ. դասարանի՝
անհնազանդ կալոյ ուսումնական բարեկարգու-
թեան և չտալոյ զհարցաքննութիւն և յետ
այնորիկ խռովութիւն և աղմուկ յարուցանելոյ
ընդդէմ հոգևոր կառավարութեան», և հրա-
մայում է «դադարեցուցանել զնա ի քահանայա-
գործութենէ և յանգամակցութենէ Պպրոցիս
ժամանակաւորապէս»: Հոգաբարձութիւնը կար-
գադրում է այս առիթով. «ընդունել զհրաման
Վոնսիստորին՝ իբրև զհրաման հոգևոր իշխա-
նութեան՝ տուեալ ազգային հոգևոր Պպրոցիս
վերաբերութեամբ ըստ հոգևոր մասինն, և հա-
մարել զադարեցեալ յանգամութենէ Պպրոցիս
զՄուշեղ քահանայն Տէր-Ղևոնդեան, ցտնորե-
նութիւն ծայրագոյն հոգևոր իշխանութեան»:
Այս վճիռն ստորագրել են Մակար արքեպիսկո-
պոսը, որ հոգաբարձութեան նախագահն էր և
միևնոյն ժամանակ Վոնսիստորի ատենապետը
և լիշեալ հրամանը արձակողը, Ղ. ք. Խարազ-
եան, Գ. Աբիմեան, Ի. Պոպով և Յ. ք. Սու-
զանաճեան, որ տեսչի բացակայութեան պատ-

ճառով նշանակուած էր ժամանակաւոր պաշտօնակատար: Բարեբախտաբար Վեհ. Կաթողիկոսը ճանաչեց ժողովրդի բնորած և բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան հաստատած հոգաբարձուի կոչման անբռնաբարելիութիւնը, ուստի հրամայեց Սինօզին գրիլ Հոգաբարձութեանը՝ Թողնել Մուշեղ քահանային անդամակցութեան պաշտօնի մէջ (Օրագիր 9 յունվ. 1876):

Դպրոցի ներքին դրութիւնը հետզհետէ խաղաղուեց գլխաւորապէս այն պատճառով, որ տիրող կարգերից անբաւական հոգաբարձուները հետզհետէ հեռացան: Քիչ ազդեցութիւն չունեցաւ կրքերի հանգարտման վրայ և Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Ալվազեանը, որ Մակար արքեպիսկոպոսի փոխարէն նշանակուելով Վրաստանի և Իմէրէթի թեմի առաջնորդ՝ դարձաւ նաև նախագահ Հոգաբարձութեան: Երբ նա առաջին անգամ նախագահեց (22 ապրիլի, 1876)՝ հեռացած հոգաբարձուներն ևս պարտք համարեցին նիստի գալ: Նրա միջնորդութեան շնորհիւ Հոգաբարձութիւնը զիջաւ՝ Գ. դասարանից արձակուած աշակերտներին վկայական տալ՝ «չատ լաւ» վարքով: Սրանից քիչ յետոյ էլ լուծուեց Երրորդ Հոգաբարձութիւնը, որի պաշտօնավարութեան ժամանակը յրացել էր:

Այս քառամեակում Գսլրոցը յառաջադիմեց մի դասարանի և աշակերտների թուի աւելանալով և ուսուցման յաջողութեամբ: Արդէն նախորդ Հոգաբարձութիւնը որոշել էր բանալ պատրաստական դասարան (տ. եր. 140): Ներկայ Հոգաբարձութիւնը իրագործեց այդ միտքը: Բացուելիք դասարանի համար ներկայացրուեցին Ճրագիրներ՝ Մանկավարժական ժողովի, Հոգաբարձական մասնաժողովի և մասնաւոր անձերի կողմից: Համեմատական քննութեամբ՝ լաւագոյն ճանաչուեց Վ. Չահվերդեանի առաջարկածը, որ պարունակում էր մանրամասնօրէն թէ՛ աւանդուելիք առարկաները և թէ՛ դասատուութեան եղանակն ըստ նոր մէթոդի: Ուստի Հոգաբարձութիւնը Վ. Չահվերդեանին 1873 թ. փետրվարին հրաւիրեց ուսուցիչ պատրաստականների համար, որոնք արդէն բացուած էին նախորդ տարուայ հոկտեմբերից առանց որոշ ճրագրի: Ընտրով պատրաստական դասարանը երկու, ապա երեք բաժանմունք ունեցաւ, որոնց մէջ սովորում էին մինչև 80 երեխայ:

Միւս դասարաններում էլ աշակերտների թիւը շատացաւ, (բոլորի մէջ միջին թուով մօտ 150 աշակերտ), որոնց առաջադիմութիւնը, ի նկատ առնելով փոխադրուողների տոկոսը՝ նախընթաց տարիներից բարձրացաւ. (միջին թուով

տարեկան փոխադրուել են 71 աշակերտ, կամ 47%:

Զ. դասարան բանալու Համար Պետր. Սի-
մէոնեանցը իւր պաշտօնակատարութեան ժա-
մանակ նորից հարց յարուցեց, յայտնելով Հոգա-
բարձութեանը, թէ ուսուցիչները խոստացել են
ձրի պարապել այդ դասարանում՝ եթէ բացուի:
Սակայն Հոգաբարձութիւնը այս անգամ էլ այդ
առաջարկութիւնը չընդունեց միևնոյն պատճա-
ռաբանութեամբ՝ որով բացասել էր Ստ. Նա-
զարեանցին:

Այս քառամեակում Գպրոցը իւր միջոցնե-
րով տպագրեց Ա. Զահվէրդեանի «Նկատողա-
կան ուսումն» և Ն. Տէր-Ղևոնդեանի «Մայրե-
նի լեզուի» Ա. և Բ. մասերը, (Էֆէնդեանի գու-
մարով, Համաձայն կտակի 18-րդ յօդուածին):

ԻԵ.

Չորրորդ Հոգաբարձութիւնը Հաստատուեց
1876 թ. մայիսի 25-ին Կաթողիկոսի № 167
կոնդակով և պաշտօնի մէջ մտաւ նոյն ամսի
31-ին: Նա բաղկացած էր Հետեւեալ անդամ-
ներից.—Յար. Մարկոսեան, Աբգ. Յովհաննի-
սեան, Գ. Եւանգուլեան, Իս. Պոպով, Մարկ.
Գողուխանեան, Գր. Քոչարեան, Պլ. Գուրգէն-

բէզեան, Պօղ. Ղամբարեան, Սող. Մելիք-Մե-
հրաբեան, Խաչ. Քալանթարեան, Գ. Աքիմեան,
Գասպ. ՆաՀապետեան. որոնց կանդիտատներն
էին Ղ. քաՀ. Խարազեանց, Գաբր. Սունդուկեան
և Գաբր. Հախվէրդեան:

Հոգաբարձութեան նախագահն էր Գաբրիէլ
արքեպիսկոպոս Ալվազեանը:

Գպրոցական դործերի կառավարութեան
մէջ մտնելով՝ նոր Հոգաբարձութիւնն, ըստ սո-
վորութեան, կազմեց մասնաժողով՝ անշարժ
կալուածների և Գպրոցի տնտեսական դրութեան
ծանօթանալու համար. լիբրաստուգեց զանձարա-
նի հաշիւները, որոնք ուղիղ գտնելով՝ գանձա-
պահ թողեց դարձեալ Ղ. ք. Խարազեանին: Նոյն-
պէս տեսչին յանձնարարեց՝ Մանկավարժական
ժողովի համահաճ խորհրդով զեկուցում տալ
ուսումնական դրութեան մասին:

Նրա չորսամեայ կառավարութեան միջո-
ցին նշանակելու են հետեւեալ կարգադրութիւն-
ներն ու դործերը:

Կազմուեց կանոնադրութիւն՝ որդեգիրներ
և թողակաւորներ ընտրելու մասին. (1876, օ-
գոստոս):

Նախագահ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի ա-
ռաջարկութեամբ՝ որոշուեց փետրվարի 14-ին,
(Տեառն ընդ առաջ-ի տօնին) երջանկայիշատակ

Հիմնադրի մահուան տարեդարձի յաջորդ օրը, ամեն տարի Հանդիսաւոր Հոգեհանգիստ կատարել Վանքի եկեղեցում Դպրոցի Հիմնադիր Ներսէս Կաթողիկոսի և բոլոր բարերարների Համար. նոյն օրը կատարել և Դպրոցի տարեկան ակտը. (1879, փետրվար):

Տեսչի պաշտօնակատարի առաջարկութեամբ՝ ուսուցիչների դասագինն աւելացրուեց— առաջին 12 դասի Համար՝ իւրաքանչիւր դասին տարեկան 60 ռ., յաջորդ դասերին Համար՝ 50 ռ., բացի գրութեան, գծագրութեան, նրկարչութեան և ձայնագրութեան դասերից, որոնց դասագինը ըստ առաջնոյն մնաց 50 ռ. (1879, յունիս):

Նոր շինութիւն անելու խնդիրը նոյնպէս արձարծուեց, որի Համար և ընտրուեց Հոգաբարձութեան անդամներից յատուկ մասնաժողով (1876, նոյեմբեր). բայց այս անգամ էլ չիրագործուեց այդ միտքը, և Հոգաբարձութիւնը, չկամենալով շինութեան յատկացուած տեղը պարապ թողնել առանց արդիւնքի՝ որոշեց ժամանակաւոր խանութներ շինել տախտակից. (1879, նոյեմբեր):

Ելևմուտքի կողմից՝ Դպրոցը մի քայլ էլ առաջ գնաց այս քառամեակում: Եկամուտի աղբիւրների, մասնաւորապէս կալուածների կա-

պալի աւելանալով, ինչպէս և Նուիրաբերութիւններ ստացուելով՝ տարեկան զուտ մուտքը հասաւ մինչև 35,900 ռ. (1879). սորան համապատասխան մեծացաւ և ծախսը, որ հետեւանք էր դասարանների աւելանալուն և դասագնի բարձրանալուն: Նուիրաբերութիւնների մէջ լիշելու է առանձնապէս 4,000 ռ. գումարը, որը նախկին Հոգաբարձու Յ. Զիթախեանը հանդանակելով Թիֆլիսի քաղաքացոց մէջ՝ ներկայացրեց Հոգաբարձութեան այն պայմանով, որ նրա տոկոսով մի որդեգիր պահուի յանուն նախկին առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի (1877, նոյեմբեր):

ԻԶ.

Ուսումնական մասում Դպրոցը այս քառամեակում մեծ առաջադիմութիւն արաւ, թէ՛ դասաւանդութեան առարկաների ընդլայնուելով ու կանոնաւորուելով և թէ՛ դասարաններ աւելանալով:

Տեսուչ Ս. Մանդինեանը 1876-ի օգոստոսին ներկայացրեց Հոգաբարձութեան իւր կազմած ուսման ծրագիրը, իբրև նախագիծ: Հոգաբարձութիւնը ծրագրի էական կէտերին համաձայնելով՝ առաջարկեց որ տեսուչը Մանկավար-

ժական ժողովի հետ միասին մանրամասն մշակէ
Գպրոցի ուսման ծրագիրը և առաջարկէ իւր
Հաստատութեան: Այնուհետև Մանկավարժա-
կան ժողովը, տեսչի նախագահութեամբ, երկար
գրադուեց այդ լուրջ խնդրով, և 1878-ի փե-
տրվարին ներկայացրեց Հոգաբարձութեան իւր
աշխատութեան հետևանքը. «ոակայն վերջինս
չընդունուեց, որովհետև, Հոգաբարձութեան հա-
մոզմամբ, դժուար էր նրան գործադրել՝ համա-
պատասխան ուսուցիչներ ու ձեռնարկներ չլի-
նելու պատճառով: Հոգաբարձութիւնը իւր կող-
մից տուեց հրահանգներ՝ ծրագիր մշակելու,
նախորոշելով դասարանների և դասաւանդուելիք
առարկանների թիւը: Նորից սկսուեց աշխատան-
քը, և 1880 թ. մայիսին նոր ընտրուած տե-
սուչ Արշ. Նահապետեանը Հոգաբարձութեան
ներկայացրեց նախորդ տեսչի օրով մշակուած և
կազմուած ծրագիրը, որ և ընդունուեց: Նոյն-
պէս երեք անգամ (1878, 79, 80 թ.) մշա-
կուեցին կարգեր՝ տարեկան հարցաքննութիւն-
ներ կատարելու: Կազմուեցին դասազրքերի ցու-
ցակներ, Մանկավարժական ժողովի հաւանու-
թեամբ, որոնք Հաստատուեցին Հոգաբարձու-
թիւնից: Կազմուեց գրադարանի ցուցակ ևն:
Առ հասարակ նկատուում է երկու տեսուչների և
Մանկավարժական ժողովի կողմից անընդհատ

գործունէութիւն՝ Դպրոցի ուսումնառութեան դրութիւնը բարձրացնելու և բարեկարգելու:

1876-թուին բացուեց Երկրորդ դասարանի զուգընթացը. 1877-ին բացուեց վերջապէս Զ. դասարանը, որ նախկին երկու Հոգաբարձութիւնների օրերով չէր յաջողուել. 1878-ին բացուեց նաև Ի. դասարան — բոլորը տեսուչ Ս. Մանդինեանի առաջարկութեամբ և ծրագրով: Ի. դասարանը յատուկ նպատակ ունէր ուսուցչացունքը պատրաստելու, ուստի նրանում անցնում էին գլխավորապէս մանկավարժութեան նպաստող առարկաներ: Աշակերտները Ս. Մանդինեանի ղեկավարութեամբ փորձառական դասեր էին տալիս պատրաստականներում: Այս կերպով Դպրոցը 1880 թուին ունէր երեք պատրաստական դասարան — ստորին, միջին և վերին, և եօթն դպրոցական դասարան — Ա — Է, որոնցից Ա. և Բ. դասարանները ունէին զուգընթացներ. ուրեմն ընդ ամենը 12 դասարան, որոնց մէջ ուսանում էին 376 աշակերտ: Տարեկան հարցաքննութեան ժամանակ սրանցից փոխադրուեցին կամ աւարտեցին 99 (26⁰/₀), վերաքննութիւն ստացան 122 (32,5⁰/₀), մնացին դասարանում 122 (32,5⁰/₀) և արձակուեցին 33 (9⁰/₀): Վերաքննողների թիւը փոխադրուողների հետ հաշուելով, (ինչպէս ար-

ուած է նախընթաց տարիները համար, հետևե-
լով ուսումնական վարչութիւնների սիստեմին),
կստանանք առաջադէմների 58,5%⁰, ընդդէմ
41,5%⁰ անառաջադէմների:

Տեսչական անխուսափելի փոփոխութիւնը
այս Հոգաբարձութեան ժամանակ էլ տեղի ու-
նեցաւ, չնայելով Հոգաբարձութեան և տես-
չի մէջ եղած համերաշխութեանը: 1878-ին
յունիսին Մանկավարժական ժողովում տարա-
ձայնութիւն ծագեց. մի քանի ուսուցիչներ, դրժ-
գոհ լինելով Ս. Մանդինեանի մի վարմունքից՝
— (մի թոյլ աշակերտի բաւարար թուանշան
էր դրել և փոխադրել, հակառակ առարկայի
ուսուցչի վատ թուանշանին և Մանկավարժա-
կան ժողովի կամքին)— դուրս եկան ժողովից:
Նրանց վրայ դանդատուեց տեսուչը Հոգաբար-
ձութեան. նրանք բացատրեցին իրանց ժողո-
վից հեռանալու պատճառը: Հոգաբարձութիւնը
նոցա լիշեցրեց իրանց պարտականութիւնը և
յորդորեց, որ շարունակեն ժողովներին յաճախել,
միևնոյն ժամանակ բացատրելով տեսչի, իբրև
Հոգաբարձութեան անդամի, իրաւունքները և
յայտնելով նորան իւր վստահութիւնը: Քայց այս
միջոցը չօգնեց: Յուլիսի 19-ին Ս. Մանդինեան
ղեկուցեց Հոգաբարձութեանը, թէ մի քանի ու-
սուցիչներ անհամապատասխան են իրանց կոչ-

մանր և արգելք են առաջադիմութեան: Պէտք է նրանց արձակել, ալլապէս ինքը հրատարուամ է: Հոգաբարձութիւնն այս անգամ զրթուարացաւ արձակել մի խումբ երկար տարիներ ծառայող ուսուցիչներ, մանաւանդ որ տեսուչը նրանց դէմ առաջ դժգոհութիւն չէր յայտնում, ուստի ընդունեց Ս. Մանդինեանի հրատարականը: Միայն առաջարկեց նորան, որ մնայ Գալրոցում իբրև ուսուցիչ մանկավարժութեան և ղեկավար Է. դասարանցոց փորձառական դասերին, նոյն նախկին ռոճկով, և Ս. Մանդինեանը համաձայնեց: Սակայն շուտով (1879 յունվար), նա հրատարուեց այս պաշտօնից էլ: Նրա հեռանալով փակուեց և Է. դասարանը, որի գլխաւոր ուսուցիչը և ղեկավարն էր նա:

Ուսումնական գործի կառավարութիւնը ժամակաւորապէս յանձնուեց Հերթակալ Հոգաբարձուներին: Ապա 1878-ի հոկտեմբերին տեսչի պաշտօնակատար ընտրուեց Արշակ Նահապետեանը, որ մի տարուայ պաշտօնավարութեան յաջող փորձից յետոյ, 1880 թուի փետրվարին ընտրուեց տեսուչ և հաստատուեց այս պաշտօնում մարտի 19-ին, Կաթողիկոսի № 119 կոնդակով: Նրա գործունէութիւնը իբրև պաշտօնակատար և տեսուչ Զորբորդ Հոգաբարձութեան ժամանակ՝ համառօտ յիշուեց վերևում:

ՔԷ.

Հիֆերրոյ Հոգաբարձութիւնը Հաստատուեց
1880 թ. դեկտեմբերի 5-ին կաթողիկոսական
№ 536 կոնդակով և պաշտօնի մէջ մտաւ նոյն
ամսի 17-ին: Այս Հոգաբարձութեան անդամ-
ներն էին—Յովհ. Չիթախեանց, իշխ. Կոստ.
Բէհրուզեանց, իշխ. Նապ. Ամատունի, Պլ. Գուր-
գէնբէգեան, Դաւ. Ղորղանեան, Աբգ. Յովհան-
նիսեան, Գէորգ Եւանգուլեան, Գէորգ Աբի-
մեան, Աւ. Բաբայեան, Մարկ. Ռոտինեան, Պօղ.
Ղամբարեան, Յովհ. Չիզիանեան. իսկ կանդի-
դատներ՝ Յար. Մարկոսեան, Աղ. Մելիք-Ազար-
եանց, Ն. Խոսրովեանց և Վ. Մուժաֆեանց:

Հոգաբարձութեան նախագահն էր սկզբում
Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Ալվազեանը, իսկ նրա
վախճանուելուց յետոյ թեմակալ առաջնորդ նը-
շանակուեց Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեա-
նը, որ և իբրև նախագահ Հոգաբարձութեան
առաջին անգամ նրստի եկաւ 1883 թ. փետրը-
վարի 28-ին:

Այս Հոգաբարձութեան ժամանակ կատար-
ուած գործերից վիշելու արժանի են ըստ տրն-
տեսական մասին Հետևեալները:

Գանձապահութեան պաշտօնը, որ առաջ

կատարում էր Հոգաբարձութեան անդամ Ղև. ք. Խարազեանցը և ներկայ Հոգաբարձութեան ժամանակ շարունակեց մի քանի ամիս՝ Հոգաբարձութիւնը առաւ նրանից, և որովհետեւ անդամները միջից ոչ ոք չէր յօժարում վարել այս պաշտօնը՝ ուստի որոշեցին Հերթով կատարել, այնպէս որ ամեն մի Հոգաբարձու իւր Հերթակալութեան ամսին լինէր նաև գանձապահ (1881, յունիս): Այս կարգը շարունակուեց երկու տարի ու կէս, և Հոգաբարձուները համոզուեցին, որ շատ անյարմարութիւններ ունի, հաշիւները բարդութեան պատճառով: 1883 թ. դեկտեմբերին որոշուեց այս կարգը վերացնել և հաստատուն գանձապահ ունենալ, և որովհետեւ Հոգաբարձուներից դարձեալ ոչ ոք յանձն չառաւ այս պաշտօնը՝ ուստի հարկ եղաւ դրսից վարձել գանձապահ, որ և այնուհետև շարունակուեց մինչև այսօր: Վարձուած առաջին գանձապահն եղաւ Թադէոս քահ. Խոջաէնիաթեան, որին յանձնուեց նոյնպէս ծախսարարութեան և մուտքի աղբիւրների վերակացուութեան պարտաւորութիւնը, առանձին հրահանգով: Սակայն այս երկուս ու կէս տարուայ Հերթով գանձապահութիւնը անհաճելի հետեւանքներ ունեցաւ, որոնց պատճառով մի քանի տարի

գրագրութիւններ և հաշիւների ստուգութիւններ ու քննութիւններ կատարուեցին:

Դպրոցի նոր շինութեան խնդիրն էլ արծարծեց Հոգաբարձութիւնը և ընտրեց մասնաժողով՝ այս խնդրով զբաղուելու: Վանքի մօտի դպրոցապատկան գետինը անյարմար համարուելով՝ որոշուեց գնել Դպրոցի հարևան շինութիւնը և Դպրոցի շինութեան հետ կցելով ընդարձակել: Սակայն վաճառողները իրանց յայտնած պայմանին չմնացին, ուստի Հոգաբարձութիւնը դադարեցրեց այս մասին պայմանախօսութիւնը: Սրանով էլ վերջացաւ շինութեան հարցը, առանց այս անգամ էլ լուծուելու. այնինչ Դպրոցի հետգհետէ զարգանալը և աշակերտների աւելանալը աւելի ևս ստիպողական էին դարձնում մեծ և յարմար դպրոցական շինութեան պէտքը: Այնքան նեղուածք էր Դպրոցի շէնքը, որ Հոգաբարձութիւնն ստիպուած եղաւ պատրաստական դասարանները տեղափոխել հին (Ներսիսաշէն) դպրոցի վերնաշարկը (1883, դեկտեմբեր) և որդեգիրների նընջարանի ու հիւանդանոցի համար վարձել Դպրոցի դիմաց առանձին բնակարան (1885, սեպտեմբեր):

Ուսուցիչների միջնորդութեամբ՝ հաստատուեց և սկսեց գործադրուել ուսուցչաց Փո-

խատու-խնայողական Գանձարանի կանոնադրու-
թիւնը (1881, մարտ), որ դեռ 1876-ին մշակ-
ուած և առաջարկուած էր Հոգաբարձութեան
Հաստատութեանը: Այս գանձարանը պահպա-
նում է իւր գոյութիւնը մինչև այսօր:

Գպրոցի տարեկան ելևմուտքը այս Հո-
գաբարձութեան վեցամեայ կառավարութեան
ժամանակ զգալի կերպով ընդարձակուեց: 1881
թուի նախահաշուով նախատեսուած էր մուտք՝
48,000 ռ., ծախք՝ 46,800 ռ., 1882-ին
մուտք՝ 60,700 ռ., ծախք՝ 51,900 ռ., 1884-ին
մուտք՝ 54,300 ռ., ծախք՝ 58,900 ռ., 1886-
ին մուտք՝ 44,300 ռ., ծախք՝ 45,400 ռ.:

Այս վեց տարուայ ընթացքում Գպրոցը
տպագրեց Բահաղրեանի Համառօտ Հոգեբանու-
թիւն և ընդհանուր մեթոդիկական, նոյն Հեղի-
նակի Այբբենարանը (վիմագլութեամբ). Դաւի-
դովի Երկրաչափութիւնը, թարգմանութիւն Վ.
Հասան-Ջալալեանի, և Եզն. քահանայ Երզնկեա-
նի Պատարագի արարողութեան և եկեղեցական
այլ շարականներէ ժողովածուն:

Երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի
Թաղմանը (1882, դեկտ.) և նրա յաջորդ Հո-
գելոյս Մակար Կաթողիկոսի օժմանը (1885,
նոյեմբեր) Հոգաբարձութիւնը պատշաճաւոր պատ-

գամաւորութիւններ ուղարկեց, իւր անդամներից և Իպրոցի տեսչից բաղկացած:

Այս վեցամեակում տեսչի չորս փոփոխութիւն եղաւ, չհաշուելով ժամանակաւոր պաշտօնակատարութիւնները, որ անտարակոյս Իպրոցի կարգ ու կանոնի վրայ վատ ազդեցութիւն պէտք է ունենար: 1881-ի օգոստոսին Արշ. Նաւապետեանը, հրաւիրուելով Ճեմարանի տեսուչ՝ Թողեց Իպրոցը, և Հոգաբարձութիւնը ուսումնական կառավարութիւնը ժամանակաւորապէս յանձնեց Ուսուցչական ժողովին, մինչև այս պաշտօնին յարմար անձ գտնելը: Սակայն Ուսուցչական ժողովը նոյն Թուի հոկտեմբերին քուէարկութեամբ տեսչի պաշտօնակատար ընտրեց իւր անդամներից Պետր. Միմէոնեանցին: Հոգաբարձութիւնը այս ընտրութիւնը հաստատեց, և Միմէոնեանցը սկսեց վարել տեսչական պաշտօնը մօտ տարի ու կէս ժամանակ: 1883-ի մարտին Իպրոցում բարձր դասարանների աշակերտների մէջ խռովութիւններ ծագեցին, որոնք մօտ երկու ամիս տևեցին: Կարգապահութեան դէմ մեղանչող աշակերտների վրայ չազդեց Մանկավարժական ժողովի յորդորը, նրանք չէին ուզում ոչ դասերին յաճախել, ոչ քննութիւն տալ: Տեսչի պաշտօնակատարը Հոգաբարձութեան զեկուցեց, թէ ուսուցիչներից եղել են

աշակերտներին դրդողներ: Հոգաբարձութիւնը ընտրեց մի մասնաժողով, առաջնորդի նախագահութեամբ, որ քննութիւն կատարելով՝ արդարացրեց դրդման մէջ մեղադրուած ուսուցիչներին և որոշեց արձակել մի ուրիշ ուսուցիչ, որի դէմ ծանր մեղադրանքներ կային: Քննութեան այս հետեւանքից զժգոհ մնաց Պետր. Միմէոնեանցը, որ իւր հակառակորդների արգարացումը անուղղակի մեղադրութիւն համարելով իւր դէմ՝ ապրիլ ամսին հրաժարական տուեց պաշտօնակատարութիւնից և միանգամայն ուսուցչութիւնից: Ընդունելով այս հրաժարականը՝ Հոգաբարձութիւնը տեսչի օգնականին (Ամ. Մանդինեան) յանձնարարեց հարցաքննութիւնները շարունակել. սակայն սա հրաժարուեց այն խառնակ դրութեան մէջ այս յանձնարարութիւնը կատարելուց. ուստի Հոգաբարձութիւնը իւր անդամներից կրեքի վրայ դրեց այս պարտաւորութիւնը: Միւսնոյն ժամանակ կարգադրեց լրագիրներում տպել հրաւեր, որ Գպրոցում տեսչի պաշտօն ստանալ ցանկացողները խնդրով դիմեն Հոգաբարձութեան, տեսչական ռոճիկ նշանակելով տարեկան 3,000 ռուբլի (մայիս): Նոյն տարուայ օգոստոսին տեսուչ ընտրուեց Վ. Եղիազարեանցը, որ և հաստատուեց պաշտօնում սեպտեմբերի 13-ին, Սի-

նօրի հրամանով № 2984. (Հայրապետական ատոմը թափուր էր՝ Գէորգ Կաթողիկոսի վախճանուելուց յետոյ)։ Քայց մի տարի էլ չանցած՝ 1884-ի յունիսին, Եղիազարեանցը հրատարական տուեց, և Հոգաբարձութիւնը նոյն տարուայ սեպտեմբերին տեսուչ ընտրեց (երկրորդ անգամ) Արշակ Նահապետեանին, նրա Հաստատութիւնը որոշելով յետաձգել մինչև նոր Կաթողիկոսի գահակալելը։ Այս Հաստատութիւնը ստացուեց նորընտիր Մակար Կաթողիկոսի 1886-ի յունվարի 7-ի կոնդակով։

1885-ի յունիսին նորից խռովութիւններ տեղի ունեցան բարձր դասարանների աշակերտների մէջ, այս անգամ՝ անկարգութիւններով հանգերձ։ Պատճառը՝ աշակերտների դժգոհութիւնն էր Մանկավարժական ժողովի որոշումներից հարցաքննութեան Հետևանքների վերաբերմամբ. նրանք գլխաւորապէս գանգատում էին չորս ուսուցչի խիստ թուանշանների և անպատշաճ վարմունքի վրայ իրանց դէմ։ Այս խռովութեան Հետևանքն եղաւ՝ երկու ուսուցչի հրատարականը և է. դասարանի փակելուելը, չնայելով որ նախագահը հակառակ էր վերջին որոշման։

Տեսուչների յաճախակի փոփոխութեան Հետ՝ փոփոխութիւններ կրեց և ուսուցչական

խումբը. բացի ինքնակամ հրաժարուողներից կամ որևէ դիպուածի պատճառով արձակուածներից՝ խմբի մէջ զգալի փոփոխութիւններ եղան 188³/₄, 1884⁴/₅ և 188⁵/₆ ճեմարանական տարիների սկզբում:

ԻԸ.

Պարոցական ներքին կարգերին և ուսումնական մասին զալով՝ նկատելու արժանի են հետևեալ կարգադրութիւնները:

Սեղբ. Մանդինեանի հրաժարուելուց յետոյ, ինչպէս տեսանք՝ Է. դասարանը փակուեց: Բայց Հոգաբարձութիւնը կամենալով նորից շարունակել այս դասարանի գոյութիւնը, որ յատկապէս նպատակ ունէր պատրաստուած ուսուցիչներ հասցնելու օրէցօր բազմացող ծխական ուսումնարանների համար՝ բանակցութիւններ սկսեց մանկավարժ Ս. Բազադրեանի հետ և առանց ծախսի խնայելու (տարեկան 2,400 ռ. ուժեղով, որ ապա մինչև 3,000-ի հասցրուեց) նրան հրաւիրեց ուսուցիչ մանկավարժութեան և դեկավար Է. դասարանի գործնական պարապմունքներին. նախակրթարանի աշակերտներին հետ: Բազադրեանը ոտանձնեց այս պաշտօնը 1881-ի սեպտեմբերին, բայց հազիւ մի տարի անցած՝

Նոր-Նախիջևանում տեսչական պաշտօնի հրա-
ւիրուելով թողեց Գպրոցը: Այնուհետև է. դա-
սարանը, առանց մասնագէտ մանկավարժի մնա-
լով՝ հետացաւ իւր սկզբնական բուն նպատա-
կից և ծագած խռովութիւնների պատճառով,
ինչպէս լիշեցինք՝ փակուեց 1885-ին:

1882-ի սեպտեմբերին, պաշտօնակատարի
առաջարկութեամբ, բացուեց Երրորդ դասարանի
գուգրնթաց. 1883-ի սեպտեմբերին բացուեց
վերին պատրաստականի գուգրնթաց, և որով-
հետև Գպրոցի շինութեան մէջ ազատ սենեակ
չկար սրա համար՝ ուստի ստորին պատրաստա-
կանը որոշուեց տեղափոխել Ս. Գէորգ եկեղեցու
գաւիթը: Բայց 1884-ի ապրիլին որոշուեց փա-
կել ստորին պատրաստականը, որ է. դասարա-
նի սկզբնական նպատակի փոխուելուց յետոյ
կորցրել էր իւր նշանակութիւնը իբրև դասա-
րան՝ որտեղ փորձառական դասեր պէտք է
տային է. դասարանի աշակերտները: Այնպէս
որ 1885 թուին Գպրոցն ունէր երեք պատրա-
ստական, ((«Երեւանի դասումնարան»), որոն-
ցից վերինը գուգրնթացով, երեք միջին դասա-
րան Ս—Գ, («Հոգևոր Գպրոց»), բոլորը գուգ-
րնթացներով, և երեք բարձր դասարան Գ—Զ,
(«Գպրանոց»): Պատրաստականներում աշակերտ-
ների թիւն էր 180, միջին դասարաններինը՝

213, իսկ վերին դասարաններինը՝ 94, ընդ ա-
մենը 13 դասարանում 487 աշակերտ: Սրան-
ցից փոխադրուեցին 163 (33,4%) , վերաքննու-
թիւն ստացան 164 (33,6%) , մնացին դասա-
րաններում 140 (29%) և արձակուեցին 20
(4%):

1881 թուի դեկտեմբերին սահմանուեց
Հնագիտութեան դասընթաց, իսկ 1882-ի հոկ-
տեմբերին Հայկական ճայնագրութեան վրայ
աւելացրուեց և եւրոպական ճայնագրութիւնը:
Սակայն առաջին առարկան կարճատե գոյու-
թիւն ունեցաւ. երկրորդը նոյնպէս շուտով խա-
փանուեց, բայց 90-ական թուականներին նո-
րից վերսկսուեց: 1883 թ. յունվարից սկիզբ
դրուեց աշակերտական գրական երեկոներին,
որոնք անընդհատ իրանց գոյութիւնը պահպա-
նեցին մինչև այսօր:

1881-ի մարտին սահմանուեց միօրինակ
գզեստի տարագ որդեգիրների և երթևեկ աշա-
կերտների համար: Նոյն թուի յունիսին սահ-
մանուեց, որ 8 տարեկանից պակաս երեխաներ
չընդունուին աշակերտութեան: 1883-ի հոկ-
տեմբերին սահմանուեց, նախագահի առաջար-
կութեամբ, որ Դպրոցի երգեցիկ խումբը, որ
կազմակերպուած էր դեռ նախկին Հոգաբար-
ձութեան ժամանակ՝ կիրակի և տօն օրերը եր-

գէ վանքի եկեղեցում: 1884-ի նոյեմբերին սահմանուեցին աշակերտական կարգապահութեան նոր կանոններ:

Քացի սրանցից՝ Մանկավարժական ժողովը այս վեցամեակում մի քանի անգամ զբաղուել է ուսման ծրագիրներ մշակելով (1883-ի վերջերում, 1884-ին ևն) և հարցաքննութեան յարմարագոյն կարգեր սահմանելով (1884 յունվար, 1885 ապրիլ), որոնց էութիւնը այստեղ մէջ բերել անելորդ ենք համարում, քանի որ կարճժամանակեայ գոյութիւն ունեցան նրանք և շարունակ ենթարկուում էին փոփոխութիւնների:

ԻԹ.

Վեյելրոյր Հոգաբարձութիւնը, որ հաստատուեց 1886 թ. ապրիլի 4-ին № 219 կոնդակով և պաշտօնի մտաւ նոյն ամսի 23-ին՝ բաղկանում էր հետեւեալ անդամներից— Գ. Նւանզուլեան, Միք. Թամամշեան, Ստ. Անանեան, Սամս. Մայսուրեան, Իշխ. Կ. Բէհրուզեան, Գ. Աքիմեան, Արգ. Յովհաննիսեան, Աղ. Մելիք-Ազարեան, Ներս. Աթաբէգեան, Յովհ. Չիգիանեան, Նազ. Ափեան, Սարգ. Կաւալեան, և Հետեւեալ կանդիդատներից— Բալ. Մելիք-Ղարագեօզեան, Ա. Բաբայեան, Մարկ. Ռոտինեան և Յով. Տէր-Յովհաննիսեան:

Այս Հոգաբարձութեան նախագահներն էին—սկզբից Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը. 1890 թուի յունվարից Մամբրէ եպիսկոպոս Սանասարեանը: (նրա վախճաննելուց յետոյ, մինչև նոր թեմական առաջնորդի ընտրութիւնը՝ ժամանակաւոր փոխ-նախագահ Անանիա վարդապետ Համազասպեանը). ապա 1894 թ. մարտից՝ Վրաստանի և Իմէրէթի թեմի այժմեան առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանը:

Այս Հոգաբարձութեան վարչական, տնտեսական և այլ գործառնութիւնների մէջ յիշատակելու արժանի են հետևեալները:

Նկատելով զանձապահութեան և ծախսարարութեան պաշտօնների մի անձի մէջ միացնելու անյարմարութիւնը՝ Հոգաբարձութիւնը 1887-ի մարտին որոշեց բաժանել միմեանցից այս պաշտօնները և ընտրել յատուկ գործադիր պաշտօնեայ, տնտեսական կառավարիչ անուումով, որ և շարունակում է մինչև այսօր: Միևնորն ժամանակ հաշուապահութեան կանոնների մէջ մտցրեց մի քանի բարեփոխութիւններ: 1887 թուին զանձապահ Թադ. ք. Խոջաէնիաթեանը վախճանեցաւ. նրանից յետոյ ժամանակաւոր զանձապահ ընտրուեց Հոգաբարձութեան անդամներից Աղ. Մելիք-Ազարեան, իսկ 1887 թ.

յունիսին ընտրուեց ռոճկաւոր Հաստատուն գան-
ձապահ Գր. քահ. Ջերմազանեանցը:

Մոմավաճառութեան կապալաժամանակը
1892-ի սկիզբներին լրացած լինելով՝ Թիֆլիսի
քահանաները գրաւոր դիմեցին Հոգաբարձու-
թեան և յայտնեցին, որ կապալառուները իրանց
շահի Համար պատրաստում և ծախում են այնպի-
սի մոմեր, որոնց մէջ մեղրամոմի նիւթ ամենևին
չկայ. այս բանը ըստ ինքեան վնասակար է
ժամաւորների և մահաւանդ եկեղեցական պաշ-
տօնեաների առողջութեան Համար, վնասակար
է նաև եկեղեցու պատկերներին ու անօթներին,
որոնք խարդախ մոմի ծխից փչանում են. ուստի
խնդրում էին Հոգաբարձութեան կարգադրու-
թիւնը, որ կապալառուներին պարտաւորեցնէ
այնուհետև մոմը մաքուր մեղրամոմից պա-
տրաստել: Հոգաբարձութիւնը յարգեց այս առա-
ջարկութիւնը, բայց որովհետև մի անգամից
զուտ մեղրամոմ պայմանի մէջ մտցնելը կարող
էր շատ նուազեցնել կապալի գինը ուստի սահ-
մանեց՝ հետզհետէ, ամեն մի կապալի ժամա-
նակ 20% մեղրամոմ աւելցնել վաճառուելիք
մոմի մէջ մինչև զուտ մեղրամոմի հասնելը:
Այս որոշումը սկսեց հետզհետէ գործադրուել, և
այժմեան Հոգաբարձութեան ժամանակ պայման
դրուեց, որ մոմավաճառութեան կապալառուները

եկեղեցիներին մատակարարեն միայն զուտ մեղրամովից պատրաստուած մոմ: Գպրոցի շէնքը, թողնելով միւս անյարմարութիւնները՝ նաև նեղ էր գալիս, քանի որ աճում էր աշակերտների թիւը և բացում էին նոր դասարաններ և զուգընթաց բաժանմունքներ: Այս կարիքին դարման տանելու համար՝ Հոգաբարձութիւնը շինութեան արևմտեան թևի վրայ շինեց երրորդ յարկ, որտեղ փոխադրուեցին որդեգիրների ննջարանները և հիւանդանոցը (1889, սեպտեմբեր): Միաժամանակ նա Հոգ տարաւ, նախորդ Հոգաբարձութիւնների նման, նոր ընդարձակ դպրոցական շէնք կառուցանելու: Այս նպատակով նա ընտրեց յատուկ մասնաժողով, որին յանձնարարեց կամ մի յարմար պատրաստ տուն գնել Գպրոցի համար, կամ պատրաստել տալ նոր շինութեան մակարդակ և նախահաշիւ՝ 700 աշակերտի (որոնց մէջ 80 որդեգիր) համար. (1890, դեկտեմբեր): Մասնաժողովը նիստեր ունեցաւ, ճարտարագետների հետ խորհրդակցեցաւ, մակարդակ գծագրել տուեց և նախապատրաստութիւններ տեսաւ շինութիւնն սկսելու (1893, դեկտեմբեր): Բայց այս անգամ էլ զործր առաջուայ բախտին ենթարկուեց և զլուխ չեկաւ:

Հոգելոյս Մակար կաթողիկոսը վախճանելիս՝ Հոգաբարձութիւնը իւր միջից յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկեց Էջմիածին՝ թաղման արարողութեանը ներկայ լինելու (1891, 16 ապրիլի)։ Դպրոցի նախկին Հոգաբարձու և յայտնի հրապարակախօս Գր. Արծրունու վախճանելիս՝ որոշեց յարգել նրա լիշատակը՝ ամբողջ կազմով, ուսուցիչների, աշակերտների և երգեցիկ խմբի հետ ներկայ լինելով թաղմանը և սրակ գնելով դագաղի վրայ (1892, 23 դեկտեմբեր)։ 1893-ի սեպտեմբերի 6-ին հանգիսաւոր ընդունելութիւն արաւ Ահհափառ Կաթողիկոսին, որ այդ օրը բարեհաճեց այցելել Դպրոցը։ Նոյնպէս և Ահհափառ Կաթողիկոսի ս. օծման ներկայ լինելու համար ուղարկեց յատուկ պատգամաւոր, երեքօրեայ արձակուրդ տուեց աշակերտներին և դպրոցական հանդէս կատարեց այդ առիթով։

Այս Հոգաբարձութեան ութամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակ (1886—1894) Դպրոցի տնտեսական դրութիւնը զգալի կերպով զարգացաւ. աւելացաւ թէ՛ մուտքը և թէ՛ ելքը։ 1887-ին մուտք եղաւ, կլոր թուերով, 42,000 ռ., իսկ ծախք՝ 40,000 ռ., 1890-ին—մուտք՝ 49,000 ռ., ծախք՝ 42,500 ռ., իսկ 1893-ին—մուտք՝ 55,800 ռ., ծախք՝ 54,300 ռ.։ Այս վեր-

ջին տարուայ մուտքի յօդուածներէց գլխաւորներն են - կալուածների եկամուտ՝ 36,500 ր., մումա-վաճառութեան կապալ՝ 9,500 ր., ուխտատեղիների արդիւնք (ծախսը հանած)՝ 3,000 ր., դրամագլխի տոկոսներ՝ 2,500 ր., ևն: Իսկ ծախսի գլխաւոր յօդուածներն եղել են—ուճիկ բոլոր պաշտօնեաներին 30,400 ր., որդեգիրների սնունդ, զգեստ ևն՝ 6,200 ր., նպաստ թոշակառու խեղճ աշակերտներին՝ 3,500 ր., կալուածների նորոգութիւն, հարկեր, ապահովագրութիւն՝ 7,500 ր., լուսաւորութիւն, վառելիք՝ 1,600 ր., ևն:

L.

Ուսումնական մասի վերաբերութեամբ իրանց կարևորութեամբ առաջին տեղն են բռնում Մակար Կաթողիկոսի երկու կոնդակները՝ ուսումնական և ուսուցչական խնդիրներին նրկատմամբ:

Վերև քանիցս լիշուեց, որ Իպրոզումս անընդհատ մշակուում էին դասաւանդութեան և ուսանելի առարկաների մասին ծրագիրներ, որոնք կամ ամենևին գործ չէին դրուում կամ կարճժամանակեայ դոյութիւն էին պահպանում, տեղի տալով մի նորագոյն ծրագրի, որ առա-

ջարկուով էր ուսումնական նոր վարչութիւնից։
Նոյն դրութիւնը տիրել է և Հայոց միւս հո-
գևոր դպրոցներում։ Ծրագիրները այս փոփոխա-
կանութեան պատճառը եթէ մի կողմից նրանց
այս կամ այն թերութիւնն էր լինում, որը
աշխատում էին լրացնել նոր ծրագրի խմբա-
գրութեամբ, բայց միւս կողմից—որ գլխաւորն
է—այն էր, որ նոր ծրագիր պատրաստելը
տեսչի և Մանկավարժական ժողովի գործ, և
նրա գործադրութեան թոյլտուութիւնը Հոգա-
բարձութեան իրաւունքն էր համարուով։ Ու-
րեմն ամեն մի տեսուչ և ամեն մի Հոգաբար-
ձութիւն կարող էին ձեռներէց լինել նոր ծրա-
գիր մշակելու՝ արդէն եղածի թերութիւնը վե-
րացնելու նպատակով։ Բայց Հէնց ամենամեծ
թերութիւնը՝ այդ ծրագիրների յաճախակի փո-
փոխութիւնն էր, որ շատ պէտք է խանգարէր
յարատե կանոնաւոր դասաւանդութեան, ուրեմն
և ուսման առաջադիմութեան։ Մակար Կա-
թողիկոսը կամենալով մեր հոգևոր դպրոցնե-
րից այս չարիքը վերացնել՝ Էջմիածնում մշակել
տուեց մի նորմալ ծրագիր Հայոց հոգևոր դը-
պրոցների համար, որը ուղարկեց նաև Ներսի-
սեան Դպրոցին, 1886 թ. յուլիսի 2-ին, № 373
կոնդակով։ Այս ծրագրով, որը պատուիրած էր
ճշտութեամբ գործադրել՝ Դպրոցի վեց դպրոցա-

կան դասարաններում աւանդուելու էին—կրօնական ուսմունք (սրբազան պատմութիւն Հին և նոր Ատակարանի, քրիստոնէական վարդապետութիւն, կարգ աստուածաշտուութեան, զիտութիւն սուրբ Գրոց, պատմութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, տոմարագիտութիւն)։ Հայոց լեզու, տեսութիւն և պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց, ռուսաց լեզու, Ֆրանսերէն լեզու. պատմութիւն ընդհանուր, Հայոց և ռուսաց. աշխարհագրութիւն ընդհանուր և Ռուսաստանի. Հոգեբանութիւն, տրամաբանութիւն. բնագիտութիւն (Ֆիզիկա), բնական պատմութիւն, բնախօսութիւն. թուաբանութիւն, Հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն, տիեզերագրութիւն. ձայնագրութիւն, վայելչագրութիւն և նկարչութիւն, (վերջինս՝ ճաշից յետոյ և տօն օրերը)։ Պրագրով որոշուած էր, թէ նշանակուած առարկաներից ո՞րը կամ ո՞ր մասը պէտք է անցնուի որևէ դասարանում, (բայց թէ ինչ ընդարձակութեամբ և ինչ դասագրքերով՝ չէր որոշուած), և ըստ այնմ դրուած էր դասացուցակ, թէ ամեն մի առարկայի շաբաթական քանի՞ դաս պէտք է նուիրուի այս կամ այն դասարանում։ Այս ծրագիրն ու դասացուցակը, չնայելով թերութիւններին՝ մինչև այսօր գործ

Հայոց մշակուած միջնա միջրդա դասն միտքսնն

են դրում Գպրոցում, շատ աննշան շեղումներով:

Կաթողիկոսի երկրորդ կարգադրութիւնը վերաբերում էր ուսուցիչների ընտրութեան: 1890 թ. մայիսի 30-ից № 211 կոնդակով Հայրապետը առաջադրում էր Հոգաբարձութեան՝ արձակել Գպրոցի բոլոր ուսուցիչներին և ապա նորից ընտրութիւն կատարել. «Ընտրել զանձինս Հմուտս ի գիտութեան, բարեբարոյս և ջերմեռանդա ի կրօնի, նուիրեալս միանգամայն գործոյ և եթ դաստիարակութեան մանկանց»: Ընտրելիները պէտք է աւարտած լինէին բարձրագոյն ուսումնարաններ և Էջմիածնի Աեմարանի մասնագիտական բաժինը. իսկ որոնք այդ պահանջուած ցենզը չունէին՝ պէտք է ի նկատ առնուէր նրանց բազմամեայ փորձառութիւնն ու քաջահմտութիւնը: Ընտրութիւնը պէտք է կատարուէր կանոնադրութեան Հիման վրայ, մի տարի ժամանակով, և պէտք է առաջարկուէր Կաթողիկոսի վերջնական տնօրէնութեան: Այս կոնդակի Հիման վրայ Հոգաբարձութիւնը 1890 թ. յունիսի 6-ին արձակեց Գպրոցի բոլոր ուսուցիչներին և նոյն օրն և եթ ընտրութիւն կատարեց: Ընտրուեցին միւսնոյն ուսուցիչները. նրանց մեծագոյն մասն արդէն ունէին պահանջուած

ուսումնական ցենզը, իսկ փոքր մասի համար՝
Հոգաբարձութիւնն ի նկատ առաւ բազմամեայ
փորձառութիւնն ու քաջահմտութիւնը և որո-
շեց միջնորդել Կաթողիկոսի առաջ, որ նրանց
հաստատէ, միանգամայն պարտաւորեցնելով նը-
րանցից երեքին, որ մի տարուայ ընթացքում
ուսուցչական համապատասխան ցենզ ձեռք բե-
րեն: Կաթողիկոսը հեռագրով մի տարի ժա-
մանակով հաստատեց այս ընտրութիւնը, թէև
իւր դժգոհութիւնն յայտնեց՝ «վասն անփոյթ
և անխտիր ընտրութեան ուսուցչաց», հակա-
ռակ իւր կոնդակին: Հոգաբարձութիւնը որո-
շեց պահել ուսուցչական խումբը, իսկ յաջորդ
տարին նոր ընտրութիւն կատարել: Սակայն
1891 թ. ապրիլի 16-ին վախճանեցաւ Մակար
Կաթողիկոսը, և նոր ընտրութեան օրոշումը
չիրագործուեց: Գործնական հետևանք ուսու-
ցիչների ընտրութեան վերաբերեալ կոնդակից՝
եղաւ ուսուցիչների մի տարով ընտրուելը և
Կաթողիկոսի հաստատութեան առաջարկուելը,
և երկու ուսուցչի արձակումը, որ մի մեծ խնդիր
դարձաւ և մօտ երկու տարի վէճի ու զրազրու-
թեան տեղիք տուեց Հոգաբարձութեան, տեղա-
կալի և Սինօզի մէջ:

Հարկ է չիշել Մակար Կաթողիկոսի երրորդ
Հոգացողութիւնն էլ, որ վերաբերում էր յատ-

կապէս Ներսիսեան Գալրոցի ուսումնական և տնտեսական մասին: 1888 թ. ապրիլի 26-ից № 164 կոնդակով նա ուղարկեց Մաբրէ եպիսկոպոսին և Ս. Մանդինեանին՝ ներկայ լինելու տարեկան Հարցաքննութիւններին և զննելու Գալրոցի մուտքի և ծախսի Հաշիւները, որոնք մի քանի տարուց ի վեր չէին ուղարկուած Սինոդին: Աերազննիչները եկան և կատարեցին իրանց վրայ դրուած պարտաւորութիւնը և զեկուցազիր ներկայացրին Կաթողիկոսին, որով զանազան թերութիւններ գտան Գալրոցի թէ ուսումնական վիճակի և թէ Հաշիւների մէջ: Աերջինս երկար քննութիւնների և գրազրութիւնների առիթ տուեց և դործնական վախճան չունեցաւ. իսկ ուսումնական մասի վերաբերութեամբ՝ Կաթողիկոսը, զեկուցման Հիման վրայ, իոյն տարուայ դեկտեմբերին № 444 կոնդակով Հրամայեց՝ տեսչական պաշտօնից Հեռացնել Ս. քահ. Բէգնազարեանցին:

ԼԹ.

Ուսումնական մասի կառավարութեան գալով՝ նախ յիշելու է այս Հոգաբարձութեան ութամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակ կատարուած տեսչական փոփոխութիւնները:

Երբ Հոգաբարձութիւնն ստանձնեց Գպրոցի կառավարութիւնը՝ տեսուչն էր Արշ. Նահապետեանը: Սա շուտով, 1886-ի օգոստոսի 20-ին, դարձեալ հրաւիրուեց տեսուչ Էջմիածնի Ճեմարանին: Հոգաբարձութիւնը նրա փոխարէն տեսուչ ընտրեց Յովհ. Չիգիանեանին. բայց սա յանձն չառաւ այդ պաշտօնը. ուստի ուսումնական մասին վերահասութիւն գործելու համար ժամանակաւորապէս նշանակուեց Հոգաբարձութեան անդամներից Ն. Ափեանցը: Այսպէս առանց ուսումնական ղեկավարի մնաց Գպրոցը աւելի քան կէս տարի, և 1887-ին Հոգաբարձութեան անդամներից կաղմուած ուսումնական յանձնաժողովը, քննելով Գպրոցի ուսումնական դրութիւնը՝ գտաւ նրան անբաւարար, ուստի ի միջի ալ կարգադրութիւնների որոշեց ժամանակաւոր տեսուչ հրաւիրել Ս. Եղիազարեանին՝ մինչև տարեկան հարցաքննութիւնների վերջանալը: Վերջապէս 1887-ի յունիսի 17-ին հաստատուն տեսուչ ընտրուեց Սարգ. քահ. Բէգնազարեանցը, որ նոյն ամսի 23-ին պաշտօնի մէջ մտաւ և պաշտօնում հաստատուեց նոյն ամսի 30-ին, № 351 կոնդակով: Նրա պաշտօնավարութիւնը սակայն հազիւ տարի ու կէս տևեց և ընտրուեց ուսուցիչների յաճախակի փոփոխութիւններով: Նկատելով տարաձայնու-

Թիւններ Հոգաբարձութեան և ուսուցիչներին մէջ՝ նա 1888-ի նոյեմբերին պատճառաբանուած հրաժարական տուեց Հոգաբարձութեան: Բայց հրաժարականը Հոգաբարձութիւնը չընդունեց, և նա շարունակեց պաշտօնը մինչև նոյն տարուայ դեկտեմբերի 21-ը, երբ, ինչպէս վերև յիշեցինք՝ Կաթողիկոսի հրամանով արձակուեց: Ժամանակաւոր պաշտօնակատար ընտրուեց տեսչի օգնական Աժ. Մանդինեանցը, մինչև 1889 թ. մարտի 22-ին, մի քանի թեկնածուներից քուէարկութեամբ ձայների առաւելութեամբ տեսուչ ընտրուեց Յ տարի ժամանակով Յովհ. Սպենդիարեանը, որ այդ պաշտօնում հաստատուեց մայիսի 10-ին № 190 կոնդակով և պաշտօնի մէջ մտաւ օգոստոսի 31-ից: Նրա պաշտօնավարութեան ժամանակ էլ, մանաւանդ երրորդ տարին, տարաձայնութիւններ ծագեցին Հոգաբարձութեան մէջ, և երբ նա 1892-ին, հարցաքննութիւններից յետոյ ամառուայ արձակուրդին հեռացաւ քաղաքից՝ Հոգաբարձութիւնը նրան պաշտօնից հրաժարեցրեց, «նկատելով որ նրա պաշտօնավարութեան ժամանակը լրացել է» (10 յունիսի): Բայց երևի այս պատճառաբանութիւնը բաւարար չհամարելով՝ յաջորդ նիստին (յուն. 17) նորից վճիռ կայացրեց, գտնելով որ նա անհամապատասխան է տեսչական պար-

տաւորութեանց, ինչպէս փորձը ցոյց տուեց»։
Թէև Սինոդը հեռագրով պահանջեց, որ Սպեն-
դիարեանը մնայ տեսուչ մինչև նոր Կաթողի-
կոսի գալը՝ բայց այս հրամանն անկատար թող-
նուեց, և դպրոցական տարին սկսուեց առանց
տեսչի։ Հոկտեմբերի 28-ին Հոգաբարձութիւնը
տեսուչ ընտրեց Կար. Կոստանեանին, բայց որո-
շեց՝ մինչև Կաթողիկոսի գալը հրաւիրել նրան
իբրև պաշտօնակատար և ապա առաջարկել
Հաստատութեան։ Կոստանեանը պաշտօնի մէջ
մտաւ 1892 թ. դեկտեմբերի 1-ից։ Նրա ժա-
մանակ էլ եղան տարաձայնութիւններ, այն-
պէս որ նորընտիր, այժմեան Անհափառ Կա-
թողիկոսի գալուց յետոյ՝ Հոգաբարձութիւնը
նրան Հաստատութեան առաջարկելու նկատ-
մամբ երկու մասի բաժանուեց. մի մասը ցան-
կանում էր նրան Հաստատուն տեսուչ ունենալ,
իսկ միւս մասը ցանկանում էր նրան հրա-
ժարեցնել։ Անհափառ Կաթողիկոսը 1893-ի
դեկտեմբերին հրամանագրեց, որ թէ՛ Հոգա-
բարձութիւնը, (որի ժամանակը վաղուց լրա-
ցել էր, նոր ընտրութիւններ կատարուել էին,
բայց դեռ չէին Հաստատուել) և թէ՛ տեսչի
պաշտօնակատարը դեռ մնան իրանց պաշ-
տօններում՝ մինչև ինքը կարգադրութիւն անէ։
Այս հրամանի հիման վրայ Կոստանեանը շա-

րունակեց պաշտօնը մինչև 1894 թ. օգոստոսի 3-ը, երբ Հայրապետից հրաւիրուեց Աժմարանի տեսուչ, որից քիչ յետոյ փոխուեց և Հոգաբարձութիւնը: 2նախելով այս փոփոխութիւններին, որոնք առաջադիմութեան տեսակէտից նպաստաւոր չէին կարող լինել՝ Գալրոցի ներքին կեանքում զգալի բարեփոխութիւններ եղան և նոր կարգեր սահմանուեցին, մանաւանդ Սպենդիարեանի և Կոստանեանի պաշտօնավարութեան ժամանակները: Ս. քահ. Բէզնազարեանցի տեսչութեան ժամանակ սահմանուեց — ուսուցիչներին ուսման ավարտման վկայական պահանջել և աշակերտներից ծննդեան վկայական, առանց որին ոչ ընդունելութիւն անել և ոչ հարցաքննութեան ենթարկել. — Գալրոցում գործ դրուելիք դասազրքերը նախ ենթարկել Մանկավարժական ժողովի քննութեան և նրա հաւանութիւնն ստանալուց յետոյ առաջարկել Հոգաբարձութեան հաստատութեան: Աերացուեցին զկնի ճաշու դասերը (տրամաբանութիւն և հոգեբանութիւն), որոնք զետեղուեցին միւս դասերի շարքում, ճաշից առաջ: Մշակուեց կանոնադրութիւն՝ Գալրոցի չքաւոր աշակերտներին օժանդակելու, որ ընթացք չստացաւ՝ տեսչի հեռանալովը պաշտօնից:

Յուլի. Սպենդիարեանի տեսչութեան ժամանակ նորից վերազննուեց չքաւոր աշակերտներին օժանդակող ընկերութեան կանոնադրութիւնը և ուղարկուեց Սինօզին՝ առաջարկելու կաթողիկոսի Հաստատութեան (1889, Հոկտ.): Երկու տարի յետոյ կանոնադրութիւնը վերադարձուեց Սինօզից՝ ժամանակաւորապէս զործադրելու Թոյլտուութեամբ, մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որին առաջարկոււմ էր ներկայացնել և Հաստատութիւն խնդրել: Այսպէս էլ այս կանոնադրութիւնը մնաց չիրագործուած: Առանձին ուշադրութիւն դարձուեց աշակերտների մտաւոր, նիւթական և առողջական դրութեան վրայ. կանոնաւոր կազմակերպութիւն ստացան գրական երեկոները, իբրև օգտակար միջոց՝ զարգացնելու աշակերտների մտաւոր ընդունակութիւնները և վարժեցնելու գրաւոր աշխատանքների և մատենադրական Հարցերի քննութեան (1890, փետրվար): Կազմակերպուեցին ընտանեկան երեկոյթներ և տօնածառեր՝ աշակերտներին սերտ կերպով կապելու Համար միմեանց և ուսուցիչների հետ՝ իբրև մի ընտանիքի անդամներ: Մի քանի անգամ կատարուեց բժշկական զննութիւն աշակերտների առողջական դրութեան, և նկատուած գլխաւոր պակասութեան—սնունդի անբաւարարութեան

դէմ՝ միջոցներ ձեռք առնուեցին. չքաւոր աշակերտներից նոր թոշակաւորներ ընտրուեցին 15 հոգի, (որոնցից իւրաքանչիւրը ամսական 7 ռ. նպաստ էր ստանում Գպրոցից), այնպէս որ թոշակաւորների թիւը հասաւ 30-ի, բացի որդեգիրներէց. ուրիշ չքաւոր աշակերտների համար զգեստներ կարուեցին Գպրոցի հաշուով, ևն: Երկու ամառ (1891 և 1892), հողաբարձութեան որոշմամբ, կազմակերպուեցին դպրոցական ճանապարհորդութիւններ որդեգիրներէ համար, յատուկ ուսուցչի ղեկավարութեան և վերակացուի հսկողութեան տակ. թէպէտ Մանկավարժական ժողովը աւելի նպատակայարմար էր համարում՝ փոխանակ ճանապարհորդութիւններին՝ ամառը որդեգիրներին հայրենիք ուղարկել իրանց ծնողների մօտ: Գրադարանը բարեկարգելու և հարստացնելու միջոցներ ձեռք առնուեցին. սահմանուեց՝ Գպրոցի նախահաշուի մէջ ամեն տարի մտցնել մի յայտնի գումար՝ ընթերցանութեան նոր գրքեր գնելու: Պատրաստուեց և տպագրուեց գրքերի ցուցակը, որը կազմեց դրադարանապետ Ամ. Մանդինեանը (1893):

Կար. Կոստանեանի տեսչութեան ժամանակ սահմանուեց ճաշ տալ Գպրոցում չքաւոր աշակերտներից 20 հոգու, որ այնուհետև էլ

շարունակուամ է մինչև այժմ: Տպագրուեց Գր-
պրոցի ձեռագիրների ցուցակը, որ Վիեննայի
Մխիթարեանների մշակած սխտեմով կազմեց
Ստ. Կանայեանց (1893): Կար. Կոստանեանը
1893 թ. մարտին և յունիսին ներկայացրեց
Հոգաբարձութեան ընդարձակ զեկուցումներ Գր-
պրոցի ուսումնական դրութեան մասին և մի
շարք առաջարկութիւններ արաւ, որոնց նպա-
տակն էր—Գպրոցի պատրաստական դասարան-
ները համապատասխան դարձնել ծխական ու-
սումնարանների Գ. և Ե. տարիներին, այնպէս
որ ծխական ուսումնարանների Ե. տարուց ա-
ւարտողը պատրաստ լինի մտնելու Գպրոցի Ա.
դասարանը. ըստ այնմ բարեփոխել դասընթացը
Գպրոցի Ա—Զ դասարաններում ևս. ապահո-
վել ուսուցիչների դրութիւնը. փոխանակ դա-
սագին վճարելու՝ սահմանել հաստատուն ու-
ճիկներ. ապահովել նրանց դրութիւնը երկար
պաշտօնավարութիւնից յետոյ, հիմնելով թո-
շակարկը, որի համար Հոգաբարձութիւնը միա-
նուագ պէտք է նուիրէր 3,000 ռ., ևն: Այս
առաջարկութիւններից իրագործուեցին մի քա-
նիսը միայն.—բացուեց նոր, չորրորդ պատրաս-
տական. ուսուցիչների դասագինը աւելացաւ
շաբաթական դասի համար 10 ռուբլիով, այն-
պէս որ այնուհետև առաջին 12 դասի համար

վճարուում է 70 ր., իսկ յաջորդ դասերի համար՝ 60 ր., սրա համեմատ էլ դասերի թիւը պակասեցրուեց. առաւելագոյն թիւը շաբաթական դասերի՝ սահմանուեց 22, փոխանակ առաջուայ մինչև 28 և աւելի դասերին: Բարեկարգուեց երգեցիկ խումբը և այլն:

Աշակերտների թիւը և առաջադիմութիւնը այս ութամեակում արտայայտուում է հետևեալ թուերով.

188⁸/₉ ճեմ. տարուայ սկզբում աշակերտների թիւն եղել է 395, տարուայ վերջում՝ 355 (?). Հարցաքննութիւններից յետոյ աւարտել են 16 (4,5⁰/₀), փոխադրուել են 86 (23⁰/₀), վերաքննութիւն են ստացել 110 (30⁰/₀), մնացել են դասարաններում 156 (42⁰/₀), որոնցից 15-ը, իբրև երկրորդ տարեցիներ՝ արձակուել են:

189³/₄ ճեմ. տարուայ սկզբում աշակերտների թիւն եղել է 399, տարուայ վերջում՝ 321. Հարցաքննութիւններից յետոյ աւարտել են 13 (4⁰/₀), փոխադրուել են 103 (32⁰/₀), վերաքննութիւն են ստացել 91 (28⁰/₀), մնացել են դասարաններում 114 (35⁰/₀):

ԼԲ.

Եօ՛ւնէրորդ Հողաբարձութիւնը, որ ներկայ-
ումս կառավարում է Դպրոցը՝ Հաստատուեց
Վեհափառ Կաթողիկոսի № 1230 կոնդակով,
1894 թ. օգոստոսի 4-ից, և պաշտօնի մէջ
մտաւ նոյն ամսի օգոստոսի 31-ին: Նա բաղ-
կացած էր Հետեւեալ անդամներէց— Յովհ. Ալի-
խանեան, Միք. Թամամշեան, Յովհ. Սպեն-
դիարեան, Պօղ. Մելիք-Ղարազօզեան (այժմ
վախճանողած), Կար. Քոչարեան, Սամս. Յա-
րութիւնեան, Յակ. Թաղէոսեան, Սամ. Բալա-
ղեան, Աղ. Մելիք-Ազարեան, Իս. Բուղղան-
եան, Յովհ. Լուիս-Մելիքեան, Աղ. Քալան-
թար, և Հետեւեալ կանդիդատներէց— Եփ. Ա-
ղամալեան, Լև. Եղիազարեան, Նազ. Տիգրան-
եան և Յովս. Ամիրխանեան:

Հողաբարձութեան նախագահն եղել է թե-
մակալ առաջնորդ Գէորգ արքեպիսկոպոս Սու-
րէնեանը:

Հողաբարձութեան պաշտօնի մտած ժա-
մանակ՝ տեսչական պարտաւորութիւնները ժա-
մանակաւորապէս կատարում էր Ամ. Մանդին-
եանը: Նոյեմբերի 2-ին տեսչի պաշտօնակատար
ընտրուեց Յովհ. Սաղաթէլեան, որ սակայն
կէս տարի պաշտօն վարելուց յետոյ՝ Հրաժա-

բական տուեց, որ և ընդունուեց Հոգաբարձութիւնից (14 մայիսի): Տարեկան Հարցաքննութիւններից յետոյ Հոգաբարձութիւնը Հաստատուն տեսուչ ընտրեց Լևոն Սարգսեանին (7 յունիսի), բայց այս ընտրութիւնը վեհապառ կաթողիկոսը չբարեհաճեց Հաստատել: Ապա Հոգաբարձութիւնը տեսուչ ընտրեց իւր անդամներից Սամ. Բալաղեանին (19 յուլիսի 1895), որ և Հաստատուեց պաշտօնի մէջ կաթողիկոսական № 393 կոնդակով 29-ից յուլիսի և մինչև այժմ շարունակում է իւր պաշտօնը:

Այս Հոգաբարձութեան ժամանակ կատարուած գործերից յիշատակելու արժանի են. —

Դպրոցի նոր շէնք կառուցանելու Համար մեծ ջանք գործ դրուեց. ընտրուեցին յարմար տեղեր, պատրաստուեցին մակարդակ և նախահաշիւ. բայց այս անգամ էլ այս վաղեմի մտադրութիւնը չիրագործուեց — Հոգաբարձութիւնից անկախ պատճառով:

Դպրոցապատկան մի քանի, Հին և նոր նուիրուած կայքեր, առանձնապէս Հին Դպրոցի դիմացի 21 կրպակները, իշխ. Յովս. Արղութեանի տունը և Թէլէթի ուխտատեղին, Հիմնովին վերանորոգուեցին, որոնց վրայ ծախս եղաւ մօտ 40,000 ռ:

Որոշուեց տօնել Դպրոցի գոյութեան եօ-

Թանասուն և Հին դամբախ յորելեանը, որ լրացաւ 1899 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Այս տօնի առիթով որոշուեց տպագրել Գպրոցի գոյութեան ընդարձակ և Համառօտ պատմութիւնները. նոյնպէս յատկացրուեց 1,500 ռ. Գպրոցի ուսումնական պիտոյքներին գործածելու համար: Մանկավարժական ժողովի որոշմամբ, որ Հոգաբարձութիւնից Հաստատութիւն ստացաւ՝ այս գումարի կէսը յատկացրուեց գրագարանի Հայագիտական բաժինը հարստացնելու և միւս կէսը՝ աշակերտների մի քանի ձեռագիր դասագրքերը հետզհետէ վիճակագրելու: Վերջին որոշումն արդէն սկսեց իրագործուել—1899 թուի աշունքից սկսեց վիճակագրուել Հայոց մատենագրութեան պատմութեան դասընթացը:

Սահմանուեց տարեկան կանոնաւոր Հաշուէտուութիւն՝ տպագրուած տեղեկագիրներով, որոնք ակտի օրը, փետրվարի 14-ին, ամեն տարի կարդացում են Հանդէսի ժամանակ և բաժանուում են Հասարակութեան, ինչպէս և ուղարկուում են լրագիրներին:

Սահմանուեց Թոշակարկի՝ Գպրոցում երկար ժամանակ (15—25 տարի) պաշտօն վարած ուսուցիչներին և այլ ծառայողներին կենսաթոշակ տալու համար: Թոշակարկի կանոնադրութեամբ, որ մշակուեց ուսուցիչներից ըն-

տրուած մասնաժողովի ձեռքով և Հոգաբարձութեան միջոցով առաջարկուեց Վեհափառ Կաթողիկոսի Հաստատութեան (1899 թ.) Դրպրոցը իւր միջոցներէց պէտք է տայ թոշակարկղին 15 տարի շարունակ տարեկան 3,000 րուբլի, որպիսի գումարի հետ միանալով մասնակիցներէ ռոճիկներէց 6% բարձումները պէտք է կազմուի հիմնական դրամագլուխ, որի տոկոսից, թոշակարկղի սկսուելուց 10 տարի յետոյ, պէտք է սահմանուած թոշակ տրուի նոցա, որոնք կանոնադրութեան համաձայն թոշակի իրաւունք են ստացած: Թոշակարկղը սկսեց գործել ներկայ 1900 թ. յունվարի 1-ից:

Վեհափառ Կաթողիկոսի թոյլտուութեամբ ընդունուեցին Դպրոցում ուսանելու 75 աշակերտ, որոնք 1894 թ. աշնանը արձակուել էին Ճեմարանից: Սրանց համար ժամանակաւորապէս բացուեց Գ. դասարանի զուգընթաց, որ կարիքը անցնելուց յետոյ նորից փակուեց: Այս նորեկները չորս տարուայ ընթացքում ուսման ընթացքն աւարտելով դուրս եկան Դպրոցից:

Փոխանակ նախկին կարգին, որով ուսուցիչները վարձոււմ էին մի տարով և ուսումնական պարապմունքը վերջատալիս համարոււմ էին արձակուած և ապա նորից հրաւիրոււմ դարձեալ մի տարով — մտցրուեց նոր սկզբունք,

այն է՝ որ ուսուցիչները համարում են վարձուած անորոշ ժամանակով, իբրև հաստատուն պաշտօնեաներ: Այս սկզբունքի շնորհիւ՝ ուսուցչական խումբը դարձաւ մնացուն և շատ քիչ ենթարկուեց փոփոխութեան, որ նպաստեց ուսումնական գործի յաջողութեան:

Մշակուեց մանրամասն ծրագիր, որի մէջ համաձայնեցրած էր առարկաների դասաւանդութիւնը զանազան դասարաններում. առարկաները տեղաւորուած էին աւելի նպատակայարմար կերպով. մանրամասն որոշուած էին իւրաքանչիւր առարկայից անցնուելիք դասընթացը և դասազրքերը. սրոշուած էր նրանով՝ բանալ և է. դասարան իւր առանձին դասընթացով, ևն: Այս ծրագիրը, հոգաբարձութեան հաւանութիւնն ստանալուց յետոյ, առաջարկուեց Աեհափառ կաթողիկոսի հաստատութեան, բայց զանազան նկատումներով չհաստատուեց:

Գրական երեկոները աւելի հաստատ կազմակերպութիւն ստացան, չնայելով որ Յ. Սաղաթէլեանի պաշտօնավարութեան ժամանակից՝ նրանց համար առանձին վարձատրութիւն չէ տրուում ղեկավարող ուսուցիչներին, այլ սրանք ձրի են կատարում այդ գործը:

Առաջին անգամ կատարուեց զնահատութիւն Դպրոցի զրադարանին և այսպիսով որոշ-

ուեց նրա արժէքը: Միւկնոյն ժամանակ աւելի կանոնաւորուեց զրադարանի կառավարութիւնն ու հաշուապահութիւնը:

Բժշկական օգնութիւնը, որ առաջ սահմանուած էր միայն որդեգիրների համար՝ տարածուեց առ հասարակ բոլոր աշակերտների վրայ, որոնցից չքաւորները դեղերն էլ ձրի են ստանում Գպրոցի հաշուով:

Թոշակառու աշակերտների թիւն աւելացաւ և 30-ից հասաւ 57-ի: Թոշակառուների և ճաշողների (թուով 20) և ուրիշ նպաստառուների վրայ վերջին տարիներում Գպրոցը ծախսել է 4,000 ռուբլիից (189⁵/₆ թուին) մինչև 6,092 ռ. (189⁸/₉ թ.): Այս գումարից 4,234 ռ. տրուած է թոշակ, 1,054 ռ. ծախսուած է ճաշ տալու, 465 ռ. դեղի, 339 ռ. զգեստի և միանուագ օժանդակութեան: Նոյն տարին տրուած է միանուագ օժանդակութիւն բարերար անձերինուիրած գումարներից՝ 629 ռ., իսկ Կ. Հ. Բարեգործական ընկերութիւնը թոշակ է տուել 2,252 ռ.:

Գպրոցի թէ՛ տնտեսական և թէ՛ ուսումնական դրութիւնը այս հնգամեակում զգալի առաջադիմութիւն ունեցաւ, ինչպէս երևում է հետագայ թուրից.

	Մուտք (զուտ)	Ծախս
1895 թուին	61,968 ռ.	59,712 ռ.
1896 " "	62,337 ռ.	70,483 ռ.
1897 " "	65,325 ռ.	64,167 ռ.
1898 " "	70,734 ռ.	67,661 ռ.
1899 " *)	69,108 ռ.	65,018 ռ.

Աշակերտների թիւը և առաջադիմութիւնը

189 ¹ / ₅ ճեմ. տար. վերջ. 410, փոխ. 192 (43,3 ⁰ / ₀), մն. 90 (20,4 ⁰ / ₀)**)
189 ² / ₆ " " " " 468, " 353 (75,2 ⁰ / ₀), " 113 (24,2 ⁰ / ₀)
189 ³ / ₇ " " " " 539, " 377 (72,2 ⁰ / ₀), " 162 (27,6 ⁰ / ₀)
189 ⁴ / ₈ " " " " 676, " 456 (67,3 ⁰ / ₀), " 220 (32,6 ⁰ / ₀)
189 ⁵ / ₉ " " " " 599, " 393 (67,3 ⁰ / ₀), " 191 (32,7 ⁰ / ₀)

Աշակերտները այս ցուցակից երևում է, որ վերջին հինգամեակում Դպրոցը աշակերտների թիւը աւելի է՝ աշակերտների ամենամեծ թուից՝ որ երբևիցէ եղել է Դպրոցում:

Առ 1-ն յունվարի 1900 թ. Դպրոցն ունէր 16 դասարան, որոնք էլին Առաջին պատրաստական, զուգընթացով, Երկրորդ պատրաստական, զուգընթացով, Երրորդ պատրաստա-

*) Այս տարուայ մայիսից սկսած՝ Դպրոցը զրկուեց լւր եկամուտների մի աղբիւրից— ուխտատեղիներից, որոնց տրդիւնքը, վեհափառ Վաթողիկոսի հրամանով, չատկացրուեց Էջմիածնի Հոգևոր Աեմարանին:

**) Իսկ 148 վերաքննելի Յաջորդ տարիներում վերաքննութիւնների հետևանքը զետեղուած է փոխադրուողների և մնացողների թուերի մէջ—189⁸/₉ ճեմ. տարում վերաքննութեան չեն եկել 15 աշակերտ:

կան, երկու զուգընթացով, Առաջին, Երկրորդ
և Երրորդ դասարաններ, զուգընթացներով, Չոր-
րորդ, Հինգերորդ և Վեցերորդ դասարաններ,
առանց զուգընթացների:

Ո Ր Գ Ե Գ Ի Ր Ն Ե Ր

Ինչպէս լիջել ենք՝ որդեգրութիւնը Գպրո-
ցում հաստատուեց 1850 թուին, պէնսիօն ա-
նունով: Որդեգիրները ապրում են Գպրոցի շի-
նութեան մէջ, ձրի ստանալով ուսում, սնունդ,
զգեստ և բոլոր պիտոյքները և շարունակ գըտ-
նուելով ուսումնական վարչութեան հսկողութեան
տակ: Նրանք առաջ պահւում էին մասամբ Գը-
պրոցի սեփական միջոցներով և մասամբ մաս-
նաւոր անձանց միջոցներով: Առաջին դէպքում՝
նրանց ընտրութիւնը կախուած էր լինում դը-
պրոցական վարչութիւնից (չոգաբարձութիւնից
կամ Մանկավարժական ժողովից), երկրորդ դէպ-
քում՝ մեծ մասամբ այն անձերից, որոնք հայ-
թայլթում էին որդեգրի ծախսը: Չատ անգամ էլ
որդեգիր ընտրուում էր կաթողիկոսների, հրամա-
նով, թեմակալ առաջնորդների առաջարկու-
թեամբ կամ որևէ գիւղական հասարակութեան
խնդիրքով: Գպրոցի նուիրատուներից շատերն
էլ պայման են դրել, որ իրանց նուիրած փողի

տողոսը գործ դրուի մի կամ մի քանի որդեգիր պահելու, և որովհետև նուիրուած գումարները զանազան էին լինում՝ ուստի յաճախ հաշիւներէ մէջ շփոթութիւն էր ծագում. մէկի գումարը չէր բաւականանում, միւսինը աւելանում էր ևն:

Որդեգիրների թիւը սկզբում 30 էր: Երբեակ հոգաբարձութիւնը, ինչպէս յիշել ենք՝ այս թիւը կրկնապատկեց: Այս ժամանակ որդեգիրները գրաւոր պարտաւորում էին՝ ուսումնաւարտելուց յետոյ քահանայ դառնալ, հակառակ դէպքում յանձն էին առնում վճարել Գրպրոցին մի գումար՝ հաւասար իրանց վրայ եղած ծախսին: Բայց 1861 թուի Կանոնադրութիւնը վերացրեց որդեգիրների հոգևորական գառնալու այս պարտադիր կանոնը, սահմանելով, որ Գպրոցի աշակերտներից նրանք միայն կարող են մտնել հոգևոր կոչման մէջ՝ որոնք իրանց բնութեամբ և ներքին հակումով կկարողանան արժանաւոր սպասաւորներ լինել աստուածային սեղանին և որոնք յօժարակամ ցանկութիւն կյայտնեն այդ մասին, առանց որևէ ստիպման կամ յորդորների: Այնուհետև որդեգիրների թիւը շուտով նուազեց և տատանում էր 20—25-ի մէջ:

Որովհետև դրսից առաջարկուած կամ մաս-

նաւոր անձերի թռչակներով ընդունուած որդե-
գիրները կարող էին—ինչպէս և եղել են յաճախ
— իրանց ընդունակութեամբ ու վարքով հա-
մապատասխան չլինել դպրոցական պահանջնե-
րին ու կարգերին՝ ուստի Հոգաբարձութիւնները
հետզհետէ աշխատեցին վերացնել այդպիսի պա-
տահական ընդունելութիւնները: Կերկայումս
առանց բացառութեան տիրում է այն կանոնը,
որ բոլոր որդեգիրները պահուում են Գպրոցի մի-
ջոցներով, զանազան բարերարների կտակած
գումարների տոկոսներով. բոլորն ընտրում են
Մանկավարժական ժողովի ձեռքով գոնէ մի
տարի Գպրոցում եղած, վարքով ու առաջադի-
մութեամբ փորձուած չքաւոր աշակերտներից,
Գ. և աւելի բարձր դասարաններից, և ապա
առաջարկուում են Հոգաբարձութեան հաստա-
տութեանը: Այս միջոցով առաջն առնուում է
այն պակասութիւններին, որոնք յատուկ են
առհասարակ գիշերօթիկ փակ դպրոցական հա-
մակեցութեան: Դրանց հետեւում են մամար
մայր ձատ անգամ Հոգաբարձութիւնները և տե-
սուչները զանազան նկատումներով անյարմար
են համարել որդեգրութիւնը և առաջարկել են
վերացնել, բայց չէ յաջողուել, զլիսաւորապէս
այն պատճառով, որ դրանով խախտուած կը
լինէր բարերարների կտակների տրամադրու-

Թիւնը: Ներկայ Հոգաբարձութիւնն էլ շարժել է այդ հարցը, և առաջարկելով որդեգրութեան վերացնելուց խնայուած գումարով պահել թոշակաւորները եռապատիկ թուով. բայց այս առաջարկութիւնն էլ չէ ընդունուել:

Գալրոցական շէնքի փոքրութեան պատճառով՝ որդեգիրները ներկայումս ապրում են առանձին բնակարանում, Գալրոցի դէմ ու դէմը: Այնտեղ է նաև հիւանդանոցը: Նրանց թիւը ներկայումս է 20, որոնց վրայ տարեկան ծախս է լինում մօտ 3,500 ռուբլի:

ՈՒՍՈՒՑՉՈՒՆ ԿԱԶՄԸ

Գրքոյկիս ծաւալը թոյլ չէր տալիս մի առ մի լիշել, թէ ինչ ուսուցչական խմբեր են եղել Գալրոցում Հոգաբարձական կառավարութեան ժամանակ (1861—1899), մանաւանդ որ նրանք, ինչպէս ասել ենք՝ ենթակայ են եղել յաճախակի փոփոխութիւնների: Յարմար ենք համարում այստեղ դնել Գալրոցի ուսուցչական կազմը առ 1-ն յունվարի 1900 թ., նշանակելով նրանց աւարտման տեղերը, պաշտօնավարութեան տարիները Գալրոցում և դասաւանդած աւարկանները:

Սզգանունները և անունները:	Ո՞րտեղ և երբ է աւարտել.	Քանի տարի ծառայում է.	Ի՞նչ առարկայ է աւանդում.
Քալաղեան Սամ. տեսուչ.	Օդես. Համալս. 1889	5	Քուսաբանութիւն և բնախօսութիւն.
Աբուլեան Գալ. ք.	Ներսիս. Դպր. 1883	13	Երգեցողութիւն.
Սիսաղեան Յար.	Թիֆլ. Գիմն. 1870	13	Ռուսաց լեզու.
Սղանեան Գիւտ ք.	Ներսիս. Դպր. 1873	24*	Կրօն և տոմար.
Սիլեան Միսաք	Գէորգ Աեմար. 1881	14	Հ. լեզու, Հ. պատմ. և եկեղեց. պատմ.
Քարխուղարեան Գ.	Դորպ. Համ. (Ա լս.)	24*	Ռուս. պատմութ. և աշխարհագր.
Դաղբաշեան Յար.	Ներս. Դպր. և Տիւրքից. Համ. 1903	6	Ուսումն ս. Գրոց.
Ժկմայեան Մակար.	Պետեր. Կոնս. 1887	9	Ձայնագրութիւն
Զոհրաբեան Յար.	Կիեվի Համալս. 1893	14	Մթեմատիկա.
Թիւսիկեան Լևոն.	Ներս. Դպր. և Պետ. Համալսար. 1873	27*	Թուաբան, կենդանաբան. և Ֆիզիք աշխարհագրութ.
Հարայեան Երուանդ	Ներս. Դպր. և Ժրնեվի Համ. 1895	3	Փրանս. լեզ. և ընդ. պատմութիւն.
Հլիսիցեան Ստեփ.	Վարշ. Համալս. 1889	6	Ռուս. լեզու, հայոց և ընդ. պատմութ.
Հովուեան Պօղոս.	Ներս. Դպր. և Գէորգ. Աեմար. 1889	3	Հայոց լեզու, թուաբան. և գեղագր.
Մալխասեան Ստ.	Գէորգ. Աեմ. և Պետ. Համալսար. 1889	10	Հայոց լեզու և հայոց մատենագրութ.
Մանդինեան Ամիր.	Հազար. Աեմ. 1869	30	Ընդհան. աշխարհագրութիւն.
Մինասեան Արշ. ք.	Ներս. Դպր. և Զտրասք. Համ. 1898	1	Կրօն.
Միրաղեան Գեղ.	Թիֆլ. Գիմնագ. (Զ. դաս.) 1883	3	Ռուսաց լեզու.
Միրզոյեան Գաբր.	Կազանի Համ. (Գ. լսար.)	18*	Ռուսաց լեզու.
Մուրադբէգեան Աղ.	Ներսիս. Դպր. 1892	3	Երգեցողութիւն.
Յարութիւնեան Իս.	Ներս. Դպ. և Ննալի Համալսար. 1888	12	Հայոց լեզու, հոգեբան. և տրամաբ.

* Ընդհատումներով:

Չարազաղեան Գր.	Ներսիս. Դպր. 1879	20	Հայոց լեզու և գեղագրութիւն.
Չամչինեան Յար.	Պետ. Գեղար. Ճեմ.	16	Նկարչութիւն.
Չարակեան Սահ. ք.	Ներս. Դպր. և Լէյպցիգի Համ. 1883	17*	Արօն.
Չպարայեան Ար.	Ներսիս. Դպր. 1882	18	Գծագրութիւն.
Չունգուկեան Յով.	Թիֆ Բէալ. Դ. 1883	3	Ռուսաց լեզու.
Չիրումեան Տիգր.	Ներս. Դպր. 1879	6	Հայոց լեզու, թուաբան. և գեղագր.
Չէրէսթէճեան Մ.	Խալիպեան Ուս. 1859	13	Գեղագրութիւն:

Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

Ներսիսեան Դպրոցի գրադարանը նոյնքան հին է՝ որքան և ինքը Դպրոցը և նրա տպարանը. բայց նրա անունը գործերի մէջ առաջին անգամ յիշուած է 1851 թուի օգոստոսին: Մինչև այդ ժամանակ և դրանից էլ յետոյ՝ գրադարանը եղել է իսկապէս գրախանութ և թղթեղէնի պահեստ, որտեղ պահուած էին Դպրոցի տպարանից լոյս ընծայուած գրքերը և Ռուսաստանից բերուած թուղթը, ուր դիմում էին գրքեր և թուղթ գնելու Թիֆլիսից և Անդրկովկասի ուրիշ քաղաքներից, որովհետև ուրիշ հայ գրավաճառսնոց չկար: Այնտեղ պահուած էին նաև դպրոցական գործածութեան համար դասագրքեր, որոնցից ոչգեղերներն ու չքառեր երթևեկները ձրի ստանում էին պիտույք-

*) Ընդհատումներով:

ները, իսկ ունևորները՝ փողով: Գրադարան, բուն նշանակութեամբ, այն ժամանակ չկար: Երբեակ Հոգաբարձութիւնը, պաշտօնի մտած տարին, որոշեց զրադարանի զրքերը բաժանել երկու մասի—վաճառելի և դասարանական զրքեր— և իւրաքանչիւր բաժնի համար առանձին մատեաններ պահել: Այս ժամանակ կազմուած ցուցակներէց երևում է, որ 1852 թուին դասարանական զրքերը բաղկացած են եղել 189 անունից, որոնց մէջ 18 ձեռագիր. իսկ վաճառելի զրքերը բաղկացած են եղել 22 անունից, 6,734 օրինակով: Ուրեմն 1852 թուականը, երբ հին զրադարանի զրքերը երկու մասի բաժանուեցին և դասարանական զրքերի համար սկսեց յատուկ մատեան պահուել՝ պէտք է համարել իսկական զրադարանի առաջին տարին:

Քայց դեռ երկար ժամանակ զրադարանը անկերպարան և անկարգ դրութեան մէջ է գտնուել. դեռ չէր ճանաչուած ընթերցանութեան կարևորութիւնը՝ իբրև մտաւոր դարգացման օժանդակող անհրաժեշտ միջոցի, ուրեմն և սխտեմաբար խնամք չէր տարուի զրադարանը հարստացնելու և զրքերից օգտուելու կանոններ սահմանելու: Գրադարանապետները, երբեմն ռոճկով, շատ անգամ անուղծիկ, յաճախ փոփոխուում էին. զրադարանա-

սխտ եղել են կողմնակի մարդիկ, Գպրոցի ուսուցիչներ, տեսուչներ, նոյն-իսկ Հոգաբարձուներ, որոնցից շատերը մի քանի ամիս պաշտօն վարելով՝ թողել հեռացել են, տեղի տալով նորերին, որոնք ևս նոյնպէս են վարուել: Գնուելիք գրքերի ընտրութիւնը կախուած է եղել այս կամ այն մասնաւոր անհատի ճաշակից. չէ եղել պահպանուելիս կանոնաւոր ցուցակ գուրս տրուած և ստացուած գրքերի: Այսպիսի պայմաններում, հասկանալի է, չէր կարող գրադարանը զարգանալ և կպատահէին նոյն-իսկ կորուստներ, գրադարանապետների անհոգութիւնից կամ անհաւատարմութիւնից:

Եօթանասնական թուականներից գրադարանն սկսում է հետզհետէ հարստանալ և կանոնաւորուել, Ս. Նազարեանցի, Պ. Սիմէոնեանցի, Ս. Մանդինեանի և մանաւանդ Ա. Նահապետեանի տեսչութեան ժամանակ: Ս. Մանդինեանը նորից կազմեց ցուցակ գրքերի և փոքր ի շատէ բարեկարգութիւն մտցրեց: Բայց գրադարանի հիմնական բարենորոգութեան, հարստութեան և բարեկարգութեան սկիզբ դրուեց Յովհ. Սպենդիարեանի տեսչութեան օրերում: Այս ժամանակ Մանկավարժական ժողովում մշակուեցին և Հոգաբարձութիւնից հաստատուեցին գրադարանի կառավարութեան, գրքերից օգ-

տուելու ևն վերաբերեալ կանոններ. ընթերցանութեան և դպրոցական պարապմունքի նպաստող գրքերի ցուցակներ կազմուեցին և ձեռք բերուեցին. սահմանուեց Գպրոցի ծախսերի մէջ ամեն տարի մտցնել մի յայտնի գումար՝ դրադարանը հարստացնելու. նշանակուեցին ռոճկով գրադարանապետներ, գործին տեղեակ անձերից: Այս ժամանակ գրադարանապետ Ամ. Մանդինեանը կազմեց գրադարանի բոլոր գրքերի ցուցակը, որ տպագրուեց 1893-ին: Կոստանեանի տեսչութեան օրով գրադարանը շարունակեց հարստանալ և կարգաւորուել. նրանախաձեռնութեամբ տպագրուեց Գպրոցի 31 ձեռագրի ցուցակը, իւրաքանչիւր ձեռագրի մանրամասն նկարագրով և բովանդակութեամբ, Ստ. Կանայեանի աշխատութեամբ (1893): Ներկայ տեսչութեան ժամանակ աւելի ևս հարստացաւ գրադարանը. առանձին մասնաժողովի ձեռքով առաջին անգամ գնահատուեցին եղած բոլոր գրքերը (1897). կազմուեցին առանձին ցուցակներ ընթերցանելի գրքերի՝ դասարան առ դասարան, ևն:

Գրադարանը, բացի Գպրոցի միջոցներով գնուած գրքերից՝ շատ անգամ նուէրներ է ստացել և մասնաւոր անձերից: Աւելի մեծ քանակութեամբ նուէրներ ստացուել են—Գր. քահ-

ԼՕՆՈՒ-ՄԵԼԻՔԵԱՆԻԳ—104 անուն, որոնցից 18-ը ձեռագիր (1851 թ.). Յովս. Էֆէնդեանից՝ (? անուն) (1863 թ.). Աղ, Թալիրեանից (Երրեակ Հոգաբարձութեան անդամ)՝ 268 անուն, 459 Հատոր (1890 թ.). Ար. Մարկոսեանից՝ 163 անուն, 244 Հատոր (1893 թ.), և Մ. Փանեանից՝ 326 անուն, 459 Հատոր (1899 թ.):

Դպրոցի գրադարանը, չհաշուելով ձեռագիրները, դասագրքերը, վաճառելի հին տպագրութիւնները և կրկնակ օրինակները՝ ունեցել է զրքեր հիմնական բաժնում

	հայ.	ուսն.	ուրիշ լեզ.	գույ.	Հատոր	արժէք
Մայր ցուցակ, 1893 թ.	1,078	1,152	135	2,365	?	?
Առ 1-ն յունվ. 1898 թ.	1,253	1,505	156	2,914	3,237	14,327
Առ 1-ն յունվ. 1900 թ.	1,756	1,753	298	3,807	4,489	16,331

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներսիսեան Դպրոցը իւր հիմնարկութեան օրից գրաւել է հայ հասարակութեան սէրն ու համակրութիւնը, և կարող անձինք, թէ՛ Դպրոցի վարիչների յորդորանքով և թէ՛ ինքնաբերաբար, բազմաթիւ նուէրներ են արել նորան անշարժ կալքերով, փողով, զրքերով և ուրիշ բաներով: Եթէ նուիրատուութիւնները համա-

քելու լինինք մի աստիճանացոյց, չափելու համար հասարակութեան դիտակցութիւնը որւէ հաստատութեան օգտակարութեան մասին և նրա համակրութիւնը դէպի այս կամ այն ձեռնարկութիւնը, ապա համարձակ կարող ենք ասել, որ ներկայ դարում Ներսիսեան Գպրոցը եղել է ժողովրդի ամենից աւելի փայփայած, նրա հայեացքով՝ ամենից օգտակար ազգային հաստատութիւնը, որի ապահովութեան կամ բարդաւաճման ամեն մի բարեգործ աշխատել է նպատակ կամ կենդանութեան ժամանակ կամ, աւելի յաճախ, մահից յետոյ՝ կտակներով: Նուիրատուները բնականաբար կցանկային, որ իրանց նուէրներն անկորուստ մնան և նպատակայարմար կերպով գործադրուին. իսկ այս բանը այնքան աւելի ապահով կլինէր՝ որքան աւելի վստահելի լինէին Գպրոցի կառավարիչները: Գպրոցի խառն դրութեան, կառավարչական սխտեմի սնկազմակերպ վիճակի միջոցին, նուիրատութիւններ կամ չեն եղել ամենևին, կամ եղել են շատ չնչին քանակութեամբ. ընդ հակառակն, հաստատ կ'սուսվարչութեան, վրստահելի և ժողովրդից ընտրուած սրտացաւ Հոգարարձութիւնների ժամանակ՝ այս նուէրներն առատ են եղել թէ՛ թուով և թէ՛ արժէքով: Այս երևոյթը լաւ նկատել և զնահատել է Սար-

զիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը զեռ 1857
թուին, որ տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսին
ուղղած գրութեան մէջ ասում է. «Արդարև ցա-
ւալի և մեր (հոգևորականների) կոչման հա-
մար նախատինք է ժողովրդի հակակրութիւնը,
որ մի քանի շահասէր հոգևորականներից խրք-
տելով՝ չէ յօժարում նրանց ձեռքը յանձնել
այսպիսի մեծ գործի համար յատկացրած նուէր-
ները: Խօսքիս ապացոյցներ շատ կան, բայց
թողնելով միւսները՝ խօսինք մեր առաջն եղա-
ծի մասին. 1837 թուից մինչև 1851-ը Դը-
պրոցը գտնուում էր գրեթէ հոգևորականութեան
անմիջական իշխանութեան տակ, և այս ժա-
մանակամիջոցում և ոչ մի նուիրատու չեղաւ,
իսկ երբ բացուեց (Երրեակ) Հոգաբարձութիւնը
հաստատ հիմունքների վրայ և Դպրոցի ելև-
մուտքը նորան յանձնուեց՝ բազմացան նուիրա-
տուները, հարիւրաւոր և հազարաւոր ըուրլի-
ներով...»:

Իբրև երախտագիտութեան հատուցում դէ-
պի նուիրատուները, և հասարակութիւնը դէպի
բարեգործութիւն յորդորելու նպատակով՝ Երրեակ
Հոգաբարձութիւնը 1851 թ. մարտին սահմանեց՝
ամեն տարի հինգ տաղաւարներին, Դպրոցի ու-
սուցիչների և աշակերտների ներկայութեամբ,

Վանքի եկեղեցում պատարագ մատուցանել, որից յետոյ Գպրոցի երախտաւորներից ննջեցեալների համար հանգստեան կարգ կատարել, իսկ կենդանիների առողջութեան և յաջողութեան համար աղօթք մատուցանել: Այս կարգադրութեանը շատ հաւանեց Հիմնադիր կաթողիկոսը և գովեց հոգաբարձուների «խոհական և բազմահանճար մտախոհութիւնը»: Բայց չը նայելով սորան՝ այս կարգը շուտով խափանուեց, նոյն-իսկ Երրեակ հոգաբարձութեան ժամանակ: Այնուհետև սովորութիւն եղաւ նուիրատուների անուններն ու նուէրները մտցնել հաշուէտուութիւնների մէջ և կարդալ տարեկան ակտի օրերը: Ներկայումս դրանք մտցնում են հոգաբարձութեան տպագրած տարեկան տեղեկագիրների մէջ:

Ներկայ գրքոյկի ծաւալը թոյլ չէ տալիս Գպրոցի անունով եղած նուիրատուութիւնները և նուիրատուների անունները մի առ մի յիշել *): ուստի ստիպուած ենք միայն մի քանի գլխաւորները դնել այստեղ.

*) Արկատար ցուցակը կմտնէ ընդարձակ պատմութեան մէջ, Բացի դրանից՝ ներկայ հոգաբարձութիւնը, յօբելեանի առիթով, որոշել է յատուկ մատեան կազմել և նրա մէջ, Գպրոցի գործերից քաղելով՝ մտցնել բոլոր նուիրատուութիւնները, Գպրոցի սկզբնաւորութիւնից մինչև այժմ, ինչպէս և այսուհետև լինելիքները:

Ա. Մինչեւ 1861 թուականը Դպրոցին
նուիրել են—

ա) Անշարժ կալուածներով.

1. Նախ և առաջ ինքը Հիմնադիր երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. Կաթողիկոսը, որ շինեց Հին Դպրոցը և նրա զաւակներէն Համար խանութներ (քարվանսարայ), որոնք ներկայումս բերում են եկամուտ տարեկան 22,911 ռ.

2. Վրացի իշխան Օթար Ամիլախվարեանց — այգի Սողանլուխում, տար. եկամ. 160 ռ.

3. Յար. Օքոյեան—Հինգ խանութ, ուրիշ շինութիւններ և դատարկ գետին. տար. եկամուտ—1586 ռ.

4. Ստ. Գիւլիփաշեանց—տուն. տարեկան եկամուտ—240 ռ.

5. Հոգար. Գ. Մանդինեան—Աստուածամօր եկեղեցին շինեց, Թէլէթի մօտ, որին ուխտ գնացողներէց Հաւաքուած նուէրները Հասնում էին Դպրոցին.

6. Աւետիք Փիրոյեան—մեծ կրկնալարկ տուն. տար. եկամուտ 15,827 ռ.

բ) Դրամով.

1. Հիմնադիր Ներսէս Կաթողիկոսը, բացի տպարանից, մոմավաճառութեան և ուխտա-

տեղիների արգիւնքներից և անշարժ կալքերից՝ նուիրել է զանազան ժամանակ. . . 41,000 ռ., որից Հոգաբարձութիւնն ուղարկել է Եջմիածին 10,000 ռ.

2. Թոմաս Դաւթեանց . . . 3,160 ռ.
3. Խոսրով խան Ղալթմազեանց 4,000 ռ.
4. Յովհ. Լազարեանց. . . . 1,500 ռ.
5. Բէժան Խատիսեանց . . . 3,108 ռ.
6. Նիկ. Չատինեանց 1,000 ռ.
7. Սարգ. արքեպ. Ջալալեան, 1,000 ռ.
8. Աստ. Սպարապետեանց . . 2,000 ռ.
9. Յար. Օքոյեան 1,283 ռ.
10. Միրոյ Միրիմանեանց . . . 1,000 ռ.
11. Դաւիթ Գուլուխեանց . . . 1,500 ռ.
12. Զոհրապ Ամիրաղեանց . . . 5,000 ռ.

Քացի սրանցից՝ Երեմիա Արծրունին Դըպրոցի անունով ներսէս կաթողիկոսին է նուիրել Ամստերդամից բերած տպարանը: Նոյնպէս եղել են շատ նուէրներ՝ որդիգիրներ պաշելու համար:

A) 1861 թուականից յետոյ.

ա) Անշարժ կալուածներով.

- 1) Մատթէոս կաթողիկոս — դատարկ գետին, տար. եկամուտ. . . . 732 ռ.
- 2) Դր. Չերգիլեան խանութ. տ. եկ. . . . 200 ռ.

- 3) Օթար Ջաղբաթեանց խան. տ. եկ. 200 ռ.
- 4) Իշխ. Յովս. Երկայնաբազուկ-Ար-
ղութեան—տուն, որ Հիմնական
վերանորոգութ. յետոյ բերում է 2,100 ռ.
- 5) Կատարինէ Նատիրեան—տուն 240 ռ.
- 6) Յովակ. Տէր-Սբրահամեան—տուն 300 ռ.
բ) Դրամով.
1. Յովս. Էֆէնդեան, որի նուիրած
գումարը ներկայումս դարձել է 72,128 ռ.
2. Եսայի Տէր-Գաւթեան 2,600 ռ.
3. Սողոմոն Վարդանեան 4,400 ռ.
4. Թիֆլիսի Հայ Հասարակութիւն
ի յիշատակ Մակար Կաթո-
ղիկոսի 3,600 ռ.
5. Մինաս Սամուէլեանց 3,630 ռ.
6. Վառվառէ Երուսալիմսկի 5,600 ռ.
7. Եսայի արքեպիսկոպոս Աստուա-
ծատրեան 9,419 ռ.
8. Գրիգոր Չիոյեանց 5,400 ռ.
9. Ջաքար Եարալեանց 1,000 ռ.
10. Յովհ. Անանեան, յանուն Յա-
ուլթիւն վարդ. Ալամդարեանի 5,217 ռ.
11. Նունէ Ղամբարեանց 3,112 ռ.
12. Աղէքսանդր Թալիրեան (բա-
ցի միւս նուէրներից) 2,000 ռ.
13. Գէորգ Փրիդոնեանց 5,240 ռ.

14. Յարուժիւն Գրիգորեան	6,457 ր.
15. Յանուն Յովհ. աւ. քահ. Սարգսեանի	1,222 ր.
16. Գրիգոր Թումայեան	5,107 ր.
17. Կատարինէ Մելիք-ձաւնազարեան Դէ ձապուր	2,000 ր.
18. Ստեփան Գէորգեան	5,000 ր.
19. Նունէ Եւանգուլեան	10,000 ր.
20. Գրիգոր Մեղուինեան	6,000 ր.
21. Ստեփան Խիթրով	19,600 ր.
22. Մարիամ Պապովեան	2,000 ր.
23. Նատալիա Սաֆարեան	4,000 ր.

Բացի սրանցից՝ Գրիգոր Բալանդուրեանց յանձնել է Գպրոցին պահելու իւր նուիրատուութեան կնքուած կտակը, որ պէտք է բացուի նրա մահից յետոյ:

RECEIVED
JAN 10 1901

A¹¹
67914